

85.5 кап. 97

X 98

АНА ЛИТЕРАТУРА

АНА ЛИТЕРАТУРА

**IV классха
окъуу китаб**

ТЕРТЮНЧЮ ЧЫКЪГЪАНЫ

Къарачай-Черкес
облоно бегитгенди

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК—1981

83.3 (Кар.) Я7
X 98

Джарашдыргъанла:
*ЛАЙПАНЛАНЫ Къазий, СЮЙЮНЧЛАНЫ Азамат,
ХУВИЙЛАНЫ Магомет.*

кар. 2203

Карачай-Черкесская
государственная
БИБЛИОТЕКА

КИТАБ ДЖАШАУ НЁГЕРДИ

Билимли, иги адам болургъа ким суймейди!

Алай эсе, сизге ышангылы, ёмюрлюк джёнгер китабды. Дунияда эм сейирлик затланы бириди ол. Суйсенг, таурух айтыр, суйсенг, эл берген джомакъ бла сагъышландырыр, суйсенг, нарт сёз келтириб ойландырыр, суйсенг, джырлаб къууандырыр, нени суйсенг, аны юсюнден хапар айтыр.

Китабны, инсанча, кёзю, башы, аягъы, къулагъы, тили, джаны барды. Китабны кёзю бла къараб, ётген ёмюрледе ата-бабаланы къалай джашагъанларын билебиз.

Китабны бек акъыллы башы барды, аны акъылы, оюмлары бир тёлюден бир тёлеге кёчюб барадыла.

Китабны аякълары барды, алай болмаса, ол заманланы кёпюрлеринден къалай ётерик эди, бизни джууукъ эмда узакъ къраллагъа къалай элтирик эди? Андан джюрюшлю зат бармыды дуняны юсюнде?

Китабны къулагъы барды: эштген затын ол унутмайды, ариу сакълайды.

Китабны кесини энчи тили барды. Ол сабийге сабийча, къартха къартча сёлешеди.

Китабны джаны барды. Джаны болмаса, ол бизни къыйнамаз эди, неда къууандырырча сезимле къозгъамаз эди.

Ол себебден, китаб бла шох болгъан, билим алыб, Ата джуртун, халкъын бек сюерикди, шохха шохлукъ, душманнга джаулукъ этерикди. Китаб бизге ёмюрлюк нёгерди, шохду, устазды.

Ол алимлеге, джазыучулагъа, художниклеге тубетирикди бизни, ушакъ этгенлей, оноулашханлай турлукъбуз. Огъурлу ишлеге юретирикди.

Ачыгъыз, шохла! Ачыгъыз китабны бетлерин! Огъур бла ачыгъыз, сѣлешигиз, адамлыкъ ючюн кюрешигиз, бизни эркин Совет къралда джашауну ашхылыгъын багъалатыгъыз!

Аллыбызда келлик джарыкъ кюнлеге — коммунизмге таукел атлагъыз, Ата джурт джашнар ючюн, аямагъыз къарыуну. Билим кючдю. Китабны тамаша кючюнден Ата джуртну, бютеу дунияны башын ауларгъа боллукъсуз. Тенгизлеге тюшерге, джолдузлагъа чыгъаргъа, башха планеталагъа джолоучу болургъа амал табарыкъсыз. Кѣб окъугъуз. Бир китаб акъыл тѣбеди. Талай китаб билим тауду. Билим таугъа ѳрлегиз! Джолугъуз джарыкъ эмда кенг болсун!

Сюйюнчланы Азамат.

БИДЖИЛАНЫ
АСХАТ
(1900—1958)

Ана тил

Патчах оноу ана тилде
Миллетлени окъутмаед,
Уюб тургъан халкъны ичинде
Джахилликни къурутмаед,

Ууакъ халкъла бара элле
{Абынганлай-сюрюннгенлей,
Тутмакълыкъда джашай элле,
Къыйналыб, төрт бюгюлгенлей.

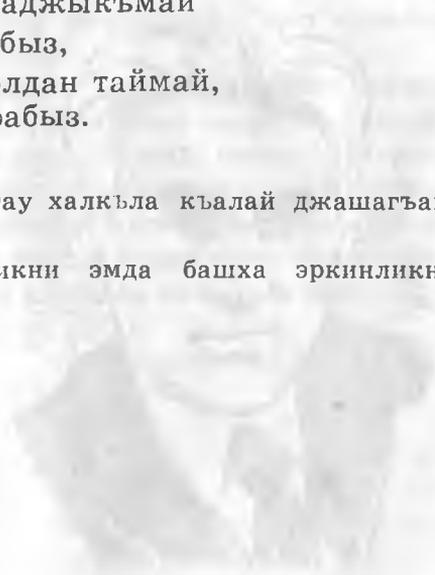
Кенгеш оноу* ана тилде
Миллетлеге тенглик берди.
Кеси тилинде хар кимге
Окъур кибик кюнле келди.

* Кенгеш оноу — Совет власть.

Ана тилде биз к'аджык'май
Ок'уу, билим алабыз,
Ленин элтген джолдан таймай,
Коммунизмге барабыз.

1. Патчахлык'ны заманында тау халк'ыла к'алай джашаг'ан-дыла?

2. Ана тилде ок'ууг'а тенгликни эмда башха эркинликни урунган таулуг'а ким бергенди?

КЪАРАЧАЙ ХАЛКЪНЫ ФОЛЬКЛОРУНДАН

ФОЛЬКЛОРНУ ЮСЮНДЕН

Эртде заманлада халкъда китаб чыкъмагъанды, радио сёлешмегенди, кино, театр, телевизор болмагъанды. Аланы барысыны орнуна нарт таурухла, джомакъла, джырла, таурухла, нарт сёзле, эл берген джомакъла джюрюгендиле. Биз алагъа «фольклор», неда «аууз халкъ творчество» дейбиз.

Фольклор чыгъармала халкъда джазма, литература болмагъан заманда этилгендиле, аланы этген адамла окъуй-джаза билмегендиле. Фольклор чыгъармаланы кимле этгендиле? — деген соруугъа джууаб этмеклик кыйынды. Аланы биринчи джарашдыргъан аллында бирер адам болса да, башхала артдан кёллерине келгенни къошхан, къоратхан да этгендиле. Бир къауум джырны, джомакъны, нарт таурухну тюрлю-тюрлю вариантлары болгъаны аны ючюндю. Ол себебден биз фольклор чыгъармала бютеу халкъныкыйдыла, аланы халкъ этгенди дейбиз, алагъа биз «аууз халкъ творчество» деб да аны ючюн айтабыз. «Фольклор» деген сёз ингилиз тилде «халкъ оюм» деген магъананы билдиреди.

Нарт таурухланы, джомакъланы асламысына иш бошалгъандан сора кечеледе айтхандыла, джырланы уа не заманда да джырлагъандыла: тойда, оюнда, келин келген

джерде — не тюрлю да кьууанчда. Джырны джангыз адам кеси да джырлагъанды: малчы — сюрюу ызындан айлана, кече гезет эте, джолоучу — ат бла, арба бла кетиб бара.

Китабла чыгъыб тебрегенли нарт таурухла, джомакъла джангы этилиб кьошулмайдыла, джырла, нарт сёзле, эл берген джомакъла уа бизни заманыбызда да халкъны ичинде этилгенлей турадыла.

Эртде этилген фольклор чыгъармалада кыйын джашаудан тюзлюк, тенглик, эркин джашаугъа чыгъаргъа халкъны термилгени кёрюнеди. Фольклор чыгъармаланы окъугъан адам халкъны эндиге дери не болумда, къалай джашай келгенин билликди.

Нарт таурухланы, джомакъланы сабийле бир бирине да айтхандыла, асламысына аланы сабийлеге джылы келген къарт адамла айтхандыла.

Джюзле бла джылланы ичинде этилген къарачай фольклор чыгъармала XIX ёмюрню аягъына дери джыйылмагъандыла, не китаб болуб чыкъмагъандыла, басмаланмагъандыла, неда аланы юсюнден киши джукъ джазмагъанды. XIX ёмюрню аягъында уа фольклор чыгъармала бла фольклорну юсюнден статьяла орус тилде басмаланыб тебрегендиле.

Уллу Октябрь социалист революциядан бери нарт таурухла, джомакъла, джырла, нарт сёзле энчи китаб болуб да чыкъгъандыла, тюрлю-тюрлю джыйымдыкъ китабла да басмалангандыла. Фольклорну юсюнден талай китаб джазылгъанды.

1. Фольклор чыгъармала, унутулуб къалмай, эндиге дери къалай джетгендиле?

2. Фольклор чыгъармала джашауда къаллай орун алгъандыла?

3. Джомакъла, джырла бюгюн бизге не бла багъалыдыла?

4. Къайсы джомакъланы, джырланы, эл берген джомакъланы, нарт сёзленни билесиз?

ДЖОМАКЪЛА

Джомакъла халкъда бек эртдеден бери айтыладыла, кеслери да кёб затланы юсюнден этиледиле. Сёз нени юсюнден барса да, джомакъланы барында болгъан энчи ышанла бардыла. Сёз ючюн, хар джомакъ «эртде-эртде» деб башланады, сора хар джомакъны ахырында, «аны кёрмегенибиз кибик, ауруу-талау кёрмей къалайыкъ» деб айтылады. Хар джомакъда дегенча тюзлюк ючюн кюрешгенле кёбюсюне джалчыла, джарлыла, кеси къыйыны бла джашагъанла боладыла. Терсликни адамлары уа асламысына байла, бийле, ханла, дин башчыла боладыла. Джомакъны тюз ахырына дери кюреш не бла бошаллыгъы белгили болмай турады, сора эм ахырында тюзлюк хорлайды, терс терслигине тюбейди, болум хар кимге да ачыкъ болады. Ахырында тюзлюкню хорлагъаны къачан болса да бир тенглик, тюзлюк джашау ачылыр деб халкъны ышанганына шагъатлыкъ этеди. Джомакъланы кёбюсюнде эм кёб айтылгъан сан — ючдю. Сёз ючюн, ханны юч къызы болады да, акъылы, тюз иннети бла эм гитчеси онглуду, юч кюеуде — гитче кюеу. Бир кишини юч джашы барды да, не джаны бла да гитче къарнаш баш болады. Бир иш ючюн кюреш баргъан заманда, биринчи, экинчи кере иш этилмей къалыргъа болады, ючюнчю кере уа иш этилмей къалмайды. Сёз ючюн, «Джашчыкъ бла кёсе» деген джомакъда кёсеге юч кере барадыла, «Айю бла къарт» деген джомакъда ким терс, ким тюз болгъанын айю бла къарт юч кере ючеуленнге сорадыла.

Къарачайда хан болмагъанды, алай болса да бек эртде заманлада къарачайлыланы ата-бабалары ханланы артыкълыкъларын сынагъанларына сёз джожъду. Кёб джомакъда хан айтылады. «Хансыз джомакъ болмаз» деб нарт сёз барды.

Ханла игилик излемегендиле, ол себебден джомакълада ханлагъа къаршчылыкъ да уллуду. Джомакълада джаныуарла да асламысына эки къауумгъа юлешинедиле. Джартысы терсликни тутады, джартысы да тюзлюкню. Айю, джылан, сарыубек дегенча джаныуарла терсликни джакълайдыла. Аланы юсю бла халкъ аманлыкъчыланы, ким да болсун, халкъгъа джашау бермегенлени суратлагъанды. Къоян, кийик дегенча джаныуарла, къой, ат дегенча юй хайуанла тюзлюк ючюн кюрешедиле. Тюзлюк бир къауумлада уа терсликге къаршчыды. Бек кёб джомакъда эмегенле да айтыладыла. Эмегенле хар заманда адамлагъа заран саладыла, «суу башын кесген эмегенча» деб халкъда сёз джорюйдю. Алай болса да тюзлюк ючюн кюрешген адамла санча эмегенлени хорлайдыла.

Джомакълада кёсе киши деб айтылады. Аны, халкъгъа заранлы, хыйлачы болгъаны себебли, адамла суймегендиле. Джомакълада бир зат бир затха бурулуу кёб тубейди. Сёз ючюн, адам не джаныуар, не къанатлы болуб къалыргъа болады. Джаныуарла адамлача да селешедиле. Адамны джашаугъа ойлашдыргъан, тюшюндюрген джомакъла кёбдюле.

Джомакъланы кече айтхандыла, кюндюз джомакъ айтыу адет болмагъанды. Джомакъ айтабыз деб, ишни джарсытмайыкъ деб этгендиле алай. «Кюндюз джомакъ айтхан кийимсиз болур» деб нарт сёз барды. Джомакъла эндиге дери аууздан ауузгъа кече келген эселе да, энди ала тюрлю тюрлю китаблада басмаланадыла.

Халкъны ичинде уста джомакъ айта билгенле бусатда да кёбдюле.

1. Джомакълада кюреш не ючюн барады?
2. Джомакъ айтыуну джашауда не магъанасы барды?
3. Алада тубеучю ышанла къайсыладыла?
4. Къартладан джомакъла джазыб алыгъыз.

Къызчыкъ бла къозучукъ

(Джомакъ)

Эртде-эртде, талай заман мындан алгъа, бир тау элде, бир юйдегиде ёксюз къызчыкъ бла аны ёксюз къарнашчыгъы джашагъандыла. Аланы аталары сау болгъанды, ёге аналары, огъурсуз къатын, сабийлени суймегенди. Хар заманда урушуб, туюб тургъанды. Аталары, халиси къарыусуз болгъаны себебли, сабийчиклени къоруулаялмагъанды. Алай бла джашай келгендиле. Къатынны эсине аман акъыл тюшгенди да, эрине:

— Не да эт, быланы мени кёзюм кёрмезча эт, алагъа ашатырыкъ табмагъа эдим да, кесим ашарыкъ да табха эдим,— дегенди.

Эри, къатынына джалыныб:

— Не этейим, джарлы сабийчиклени къайры атайым? — деб тарыкъгъанды.

— Не да эт, — дегенди къатын, ол мени ишим тюлдю. Алай болмаса, мен аланы кесим кесерме...

Ол заманда дауургъа уянган джашчыкъ бла къызчыкъ бу сёзлени эштгендиле. Аталары не кюрешсе да, огъурсуз къатын кесини айтханына аны бойсундургъанды.

Киши бла къатын огоугъа джукъларгъа кетгендиле. Сабийчиклени уа кёзлерине джукъу кирмегенди. Ала, ёлюмден къутулургъа мадар излеб, оноулашыб тсбрегендиле. Сёлеше келгендиле да, къызчыкъ айтханды:

— Эртденбла, къобханлай, сен мени къюбюрчегими алырса да къачхан кибик этерсе, мен сени къуугъан кибик этерме да, элден тышына чыгъарбыз. Сора къачарбыз да бугъарбыз. Бир къутулсакъ а, огъурсуз къатын бизни табмаз, алай бла ёлюмден къутулурбуз.

Экинчи кюн алай этгендиле да элден чыкъгъандыла. Кёб джерни джюрюгендиле, ачдан, сууукъдан инджилиб,

къарыусуз болгъандыла. Бир кюн кюнортада бир уллу сууну бойнуна джетгендиле.

— Суусабдан ёлеме, мындан ичейимми? — деб соргъанды джашчыкъ эгешчигине.

— Бу суудан ичгенле бузоучукъла боладыла. Былайтын тууарла ётгендиле. Сен бузоучукъ болуб къалсанг, мен не этерме?! Ичме, джаным, — дегенди къызчыкъ.

Джашчыкъ эгешчиги айтханны этгенди да ичмегенди.

Андан да ётуб, бара баргъандыла да, дагъыда аллай бир суугъа тубегендиле. Джашчыкъ айтханды:

— Суусабдан ёлеме, мындан ичейимми?

Эгешчиги быягъынлай:

— Андан ичгенле тайчыкъла болуб къаладыла, сен тайчыкъ болуб къалсанг, мен не этерикме? — дегенди.

Джашчыкъ анга тынгылагъанды да ичмегенди.

Андан ары, бара барыб, андан да гитчерек дагъыда бир суугъа тубегендиле. Быягъы джашчыкъ суусабдан онгсуз болгъанды да, ичейим, деб тилегенди.

— Мындан ичгенле къозучукъла болуб къаладыла. Сен къозучукъ болуб къалсанг, мен не этерме? Ичме, джаным, бир кесекчик тез, бусагъаг башха суугъа джетерикбиз, — дегенди.

Джашчыкъ, суусабдан тезалмагъанды да, эгешчигине:

— Сен бара тур, мен бусагъаг ызынгдан джетерме, — дегенди.

Къызчыкъ, анга ийнаныб, алгъа кетгенди. Джашчыкъ сууну джанына баргъанды да, узакъ джолда арыб, суусабын къандыра, суудан кёб ичгенди. Суудан ичгенлей, ол къозучукъ болгъанды да къалгъанды. Алай а аны адам акъылы тюрленмегенди. Тарыгъыулу макъыра. къозучукъ къызчыкъны ызындан тебрегенди. Къозу макъыргъанны эштиб, къызчыкъ ызына айланыб къара-

гъанында, къарнашчыгъы къозучукъ болуб тургъанын кѣргенди.

Къозучукъну къойнуна къысханды, алайда олтуруб кѣб джылагъанды. Алай болгъанлыкъгъа джарлы къызчыкъгъа не болушлукъ табыллыкъ эди. Къобханды, къозучукъну да бойнундан тутуб, джылай да бара, джылай да бара, ингирге бир тюзге келгенди.

Ол тюзню туура ортасында бир уллу алма терек болгъанды, аны тегерегинде уа тала, таланы къалын чегет къуршалаб тургъанды. Джаныуарладан къоркъгъандан къызчыкъ терекни башына чыкыгъанды. Бутакъладан, чапракъладан орун ишлегенди, къозучукъну да ары миндиргенди. Ала кече анда бек рахаг джукълагъандыла.

Экинчи кюн танг аласына бир уллу аскер келиб, ол терекни тѳбюнде тохтагъанды. Къызчыкъ аланы дауурларына уянганды. Уллу урушдан арыб келген аскерчиле, къабыргъалары, джерге джетгенлей огъуна, къаты джукълагъандыла. Бир аздан сора, джукъу бла арыгъанларына хорлатыб, къарауулла джукълагъандыла.

Къызчыкъ аланы барысын да кѣрюб, сейирсиниб, къараб тургъанды. Сора, аскерчиле джукълагъанлай къызчыкъ, терекден тѳшгенди. Аланы азыкъларындан эртденлик аш этгенди. Ашны алай къоюб, кесине, къозучукъгъа да ашарыкъ алыб, терекге мингенди. Аскерчиле уянгандыла, шхууурну кѣргендиле. Ашагъандыла. Амма шхууурну ким этгенин билмей сейирсингендиле. Алай эте, талай кюнню джашагъандыла.

Бир кюн къызчыкъ эрикгенден терекни башына ёрлей баргъанлай, анда ариу къызыл алмачыкъны кѣргенди. Алгъанды да алмачыкъны ашагъанды, экинчи кюнне уа къызчыкъ ёсюб уллу болуб уянганды. Дженгил ёсгенине сейирсингенди, алай неден болгъанын а билмегенди. Аскерчиле джукълаб тургъанлай, биягъынлай

шхуур этгенди, джылтыргъан кийимлерин джамагъанды, терекге ёрлегенди да кетгенди.

Аскерчиле сейирсинирге къалгъандыла: былагъа шхуур этген, кийимлерин джамагъан кимди, билмейдиле. Тёгерекни сакълагъан къарауулладан сора да, аскерни ичинде къарауулла салгъандыла. Къыз а аны билмегенди да, терекден тюшюб келгенлей, ич къарауулла кёргендиле. Тутхандыла, ханны шатрына элтгендиле. Къызны хан бек джаратханды. Ол, шатрында адамланы къыстагъанды да, къызгъа айланыб:

— Ариу къыз, мени юйюмде джашаргъа разымыса? — дегенди. Къыз, сагъышланыб:

— Мени тилегими кѡабыл этсенг, сен айтханны этерме, — дегенди.

— Ант этеме, джюрегинги кѡыйнамазма, — дегенди хан.

— Мени бир кѡозучугъум барды да, аны ёмюрде мени кѡатымдан кетермей тутарынгы тилейме, — дегенди.

— Бек ахшы, — дегенди хан.

Талай кюнден ханны кѡаласына баргъандыла. Ханны кѡаласына иги шагъарей болгъандан сора, ол бир кюн суу бойнуна солургъа баргъанды. Ханнга барыргъа кюсеб айланган бир обур кѡыз болгъанды. Ол аны ызындан марлаб тургъанды да, суу бойнуна келиб, аманлыкъ этер иннет бла айтханды:

— Ханны кѡатыны бу кёлде джууунургъа керекди, кёлде джууунган адам аллахдан тилегин табады.

Ханны кѡатыны, анга ийнаныб, тешингенди. Кёлню кѡатына баргъанлай, обур, артындан тюртюб, суугъа атханды. Сора обур кѡыз, терк огъуна аны кийимлерин кийиб, ханны юйюне баргъанды. Ол ханны кѡатынына асыры бек ушагъандан, хан да, кѡалгъан адамла да джукъ сезмегендиле. Алай бла талай кюнню джашагъандыла. Ханны кѡатынын обур суугъа атхан заманда кѡозучукъ кѡатларында болгъанды да, хар нени да кёрюб тургъанды. Алай а, мыдах макъыргъандан сора джукъ ангылаталмагъанды.

Обур кѡатын, кѡозучукъ билдириб кѡояр деб, аны джояр кѡайгъыгъа киргенди.

Бираздан сора обур хандан кѡозучукъну кес деб тилегенди. Хан сейирсингенди, алай а огъай демегенди. Ханны шапалары бычакъларын билеб тебрегендиле. Кѡарагъандыла да кѡозучукъну табмагъандыла. Кѡарт шапа аны излей чыккъанды да, бир макъыргъан таууш эштгенди. Таууш чыккъан джанына баргъанды да,

къозучукъ суу бойнуна келиб, анда макъырыб, джылай тургъанын кёргенди. Ханны къарт шапасы къой тилни билгенди да, къозучукъну неле айтханын ангылагъанды. Къозучукъ:

— Эгешчигим, обур мени кесерге хандан тилейди, ханны шапасы уа бычакъ билейди. Сени къозучугъунгу кесиб къоядыла, ким болушсун?! — деб джылай эди.

Шапа, терк огъуна чабыб баргъанды да, аны хапарын ханнга айтханды. Суу бойнуна келгендиле, къармакъла бла къармаб, ханны къатыныны ёлююн табыб, суудан чыгъаргъандыла. Келтиргендиле да къабырлада асырагъандыла. Экинчи эртденбла хан къатыныны къабырына баргъанды. Аны юсюнде алтын терек битиб тургъанын кёргенди да, юйюню ичине келтириб орнатханды.

Ол элде бир джарлы къатын, алтын герекеден бир бутакъчыкъ тилей, ханнга келгенди. Алай болгъанлыкъгъа къызгъанч хан бермегенди.

— Тамырчыкълары юзюлюб къалгъан болурла, бар да къабырны юсюн къаз, табарса, — дегенди.

Джарлы къатын къаза-къаза бек теренде бир гитче тамырчыкъны табханды, къууаныб, уллу къюбурде асырагъанды.

Эртденбласында къобуб, къюбюрню ачса, анда бир ариу къыз джатыб тура. Къууаннганды.

Къоркъгъандан адамлагъа кёргюзмегенди. Алай болса да, джарлы къатында бир ариу къыз джашагъанын эм алгъа джашла, аны ызы бла уа бютеу эл билгенди. Ол къызны кёрюр ючюн, бютеу элни джашы, къызы джыйылгъандыла да той этгендиле. Къызны кёргенле андан кёзлерин алалмай къарагъандыла. Той эте келиб, солургъа тохтагъандыла. Ол заманда, эски адетде болуучусуча, кеслерини ёмюрлеринде къулакълары эштген, не кёзлери кёрген хапарланы айта келгендиле, кёзюу къонакъ

къызгъа джетгенди, ол кесини хапарын бютеу къыйырындан тутуб айтханды.

— Мен аны керти айта эсем, ханны тахтасыны къатында тургъан къозучукъ, адам болуб, манга келсин,— дегенди.

Ол заманда юйню эшиклери ачылгъандыла, бир ариу джашчыкъ кириб, къызланы арасында олтуруб тургъан эгечине:

— Ой, мени эгешчигим, суйген эгешчигим, ма мен да келдим!—деб чабыб келиб, эгечини бойнундан къучакълагъанды.

Андан экиси да, дунягъа айтылгъан эгеч бла къарнаш болуб, ашаб-джашаб къалгъандыла. Ол джарлы къатынны кеслерине ана этгендиле.

Бир кюн юйлерини аллына юч садакъачы келгенди. Бири—къарыусуздан ауа тургъан къарт киши, бири — ёле тургъан къарт къатын, бири да—джашыракъ тиширыу.

Алагъа садакъа берирге чыкъгъанында, къыз атасы бла ёге анасын таныгъанды. Чыгъаргъанын аланы къапчыкъларына къуйгъандан сора, джюреги чыдамай:

— Атам!—деб къарт кишини къучакъларгъа чабханды. Ол заманда атасы аны таныгъанды да, этген къатылыгъы эсине тюшюб, кеси кесинден, къызындан да уялыб къачханды. Ол кёзюучюкден сора алагъа бир-бирин кёрюрге мадар болмагъанды, дейдиле.

Харам иннетли ёге ана бла заранчы обур, аманлыкъгъа хорлатхан ата, адам бетлерин ташлаб, кече сайын кенг сыртлада, къарангы къоллада ачдан, сууукъдан ёле, кёб заманланы ауанала болуб айланнгандыла, дейдиле.

Джарлы къатын а, кеси табмагъан джашы бла къызындан насыб табыб, джашаб къалгъанды, дейдиле. Ма

тюзлюк бла, жеси кьол кыйыны бла джашауну, харамлыкь бла зорлукьну джер юсюнде джашау юлюшлери алайды, дейдиле. Аны кермегенибиз кибик, ауруу, талау да кермей кылайыкь.

1. Кызчыкь бла джашчыкь нек эмда кылай кыачхандыла?
2. Аскерчиле кызчыкь бла кылай танышхандыла?
3. Бу джомакьда тюзлюк хорлагъаны кылай керюнеди?
4. Обур кыатынны этген заранындан хапар айтыгъыз.
5. Кызынны атасы бла ёге анасы садакыа джыя келгенлерини юсюнден айтыгъыз.

С ё з л ю к и ш: *кюбюрчек, обур, ауана.*

Батыр джашчыкь

(Д ж о м а к ь)

Эртде-эртде бир ёксюз джашчыкь анасы бла бир элде джашагъанды.

— Анам, меннге бир бышлакь кесек бер,—дегенди бир джолда ол анасына.

— Берейим, джашым,—дегенди анасы.

Джаш, бышлакь кесекни да алыб, суу бойнуна баргъанды. Ол заманда бир эмеген суугъа келе тургъанды. Джашчыкь, эмегенни кергенлей, бышлагъын алгъанды да сыгъыб тебрегенди. Эмеген, джашчыкьны не бла джубаннганына сейирсине, аны кыатына келгенди. Джашчыкь сыкыгъанды да бышлакыдан суу чыгъаргъанды.

Ол заманда эмеген бек кьоркыгъанды. Джашчыкьны кьолундагы бышлакь болгъанын эслемей, акь ташха ушатханды да, ташны сууун сыгъыб чыгъарады деб кёлюне келгенди.

— Мени аркыанга миндир да, суудан ётдюр,—дегенди джашчыкь эмегеннге.

Эмеген джашчыкыны айтханын этгенди, сууну ары джанына кёлтюрюб ётдюргенди.

Джашчыкь, эмегенни кьоркьгъанын кёргенинде, кесин батыр этиб айтханды:

— Мен уллу иш бла сизге барама, аркъанга кёлтюр да, эмегенле тургъан джерге элт.

Джашчыкыны керти да къарыулу, кючлю болгъанга санаб, эмеген анга бой салгъанды. Ичинде сууу бла гыбытны аркъасына атханды, джашчыкыны да бойнуна миндириб, эмегенлеге баргъанды.

Ол заманда эмегенле нени юсюнден эсе да даулаша тургъандыла. Суугъа кетген нёгерлери джашчыкыны аркъасына кёлтюрюб келгенин кёргендиле, бек къууангандыла.

— О, сен бизге аууз кирибизни алдырыргъа къалай татлы къабынчыкь келтиресе! — дегендиле.

Джашчыкыны кёлтюрюб келген эмеген а кьоркьуб:

— Сабыр этигиз, ол адамланы пелиуаныды, бизге оноу бла келеди. Суу бойнунда бу адам ташны сыгъыб, сууун чыгъара тургъанлай тюбеб, бек уллу къарыуу болгъанын кёргенимде, аны буйругъуна бой салгъанма, излегенин толтургъанма. Ачыуландырмазгъа кюрешигиз, ансы бизни барыбызны да къырыр,—дегенди.

Эмегенле джашчыкьгъа тиймегендиле, кьонакьча кёргендиле. Джашчыкь эмегенледе талай кюнню джашаб тургъанды.

Бир джолда эмегенле джашчыкыны сынаргъа деб оноулашгандыла. Анга бир гаммеш гыбытны бериб, суу келтирирге джибергендиле. Джашчыкь суугъа кетгенди. Эмегенле ызындан джашыртын къарагъандыла.

Джашчыкь эмегенлени алдаргъа умут этгенди. Юсюнден кийимлерин тюшгенди. Аланы суу джагъада кьойгъанды, кеси уа сууну ортасына киргенди. Гыбытны

көбдюрөб, төп-төгөрөк этгенди. Башын кыаты кыысханды, аркыасына келтирөб, суудан чыгарганды, джюгюн джагъада кыумну юсуне атыб, кеси кийингенди.

Сора гыбытны сыртына атыб, акырын-акырын эмегенле таба тебрегенди.

Эмегенле уа гыбытны суудан толтуруб алыб келеди, деб кыоркыуб, сейирсиниб, кыараб тургандыла. Ол кёзюде джангур джетиб келгенди. Биягыыланы алдаргъа излегенди: келтире келиб, ёзенде гыбытны джерге атыб джибергенлей, джауум ыркылагъа гыбытдан тегюлген сууду деб, эмегенле кыоркыуб, аллары айланган джерге кыачхандыла.

Джангур тохтаргъа, джашчыкы, акырын-акырын атлай, кюле-кюле дорбуннга барганды. Аны дорбуннга киргенин кёрюб, эмегенле бирем-бирем ары джыйылгандыла.

Эмегенлени тамадалары, джашчыкыны кыатына келиб:

— Адам улу, ашхы улан, суу келтирмей нек келгенсе?—деб сорганды.

Джашчыкы, хыликке этиб кюле:

— Суу келтирмей келген дегенинг а неди? Суу келтирмеген эсем, ол баргъан ыркыла неледиле?—деб бара тургъан ыркылану кёргюзгенди.

Эмегенле бютюн да бек кыоркыгандыла, сора баргандыла да гаммеш гыбытха кыарагандыла, алай а аны ичинде суу болмай, кеси уа джибиб, тегерегинде да келлени кёргендиле. Келиб тамадаларына айтхандыла.

Ол сагъатда джаугъан джангурну джашчыкы келтире келиб джерге атхан гыбытдан тегюлгенча кёрюб, эмегенле бек кыоркыгандыла.

Тамада эмеген джалыныб:

— Да, адам улу, ашхы улан, сен бизни суугъа элтди-

риб къоя эдинг да, алай нек этдинг? — деб соргъанды.

— Да, сиз мени нек хыликке этдигиз, адамлада къонакъны джумушха джиберген адет джокъду. Алай а мен, аны ючюн сизни бла сёлеше турургъа суймей, суугъа кетиб къалгъан эдим. Эмегенлени мени аллыма чыгъыб къарагъанлары ачыу болуб, джюрегим джарылгъанында, гыбытны атыб ийиб, сууун аны ючюн тѣкгенме. Сизни къайгъылы этген эсем, айыб этмегиз, алай а терслик кесигиздеди, — дегенди джашчыкъ.

Ол кюнден башлаб эмегенле, джашчыкъдан къоркъуб, аны сыйын кѣрюб тебрегендиле.

Андан сора да талай кюн озгъанды.

Эмегенле биягъы къонакъны энтда бир сынаргъа умут этгендиле. Джашчыкъ джукълаб тургъан заманда аны къайнагъан суу бла кюйдюрюрге оноулашхандыла. Ала алай оноулаша тургъан заманда, джашчыкъ, джукълагъан кибик этиб, оноугъа тынгылаб тургъанды.

Джашчыкъны уа не джылыны, не сууукъну джибермеучю аллай бир сейир джабыуу болгъанды. Ингирде джашчыкъ кесин джукъугъа джарашдыргъанды. Эмегенлеге эслетмей джабыуну юсюне атыб, аны юсюне да чепкенчигин джабыб джатханды.

Кече болгъанды. Эмегенле барысы джукъларгъа джатхандыла. Джашчыкъны джукъларын мараб туруб, келтириб уллу къазан бла къайнагъан сууну аны юсюне къуйгъандыла.

Джашчыкъ къымылдагъанды, эмегенле ары-бери букъгъандыла, джашчыкъны тубюне суу ѳтгенди, сора ол акырын къобуб, арлакъгъа барыб джатханды. Бир кесекден джашчыкъ биягъынлай къаты джукълагъанды. Эмегенле бютюн да бек къоркъгъандыла, сау кечени узунуна кѣзлерине джукъу кирмей чыкъгъандыла.

Эртденбласында джашчыкъ, къобуб барыб, эмегенлени тамадаларына айтханды:

— Нартла сизге кьонакьгъа келген заманда, сиз алагъа былай кьарарыкь эсегиз, энди ала кьонакьгъа келмезле.

Эмегенлени тамадалары бек кьоркьгъанды да;

— Не болгъанды, сыйлы кьонагъым? — деб соргъанды.

— Бюгече бюрчелеригиз джукъларгъа кьоймагъандыла.

Джашчыкьны алай айтханын эштгенлеринде, эмегенле бютюн да бек кьоркьгъандыла, сейирсингендиле, тамаша болгъандыла.

Дагъыда бир талай кюн озгъанды.

Биягъы эмегенле джыйылгъандыла да, джашчыкьгъа бир зат этиб, сынаргъа оноулашхандыла. Кече джашчыкь джукълаб тургъанлай, башындан аны юсюне уллу ташны тэнгеретирге деб оноулашхандыла. Эмегенле алай оноу эте тургъан заманда, джашчыкь, джукълагъан кибик этиб, эмегенлени оноуларына тынгылаб тургъанды.

Эмегенле сакълагъан кече джетгенди.

Кеч болгъанында, барысы джукъларгъа джатхандыла. Джашчыкьны уа дагъыда бир сейирлик джабыуу болгъанды. Джабыуну бир джерге джайса, алайда тюрленмей туруучу, неллай бир ауурлукь болса да, джашчыкьгъа ауурлукь джетдирмей туруучу, аллай джабыуу.

Джашчыкь сейирлик джабыуну юсюне джабханды да джатханды.

Кечени бир арасында эмегенле джашчыкьны юсюне чардакъдан мазаллы ташланы атыб тебрегендиле. Аланы дюнгюрдеген тауушлары джашчыкьны уятханды да, туруб алайдан башха джерге джатыб джукълагъанды. Алай бла джашчыкьгъа джукь эталмагъанларында, эмегенле бютюн да бек кьоркьгъандыла. Асыры кьоркьгъан-

дан сау кечени узунуна джукъламагъанлай тангнга чыкъгъандыла.

Эртденбласында тамада эмеген келиб, къонакъгъа: — Ашхы къонагъым, бюгече уа тынч джукъладынгмы?—деб соргъанды.

Джашчыкъ анга:

— Сизни чардагъыгъыз осал кёре эдим, кече ортасында андан зыгъыр тёгюлюб тебреди да, ол бираз тынчлыкъсыз этди ансы, андан сора бир хатам джокъ эди, джукълагъан а бек алапат джукъладым, — деб джууаб этгенди.

Алайда эмегенле, бек къоркъуб, не этерге билмей,

энди бу кьоркьюулу кьонакьны не этиб юйюне ашырыб, башларын кьалай кьутхарыргъа боллугьуну оноуун этиб башлагъандыла.

Эмегенлени аллай кьайгъыгъа киргенлерине джашчыкь тынгылаб, эштиб тургъанды.

II

Бир кюн эртденбла эмегенлени тамадасы джашчыкьны кесине чакътыргъанды.

— Адам улу, ашхы улан, — дегенди тогъуз башлы эмеген,—сен бизге джумуш бла келген болурса, кьаныбыз, джаныбыз да кьурман, не кереклинг бар эсе да, айт. кьолубуздан келгенни этербиз.

Джашчыкь айтханды:

— Мени сизге уллу джумушум да джокьду, алай а адам улуланы тамадаларыны кичи джашы кьатын ала эди да, мени сизге анга кьалынлыкь джыя джибергендиле.

Эмегенле сейирге кьалгъандыла.

— Да, ол бек ашхы ишди. Адам улуну джюреги не затны сюеди? — деб соргъанды тогъуз башлы эмеген.

— Асыры кёб да тилемейди, ёнге гаммеш тулукь бла бир чий алтын берсегиз боллукьду,—деб джууаб этгенди джашчыкь.

Эмегенлеге ол бек кьыйын кёрюнгенди, алай а мадарсыздан табханларын джыйгъандыла. Алтын ючлю гаммешни тулугьу бла бир болгъанды. Аны бергендиле.

Джашчыкь айтханды:

— Сау болугьуз, алай а тулукьну элге кесим кёлтюрюб барыргъа ушагьыулу тюлдю. Биригиз келигиз да, мени да, тулукьну да элтигиз.

Джашчыкьны элине барыргъа эмегенлени бири да унамагъанды. Сора чёб атхандыла. Аны элтирге беш

башлы эмегенни бойнуна тюшгенди. Къоркъса да, эмеген бой салгъанды. Тулукъну бойнуна кёлтюргенди, джашчыкъны сыртына миндиргенди да, кючден-бутдан элге джетгенди.

Элни къатына джетгенлей, джашчыкъ эмегенни къоркъутургъа мурат этгенди. Эмегенни сыртындан тюшгенди да айтханды:

— Быллай къонакъ келгенин мени элим билмейди. Мен алгъаракъ барайым да, къонакъбайланы хазыр этиб турайым. Сен а мени ызымдан акъырын келе тур. Айтыб къояма: къачаргъа умут этме. Не кюрешсенг да, къутулаллыкъ тюлсе. Экинчи айтырым, къолума тюшсенг а, джанынгы сау къоймам. Къуру сени тюл, эмегенлени бютеу тукъумун тауусурма.

Джашчыкъ алгъа кетгенди, эмеген да аны ызындан элге келгенди. Ол келирге, джашчыкъ, анасына барыб, аны не зат этерин юретгенди да эмегенни аллына баргъанды. Эмеген, аны бла юйге келиб, гаммеш тулукъну эшик артына сюеб, къонакъбай кёргюзген тапчаннга олтургъанды.

— Не ашаргъа сюерик болур, джашым, эмеген улу? — деб соргъанды анасы.

— Ол къакъланмай тургъан эмеген бутну тишле, — дегенди джашчыкъ.

— Да, аурууунгу алайым, тюнене къонакъла келген эдиле да, эмеген бутну алагъа ашатханма. Къакъ этилген эмеген этлени ашаяллыкъ эсе, аладан этейим.

— Къакъ этилген эмеген эт ашармы эдинг, эмеген улу?—деб джаш эмегеннге соргъанлай, къоркъгъандан тезалмай, секириб туруб, къачама деб, юйню эшиклерин да ууатыб, мыллыгын тюзге атханды эмеген. Джашчыкъ, аны ызындан чыгъыб:

— Ой, о-ха-хай... джибермегиз эмеген улуну! — деб кычыргъанды.

Элден узайгъандан сора, эмеген, джан солуу этиб, уллу ёзенде къачыб баргъанлай, тюлкючюк тюбегенди. Эмегенни алдаргъа мурат этиб:

— Эй, джол болсун, эмеген!—дегенди.

Эмеген ашыгъыш:

— Сау бол, тюлкю,—деб джууаб бергенди.

— Былай ашыгъыб къайдан келесе, къайры бараса?

— Аллах-аллах, башымы кючден къутхардым!

— Не болгъанды?

Джашчыкъ бла эмегенлени арасында болгъан ишлени барысын тюлкюге айтханды.

Тюлкючюк, аны хыликке этиб кюле:

— Ой-ой, сен а не бош затдан къоркъа эдинг. Мен аны ненча кере алдагъанма, ол энди тюбесе, меннге джол къоюб айланады... Ха-ха-ха... сени уа къалай таб алдагъанды, — дегенди.

Тюлкючюкню алай хыликке этгени эмегеннге ачыу тийгенди, алай а тюлкючюк эслемезча этерге кюрешгенди. Тюлкю айтханды:

— Энди андан эсе, арыгъан да этген болурса, меннге кел да, ауузланган да, солугъан да эт, сора артда бара барыrsa.

Эмеген тюлкюню айтханына разы болгъанды, экиси да тюлкюню юйюне тебегендиле. Кеч болгъанды. Тюлкючюк эмегенни биягъы джашчыкъны элине элтгенди. Тюлкючюк а джашчыкъны юйю элни кыйырында болгъанын билгенди да, эмегенни ары алыб баргъанды.

— Эй, эшиклени ачыгъыз! — деб кычыргъанды. Джашчыкъ, туруб, эшиклени ачханды.

— Кир юйге, къонакъ,—деб джарыкъ болгъанды тюлкючюк.

Эмеген, джашчыкыны эслемей, юйге киргенди. Тюлкючюк джашчыкыгъа айтханды:

— Эртдеден къалгъан борчуму орнуна муну аллыкъ эсегиз, ма келтиргенме.

Тюлкючюк алай айтханында, эмеген биягъы джашчыкыны таныгъанды да бек къоркыгъанды. Джашчыкъ тюлкюню хыйлалыкъ этерге эсине тюшгенин ангылагъанды:

— Тюлкю, мен сени джанынга тиерге суймейме, алай а беш башлы демегенме, тогуз башлы эмеген келтир дегенме, — деб, урушханча этгенди.

Асыры къоркыгъандан эмеген, къачама деб, юйню бир къабыргъасын да оюб, арбазгъа чыгъаргъа, тюлкючюк, ызындан джетиб:

— Ой, джибермегиз!—деб къычырыб, сермеб джау-орнундан тутханлай, эмегенни, джабагъысына, тырнакълары илиниб, эмегенге тагъылгъанды да, ол тюлкюню да алыб къачханды. Тюлкючюк, не кюрешиб, кесин ычхындыралмагъанды. Эмеген, тюлкючюкню да алыб, эмегенлеге баргъанды.

Аланы келгенлерин кѳргенлеринде, эмегенле къууангандыла. Тюлкючюк, кесини болумуну къоркъуулугъун сезгенинде, ычхыныб къачаргъа тебрегенди. Алай а аны алыб келген эмеген, сермеб тюлкючюкню аягъындан тутханды да, джибермегенди.

— Эй, джууугъум, — дегенди эмеген тюлкючюкге, — энди сен бизни къолубуздан ычхынмазса. Сени этгенинги мен сеннге унутмам.

— Гитчечик болса да, татлы къабынчыкыды. Хайдагъыз, тюлкючюкню тишлейик, — дегендиле эмегенле.

— Энди мен сизни къолугъуздама, меннге не суйсегиз да этерге боллукъсуз, алай а ары дери мени сизден тилерим барды, — дегенди тюлкючюк эмегенлеге.

— Айт, — дегендиле.
— Сиз мени, тишлерден алгъа, бир кесекчикге эркин этигиз.

— Не этериксе?

— Кеси кереклиме чыгъарыкъма, — дегенди.

Эссиз эмегенле тюлкючюкню тилегин къабыл этгендиле.

— Терк къайт, — деб джибергендиле.

Тюлкючюк эшикге чыкъгъанлай огъуна кетгенди. Эмегенле сакълагъандыла, сакълагъандыла, тюлкючюк а къайтмагъанды. Чыгъыб, төгереке джайылыб излегендиле, алай а къайдан табарыкъ эдиле. Ол узайгъанды...

Джашчыкъ бла анасы, джангы юй ишлетиб, рахат джашаб къалгъандыла.

Аны кёрмегенибиз кибик, ауруу, талау да кёрмей къалайыкъ.

1. Эмегенле джомакъда бек къарыулу, алай а телисыман, сылхыр болуб кёрюннгенлери нени билдиреди?

2. Джашчыкъ, джангыз эмегенден да къарыусуз болгъанлай, бютеу эмегенлени хорлагъаны нени юсюнден айтады?

3. Джомакълада бек джаратхан джерлеригизни кесгин окъугъуз.

4. Джашчыкъ гыбытны кёбдюре тургъан суратын салыгъыз.

С ё з л ю к и ш: гыбыт, тулукъ, дорбун, гаммеш гыбыт, ашхы улан, ырхы, кзалынлыкъ джыя, чёб атхандыла, аркъан.

Акъыллы устаз

(Джомакъ)

Эртде-эртде бир ашхы устаз болгъанды, кеси да—къаратон. Аны алтыны кёб болгъанды. Джашай тургъанды да, къатыны да ёлгенди, кеси да къартлыкъгъа джетгенди.

«Мен ёлсем, бу алтын кимге къаллыкъды?»—деб, сакъыш этгенди да, кесини юйюнде окъутургъа джюз джарлы джашны алгъанды. Кийимлери, ашарлары, орунлары —хар зат къартны чотуна.

Юч аманлыкъчы, бу адамны алтыны кёб болгъанын билиб, тонаргъа оноулашхандыла. Кече сохтала джукълагъандан сора, устазны тургъан юйюне келгендиле да тонаргъа тебregenдиле.

«Сизге алтын керекди да, аны алыгъыз, меннге уа гиймегиз»,—деб тилегенди къарт. Алтын болгъан юйню ачыб, ичине бошлагъанды, — алыгъыз аллыгъыгъызыны, —деб.

Кёлтюралгъанларын алгъандыла.

— Ач болурсуз сиз, айланнган адамла?

— Да биз сенде къалай ашайыкъ, от бериб ёлтюрсенг, — дегендиле.

— Манга ышанмай эсегиз, майна принч, эт, кесигиз алыгъыз да, биширигиз да ашагъыз, — дегенди.

— Адам къолдан ёлюрге суймейме, кесими ууахтым келгинчи, тамбла келсегиз да, берирме быллай бир алтын, — дегенди. Сора бири айтханды:

— Арабий, къарт, бизни кёзюбюзню ачсанг а, таурух айтыб,

— Айхай айтайым, балаларым, — деб, бир таурухну айтыб тебregenди.

* * *

— Бир джарлы болгъанды. Бир тукъум бир усталыкъ билмегени сеbebден, аркъасы бла базаргъа отун элтиб, аны сатыб, юйдегисин аны бла асыраб тургъанды. Бир кюн, кетиб бара, бир бай кишини джашы къой кюте тургъанын кёргенди.

— Кёб болсун, иги джаш!

— Сау бол, иги къарт!

— Малла сеникимидиле?

— Меникидиле, мындан сора да кёбдю мал бизде.

— Малыгъыз а кёбдю, кесинг бир санагъат билемисе ансы? — деб соргъанды.

— Мал кютгенден сора джукъ да билмейме,—дегенди джаш.

— Э-э, малгъа ышанма, иги джаш, бир усталыкъны тут, бир затха юрен.

— Да болсун, болсун!

Дагъыда бир эки джылдан къарт тюбегенди биягъы джашха.

— Бир санагъатха юренмей турамыса?—деб соргъанды.

— Турама,—дегенди джаш.

— Да юрен, юрен, — деб къарт къайтарыб айгханды.

— Къарт, сер болгъанса сен, энди акъыл юретирге боллукъ тюлсе меннге, — деб къойгъанды джаш.

— Эй, иги джаш, мени айтханым бир кюн эсинге тюшер,—дегенди карт.

Бир бёлек джылдан къарт кетиб бара, бир аман юйчюкню къаты бла озуб тебегенди. Къатына барса—юйчюкню ичинде сабий джылагъан тауушла. Юсю-башы да аман халда, бир адам чыкыгъанды. Къараса—ол байны джашы.

Бир-бирин таныгъандыла.

— Юсюнг да аман некди, сен бай эдинг да, нек болгъанса былай? — деб соргъанды къарт.

— Эй, къарт, сени сёсюнг эсима тюшюб турады.

— Да, не болгъанды?

— Ол сен кёрген малгъа ауруу кирди да кырды, джарлы болдум. Ма бу сабийле да ачдан джылай турадыла. Сен меннге айтхан эдинг. Сен айтхан сёз эрши кё-

рюнюб кългъан болмаса, акъылыма алмадым, энди сабийле да ачдан къырыладыла, — деб джылагъанды.

— Джибинг, балтанг бар эсе, мени бла отуннга кел,— дегенди къарт.

Бир эски туйюмчек джибни да алыб, къарт бла теб-регенди ол. Къарт балтасы бла анга да, кесине да аркъа джюкле этгенди. Анга да кълтюртюб, кеси да кълтюрюб, базаргъа баргъандыла. Багъасына гырджынчыкъла алгъандыла. Къарт гырджынчыкъланы юч тенг этиб, эки юлюшюн джашха бергенди.

— А марджа, къарт, тамбла энтда барайыкъ отуннга, базаргъа келтириб сатарбыз,—деб джаш къартдан тилегенди. Экинчи кюн, джангурчукъ да джауа, къарт, балтасын алыб, джашха келгенди. Джаш аны аллына къараб тургъанды.

— Эй, сени кючюнг бла тюнене сабийлени къарыларын тойдурдум,—деб биягъы джибни алыб, къарт бла отуннга кетгенди джаш.

Ала чегетге джетгинчи, джангур кючлю болгъанды. Къарт да, джаш да къая дорбунчукъгъа кысылгъандыла. Къарт балтасы бла дорбунну бир джерин къакъгъанында, зынгырдагъан этгенди.

— Бу нек зынгырдайды?—деб ташны къобарыб къарагъанында, ташны тюбю алтындан толу.

— Ий, джаш, бери чаб, бир хазна табханма, — дегенди къарт джашха.

Алтынны алайдан къотаргъандыла да, юч джюк алтын болгъанды:

— Эки джюк сени болсун, сени сабийлеринг да кёбдюле, меннге бир джюк боллукъду, — дегенди къарт. — Сен менден джашса, алгъа бир джюкню элт да, кългъанына сауутла алыб кел,—деб джашны юйге джибергенди.

Джаш кёлтюрюб кетгенди бир джюкню. Эрлай кьота-рыб, эки кьапчыкъ алыб кьайтханды. Экиси да алтынны артын алыб тебregenдиле. Бара-бара джюклеру ауур болуб, бир кьум джерге солургъа олтургъандыла. Джашны акъылына, «Бу кьартны ёлтюрюб, алтынын алсам, бурун атамы мюлкюн орнуна саллыкъ эдим», — деб келгенди. Эрлай кьартны джетиб кесерге тебregenлей, кьарт:

— Сен энди мени ёлтюресе, бир осият этейим да, аны толтур. Мени сабийим джюкьду, алай а юй бийчем джаш табса, анга ат сен ата, аты Болушлукъ болсун,—деб тилегенди.

Джаш кьартны кесгенди. Ол хазыр кьумну кьазгъанды да, ары басдыргъанды. Алтынны да кесини юйюне элтиб джашыргъанды. Бир джюгюне ол атасындан кьорагъан малны кьурагъанды.

Кьартны кьатыны джаш табханды. Сора кьарт айтхан осиятны айтайым, бир кьурманлыкъ да элтейим, деб, джаш барыб сабийге Болушлукъ деген атны атагъанды. Ол кьатын, хариб, бир элге барыб, тауукъ кютюучю болгъанды. Бир кюн хан аскери бла чабышыб ол элден озуб тебregenди. Кьатын джашына, теблеб кьоярла деб кьоркьуб:

— Болушлукъ! Болушлукъ, бери чаб!—деб кьычыргъанды. Юч аманлыкъчы ол устазны айтхан таурухуна асыры эс ийиб тынгылагъандан ашны да унутхан эдиле. Сора устаз:

— Бир ашагъыз да, дагъыда айтырма таурухну,—дегенди.

— Ашагъандан эсе, бу таурухну бир айтыб боша,—деб тилегендиле.

— А марджа, Болушлукъ! Болушлукъ! Болушлукъ! —деб дауурну иги кёлтюртгенди кьарт. Сохтала уяныб, мыллык атхандыла.

— Байлагъыз быланы,—деб устаз сохталарына аманлыкъчыланы байлатханды. Сора ол юч аманлыкъчы:

— Шо бу хапарынгы артына дери бир айтыб боша,—деб тилегендиле.

— Да, ол аскерни тамадасы хан келгенди къатыннга, не болушлукъ излейсе?—деб соргъанды.

— Джашчыкъ балаганда джукълаб къалгъанды да, аны теблейдиле деб, атын айтыб къычыргъан эдим,—деб къатын джууаб этгенди.

— Джашчыкъны атасы къайдады?

Отуннга кетиб, ызына келмей къалгъан хапарын айтханды къатын.

— Да ол атны уа ким атагъанды анга?

— Аны уа ол джерде джашагъан бир бай атагъанды,—дегенди къатын. Хан ол адамны чакъыртханды.

— Болушлукъ атны сенми атагъанса джашчыкъгъа?

— Мен атагъанма.

— Тюз айт, Болушлукъ атны нек атагъанса, тюз айт-масанг, бойнунгу кесерикме,—деб къысханды хан.

— Атасыны осияты бар эди,—деб ычхындыргъанды ол адам.

— Хы, бу бош этмегенди осият,—деб барын къалай болгъанын айтдыргъанды хан. Айтыб бошагъанлай, уруб башын кесгенди да, алтынын да, малын да къатын бла джашчыкъгъа бергенди.

Ол юч аманлыкъчыны, устаз халкъгъа ангылатханында, халкъ туюб ёлтюргенди.

1. Къарт устазны ашхы ишлери неде таныладыла?

2. Устазны джомагъында айтылгъан къартны ашхы ишлерин неде кёресиз?

3. Бу сёзлени магъаналарын ачыкълагъыз: «къаратон», «санагъат», «аркъа джюк».

4. Гудучулукъгъа, аманлыкъгъа къаршчы нарт сёзле билиб, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Байлыкъ, насыб, акъыл

(Д ж о м а к ъ)

Бир джолда Байлыкъ, Насыб, Акъыл—ючюсю да бир-бири бла ёчешиб, даулашдыла.

— Сиз экигизден мен кючлюме,—деб, байлыкъ кеси кесин кючлюге санады.

— Насыб болмаса, байлыкъдан не хайыр,—деб Насыб кеси кесин онглу кёрдю.

— Акъыл болмаса, Байлыкъ бла да, Насыб бла да киши хайырланлыкъ тюлдю,—деб Акъыл да кесин махтады.

Ала ючюсю да, бир-бири бла кёб даулашыб, джолгъа чыгъыб кетдиле. Кетиб бара, алларында, кесини бачхасын сюрюб, урлукъ ата тургъан бир джарлы кишиге тюбеб, аны къатында тохтадыла. Алайда Байлыкъ, аллына атлаб, эки къолун да джайыб:

— Буюрама, сени сурген джеринге алтын чыкъсын! —деди.

Ол алай айтханлай, бир минутну ичине сюрюлген джери алтындан толуб къалды.

Аны алай кёргенлей, Акъыл да, кесини кючюн билдире ючюн, джарлы кишини акъылын алды.

Олсагъатдан джарлы киши чабыб барыб, байгъа айтды:

— Мени джериме нартюх чыгъар орнуна ташла чыкъгъандыла.

Бай, сейирсиниб, джарлы кишини джерине барыб, бачхасын, кёргенлей, анга татлы тил бла:

— Кел, бачхаларыбызны ауушдурайыкъ, мени нартюх чыкъгъан бачхамы сен ал, сени ташла чыкъгъан бачхангы мен алайым,—деди. Джарлы киши къууаныб, бачхасын байгъа ауушдурду.

Бай алтынны арба бла ташыб, юйюне элтди.

Джарлы киши уа не этерин билмей, бир джерден теб-
мей, джер къазыб башлады.

Алайда Насыб, кесини кючюн билдирир ючюн, эки
къолун джайыб, джарлы кишиге джити къараб: «Насыб-
лы бол», — деди.

Олсагъатдан джарлы кишини къатына бай саудюгер-
ле келиб тохтадыла. Аланы бири, джарлы кишини кёзю-
не къараб айтды:

— Бизге тамадалыкъ этерге, сенича бир адам таб-
май, излеб келе тура эдик. Энди сен бизге тамада бол, деб
тилейбиз.

Джарлы киши, не айтыргъа да билмей, башын кы-
мылдатыб, разылыгъын билдирди. Олсагъатдан саудю-
герле джарлы кишини сакъалын джюлюб, юсюне сыйлы
кийимле кийдириб, бир ариу тору атха миндириб, ортала-
рына салыб, биргелерине алыб кетдиле. Бара барыб, элге
джетиб тохтадыла. Алайда ариу кызы болгъан байгъа
къонакгъа бардыла да, саудюгерле, тамадагъа байны
кызын алыргъа деб, келечилик айтдыла.

— Сизни тамадагъыз мени кызымы джарата эсе,
разыма, — деди бай. Олсагъатдан байны джууукълары,
тенглери джыйылыб, уллу къууанч этиб, байны кызын
джарлы кишиге бердиле.

Саулай эл джыйылыб, байны кюеуюн кёрюрге келди-
ле. Кюеу а сёлеширге, сёзюмден джангылама деб кър-
къуб, сёлешген адамлагъа джууаб къайтармай, тынгылаб
гурду. Аны тынгылагъанына байны джууукълары къай-
гъылы бола башладыла.

— Нек сёлешмейди бу? Бизни хыликке этерге умут-
му этеди?—деб бай ачыуланды.

Ишни кърмалгъанын кёрюб, Байлыкъ бла Насыб
Акъылдан джарлы кишини акъылын ызына бер деб ти-
ледиле. Акъыл джарлы кишини акъылын ызына берди.

Олсагъатдан эслеб, киши джыйылыб тургъан халкъдан сёлеширге эркинлик алды. Бай анга сёлеширге эркинлик берди.

Джыйылгъан халкъгъа къараб айтды ол:

— Мени гитче заманымда бизни элге джау чабхан эди. Эркишиле бла бирге тиширыула да джаугъа къаршчы чыкыгъан эдиле. Аланы ичинде бир джигит къыз, эркиши кийим кийиб, атха миниб, джауну элден чыгъаргъынчы тынчлыкъ табмай, кюрешген эди. Тюненеден бери, бу къыз да аныча джигитмиди деб, къызны сынаб тургъанма. Терслигими кечигиз деб тилейме,—деди.

— Бизни хыликкеми этесе деб тура эдик,—деб бай къууанды. Олсагъатдан уллу той этдиле.

Андан сора джарлы киши, саудюгерлеге тамада болуб, акъыл, оноу этиб, джарлылыкъдан да къутулуб, бай болуб къалыб кетди. Адамны акъылы болмаса, байлыкъ бла да, насыб бла да хайырланаллыкъ тюлдю.

1. Байлыкъны, акъылны, насыбны юсюнден кесигиз билген нарт сёзлени джазыгъыз.

2. Джомакъланы кесеклерин окъуб ат атау.

3. Иги адам деб каллай адамгъа айтыргъа боллукъду?

Къара къуш

(Джомакъ)

Эртде-эртде бир чегетни ичинде къарт киши къатыны, къызы бла джашагъанды. Ашагъанлары, джашагъанлары, бир уллу нарат терекни къабугъун джонуб, андан чыкыгъан чайырны юсюне да чайыр джагъыб, анга къоннган къанатлыланы тутуб ашаб тургъандыла. Бир кюн, кюнортаны аллы бла, чайыры къайнаб тургъан терекге Къара къуш къоннганды, аякълары, чайыргъа джабышхандыла

да, не кюрешиб да учалмагъанды. Къарт киши, аны алай кѣргенлей, келиб къушну тутханды.

— Мени ѳлтюрме, кесими багъам бир зат берирме сеннге, мени къуйругъумдан юч тюк ал да, башыма бош эт, керекли кюнюнге тюкледен бирин ийсенг, ол сени меннге табдырыр,—деб Къуш джалыныб, къартдан тилегенди. Къарт киши аны адам тилде сѣлешгенине уллу сейирсингенди. Сора, ѳлтюрюрге джазыкъсыннганды да, къуйругъундан юч тюк алыб, къушну ийиб, келиб къатынына хапар айтханды.

— Кесинги бир къушха терилтибми келесе? «Игиликге аманлыкъ» дегенча этер ол сеннге! Андан эсе, аны тишлик этиб ашасакъ, ол иги эди бизге, — деб урушханды къатын.

Къарт киши, сагъыш эте тургъанды да, сынаргъа деб бир тюкню ийгенди. Тюк да бара, киши да ызындач барабарыб, бир уллу къалагъа джетгендиле. Къалада джашагъанланы бири аш-суу эте, бири отун джара, бири чепкен согъа тургъанларын кѣргенди.

— Иш къолай болсун, бу кимни къаласыды?

— Сау бол, Къара къушну къаласыды,—дегендиле.

Сора къарт киши, къатларына барыб:

— Энди Къара къуш менден бир джугъун тыярыкъ тюлдю, несин тилейим?—деб соргъанды.

— Бир мадарын таба эсенг, гоппанын тиле,—дегендиле джалчыла.—Бизни джегиб, ишлетиб, алгъан хайырын анга джыйыб турады. Сора гоппаны алгъан тѣренг болса, кюннге джетгинчи: «Тѣгюл, гоппан; тол, гоппан, деме»,—дегендиле.

Къарт киши Къара къушха баргъанды да гоппанын гилегенди. Къара къуш кѣб затланы кѣргюзюб сайлатханды. Алай болгъаны ючюн, къарт, гоппаны тилеб тургъан болмаса, башха джукъ алыргъа унамагъанды.

Киши, гоппанны алыб, Къара къушну къаласындан арлакъгъа баргъанлай, тѣзалмай, тохтаб; «Тѣгюл, гоппан; тол, гоппан»,—дегенди. Алай айтханлай, гоппан, алтындан толуб, тѣгюлюб тебрегенди.

Къарт киши ол хазнагъа къууаныб, юйге кѣлтюрюб элталмазлыгъын эслеб, гоппанны тыйгъанды, кюреше кетгенди да тѣгюлгенин, толгъанын да ичине джыйгъанды. Сора, гоппанны да къолтугъуна уруб, кетиб баргъанлай, къартны аллына бир къаладан ханны джашлары чыкъгъандыла.

— Кел, джууукъ бол, ауузлана бар,—деб къаргны къоймагъандыла.

— Кимни къаласыды бу?—деб соргъанды къарт.

— Бизни атабыз Аслан ханны къаласыды, — дегендиле. Джашла алай къаты болгъанларында, озуб кеталмай, къарт къалагъа баргъанды. Аллына аш-суу салгъандыла. Къарт, ашарыны аллы бла:

— Гоппаннга тиймегиз,—дегенди.

Аслан хан, ол эски гоппаннга къартны алай къоркъгъанын эслеб, бир джашын чакъыргъанды да:

— Бу къартны гоппаны Къара къушну гоппанына ушайды, кеси да анга тиерсиз деб бек къоркъады, бар да аны орнуна бизден анга ушаш гоппан сал да, къартха кѣргюзмей, ол гоппанны джашыр. Мен аны сѣзге тутайым,—дегенди.

Джашчыкъ, къарт киши хапаргъа къызыб ашай тургъанлай, артындан келиб, аны гоппанын алыб, орнуна башха гоппан салгъанды.

Къарт, ашаб бошаб, гоппанны да алыб, юйюне кетгенди. Сора къатынына келгенди да, махтаныб:

— Ой, мен Къара къушдан бир зат алыб келгенме, иги къара бусагъат: «Тол, гоппан; тѣгюл, гоппан»,—деб башлагъанды. Алай болгъаны ючюн, джукъ да джокъ.

— Эски гоппандан сора джукъ табмаймы эдинг, кьушну эти, тюгю кёб да багъалы эди бизге,—деб ачыуланганды къатын. Къарт тентек болгъанды. Экинчи кюннде бир тюкню ийгенди. Тюк да барыб, ол да барыб, бир уллу мал кьошха джетгендиле.

— Кёб болсун, джашла! — дегенди сюрюучюлеге.

— Сау бол, джууукъ бол!

— Кьош-мал кимникиди?

— Къара кьушну кьошуду.

Къарт къатларына баргъанды да соргъанды.

— Энди Къара кьуш менден джугъун тыярыкъ тюлдю, несин тилейим?

— Аны бир алашасы барды, бере эсе, аны ал. Бизни джегиб, хар джыл-джылда туугъан малын да, аны тёлюсюн да ол алашагъа джыйыб тутады. Алгъанынг болса, юйюнге джетгинчи: «Чач, алаша; тёк, алаша» деме, аны ичинден чыкъгъанын сюрюб кьолунгдан келлик тюлдю.

Къарт баргъанды да, Къара кьушдан алашаны тилегенди. Къара кьуш кёб сайлау бергенди, алай болгъанлыкъгъа, къарт, алашаны излеб тургъан болмаса, башха джукъ сайларгъа унамагъанды. Къара кьуш алашаны бергенди. Къарт, къотур алашаны да башындан тутуб, кьошдан джанлагъанлай:

— Чач, алаша; тёк, алаша,—дегенди. Алаша кьой, кьозу, эчки, улакъ, уллу мал тегюб тебрегенди. Къарт киши къадалгъанды да тыйгъанды. Алай болгъанлыкъгъа, не кюрешгенди да, чыкъгъан малны ызына джыялмагъанды.

Ол алай эте тургъанлай, бир кёк бёрю келгенди:

— Неге кюрешесе?—деб соргъанды.

— Кюрешиб а неге кюреширикме, бу алаша джолгъа тёкген малны ызына джыялмай кюрешеме,—дегенди.

— Мен бу къадар малны ызына джыя эсем, мен тилеген затны меннге берирмисе?—дегенди. Къарт разы болгъанды. Бёрю, айтханыча, тёгюлген малны ызына джыйгъанды.

— Айт энди, не тилейсе менден?

— Артда айтырма не тилегеними,—деб бёрю башха зат айтмай кетгенди.

Биягъы къарт алашаны башындан тартыб бара тур-

гъанлай, бир джанындан биягъы ханны джашлары чыкъгъандыла. «Бизге къонакъ бол, къалагъа къайт», — деб къадалгъандыла. Къарт, кёлуне джукъ келмей, салгъанды да баргъанды. Аслан хан аллына чыкъгъанды. Сора саламлашыб, юйге кире тебрегенлей, къарт джашлагъа:

— Алашагъа миннген зат этерсиз, ары баугъа тагъыгъыз, — дегенди. Къарт ашагъанды, ичгенди. Сора кетерге тебрегенлей, Аслан хан:

— Мен алашаны, джашлагъа айтайым да, бери келтиртейим, сен кыйналма, — дегенди. Къарт, акъылына джукъ да келмей, юйде рахат тохтагъанды. Аслан хан тамада джашын чакъыргъанды да:

— Чаб да, бизни атларыбыз тургъан бауда муну атына ушаш бир алаша таб да, къартны джюгенин, джерин сал да келтир, не эсе да къарт бу алашагъа къркъгъанча кёрюнеди, аллах айтыб, гоппаныча бир заты болурму эди,—дегенди.

Джаш эрлай баргъанды да тамам анга ушаш бир кюртур алашагъа къартны джерин, джюгенин да салыб келтиргенди.

Къарт, юйуне келиб, къатынына.

— Ай, къатын, мен бир аламат алаша келтиргенме, бай боллукъбуз, — деб махтанганды. Сора алашагъа айланыб: «Чач, алаша; тёк, алаша», — деб бошлагъанды. Къарт не кюрешсе да, джукъ да джокъ. Сора биягъы къатын ачуланганды.

Къарт дагъыда экинчи кюнюнде: «Не боллугъуна бир къарайым»,—деб ючюнчю тюгюн да ийгенди.

Тюк да бара, ол да бара, бир къалагъа джетгенди. Къаланы ичинде ишчиле иш ишлей тургъандыла.

— Иш кьолай болсун!—дегенди.

— Сау бол, джууукъ бол, — дегендиле.

— Бу кимни къаласыды?

— Къара къушну къаласыды.

— Къара къуш менден бир джугъун тыярыкъ тюлдю, несин тилейим?—деб биягъынлай соргъанды къарт.

— Керти ол сенден джугъун тыярыкъ тюл эсе, анъ токъмагъын тиле. Ма бизни хар кюнде ишлетиб, бизни кючюбюзню ол токъмакъгъа джыйыб турады. Кеси да бизни аны бла тюеди. Сора насыб болуб, алгъанынг болса, юйге джетгинчи «Секир, токъмакъ; ур, токъмакъ» деме,—дегендиле.

Къарт Къара къушха баргъанды. Къара къуш биягъынлай кёб сайлау бергенди. Къарт бирин да унамай тохтагъанында, токъмакъны бергенди.

Къарт, токъмакъны да алыб, къаладан арлакъгъа айырылгъанлай: «Секир, токъмакъ; ур, токъмакъ»,—дегенди. Токъмакъ, бир секириб джерни уруб, бир секириб къартны уруб тебрегенди. Таза къарыусуз болуб, къарт: «Тохта, токъмакъ; тын, токъмакъ», деб токъмакъны кючден - бутдан тыйгъанды. Къарт киши бара тургъанлай, биягъы ханны джашлары аллына чыкъгъандыла да, къартха алгъындан да бек къадалгъандыла. Къартны акъылына джукъ да келмей, салгъанды да баргъанды.

Юйге кириб, токъмакъны да эшик артына салыб, джашлагъа: тиймегиз, тийсегиз да «Секир, токъмакъ; ур, токъмакъ» демегиз, — дегенди.

Къарт юйге киргенлей, аталары биягъынлай джашлагъа кёзю-башы бла кёргюзгенди да, токъмакъны орнуна анга ушаш башха токъмакъны салдыргъанды, токъмакъны урлагъандыла. Сейирсиниб, джашла, юйню артына барыб, тегереклешиб:

— Секир, токъмакъ; ур, токъмакъ!—дегендиле. Токъ-

макъ тебрегенди секириб, уруб, ургъан-ургъанын чѳргеб, чулгъаб. Джашла къач да арба тѳбюне кир, токъмакъ бар да алайда ур, джашла юй башына мин, токъмакъ секириб мин да ур. Джашла, кычырыкъ-хахай этиб, юй аллына къачхандыла. Аланы тауушларына къарт бла Аслан хан эшикге чыкъгъандыла. Токъмакъ джашланы ууадых эте тургъанын кѳрюб, аталары къартдан:

— Тѳйдю халкъны, токъмагъынгы ары тый, марджа, не тилей эсенг да, берейим,—деб тилегенди. Къарт тый-магъанды. Аслан хан токъмакъ джашланы кырыргъа тебрегенин ангылаб: «Гоппанынгы, алашангы да берейик, токъмакъны тый»,—дегенди.

Къарт ишни аллы къалай болгъанын, гоппанны да, алашаны да ол хан урлагъанын ангылагъанды.

— Бусагъатдан гоппанымы да, алашамы да келтиригиз, алайсыз биринги кѳоймай кыырдырлыкъма,—дегенди да Аслан ханны кѳоркъутханды. Хан, джылаб, къартны аллына джыгъылыб:

— Бусагъатдан берейим, ары тый,—деб тилегенди.

— Тохта, токъмакъ; тын, токъмакъ! — дегенди да къарт токъмакъны тыйгъанды. Аслан хан олсагъат огъуна гоппанны да, алашаны да алыб, къартны аллына келгенди. Сора къарт, была, гоппанымы да, алашамы да алгъанларыча, аладан джукъ алгъан болурла, деб ишекли болуб:

— Бусагъат гоппандан, алашадан чыгъаргъаныгъызны да беригиз, ансы барыгъызны да кыырдырлыкъма, — дегенди. Олсагъат огъуна Аслан хан кеси кѳлтѳрген бир алтын, кюмюш, накъут-налмаз, арбаз бла бир мал келтиргенди. Къарт да ол кюмюшню, алтынны гоппаннга джыйгъанды, малы аллына сѳрюб, гоппанны кѳолтугъуна уруб, токъмакъны да бойнуна салыб, юйюне кетгенди. Бѳрю келиб къартха:

— Малланы ызына, алашагъа, джыяйым, керек эсе, — дегенди.

— Энди мен юйюме джетеме, керек тюлдю. Ма бу малладан сайла да бир мал ал, — дегенди къарт.

— Меннге мал керек тюлдю, къызынгы бер, — дегенди бёрю.

— Огъай, къызым адамды, мен къызымы берлигим ётюрюкдю. Ма бу малладан сайла да эки мал ал, — дегенди. Бёрю аз да мал алыргъа унамагъанды. Къарт да къызын берирге унамагъанды. Сора бёрю ачуланыб:

— Да сен къызынгы бермей эсенг, кесинги ашайма, — дегенди.

— Бир кёрейим сен мени ашарынгы, — деб токмакъны джерге ийиб: — Секир, токмакъ; ур, токмакъ! — дегенди къарт.

Андан тебрегенди токмакъ, бир джерге тийиб, бир бёрюге тийиб; бёрю ары къач, бери къач, токмакъ да джет да ур, алай бла бёрюню онгсуз этиб сойландыргъанды. Бёрюню терисин алыб, къарт, малларын сюрюб, токмакъ бла гоппанын да биргесине алыб, тынч-рахат юйюне кетгенди.

1. Къарт кишиге юч кере да кимле акъыл юретгендиле, нек юретгендиле?

2. Хан, бай болгъанлыкъгъа, джут, малкёз болгъанын неден кёресиз?

3. Джомакъда аманлыкъны, терсликни этгенле кимледиле, тюз иннетлиле уа?

ФОЛЬКЛОР ТЕМАЛАГЪА ДЖАЗЫЛГЪАНДАН

Къайсы уллуду

Байкъулланы Дауг

I

Махай джашчыгъы Алий къатыш
Бир уллу сууукъ, боран къыш
Тебрегенди тюзге атланыб
Джаяу, терен къарны джарыб.
Барлыкъ джоллары таугъа эди,
Муратлары уугъа эди,
Таугъа талай да баргъан элле,
Терен таракъланы ичинде
Кёб доммайла къыргъан элле.
Доммайла джатыучу кюнбетге
Кирдиле къалын чегетге,
Кеч болуб, кюн да батыб кетди,
Махай эрлай от этди.
Алий, тёрт джанына джайылыб,
Отха да отунла салыб,
Андан-мындан дюккючлени,
Эмен, чынар, кюрючлени —

Табханын ары ташый эди.
Бир-бирде чегетге сингиб,
Тереклени башына миниб,
Такъюзюклени ашай эди.

II

Танг ата тебреген сагъатда
Махай чегетге къарад да,
Бир маралны отлай тургъанын,
Бирини да кетиб баргъанын
Иги кенгден къараб эследи.
Алийге: «Къарачы»,—деди.
Къарайла; джоппу сюрюуле
Отлайла джумушакъ гелеуде.
Узакъ созулгъан киришледе,
Кирсиз, таза ёрюшледе.
Олсагъатдан Махай къозгъалыб,
Алтынлысына узалыб,
Аланы ызларындан барыргъа
Хазыр болуб тебрегенди.
Алийге уа отну джукълатмай,
Былай турургъа дегенди.

III

Ол таулагъа кетгенди,
Танг толусу бла атмай,
Алий а тура тургъанды да
Иги кесек джукълагъанды,
Бир заманда уяниганды да,
Эрлай отха къарагъанды.
Къараса, отунчукъла да джаныб,
Ахыры кюл болуб, джукъланыб,

Излеб джукъ да табмагъанды,
Уллу сагъышха кьалгъанды.
—От излей, къалайгъа къарайым,
Не этейим, къайры барайым?—
Дегенди да ол тебregenди,
Кенгден от жарыкъ кёргенди,
Эрлай отха джетгенди.
Сени джауунг да алайдагъы
Аллай отну кёрге эди,

От этиб тургъанла андагъы
Мазаллы эмегенле эди.
Ала: «Ма тишлик», — деб алдыла,
Оргаларына салдыла.

IV

Махай уудан къайтыб келгенди
Кечирек эте, гузаба.
Излеб Алийни кёрмегенди.
Ёзенни энишге чаба,
Къайгъы болуб тебрегенди,
Бир аякъ ызчыкъны таба,
Баргъанды ол, ызчыкъ баргъанлай,
Бир къулакъдан къарагъанлай,
Кёргенди бир тютюн чыкъгъанны,
Не тютюн болур деб, аны
Къатына барыб къарагъанды.
Къараса, къарасын, бирле,
Алтышар башлы эмегенле,
Отну тёрт джанын алгъандыла,
Къазан бла суу салгъандыла.
Суу да къайнайды, боркъулдайды,
Беш башлы бир эмеген джашны
Кёкге-кёкге атыб ойнайды.
Къалгъанла уа анга айталла:
«Келтир джашны, сал къазаннга!»

V

Бу барды таукел этиб ары.
«Кече ашхы болсун!» — дегенлей,
«Сау бол, сау бол!» — делле бары.
Эмегенле суйюнюб, эрлай

Къуршалаб алдыла арагъа,
Аны ашаргъад акъыллары.
Махай ол муратны эследи.
Кесине буруб алларын,
Айтады алагъа «хапарын»:
«Джашчыкъ бла мен нёгерлебиз,
Сизге келечиге келебиз,
Бир ёчешиу болгъанды да,
Элде билалмайла тюзюн.
Бары оноу этиб ийдиле,
Кюсеб эмегенлени сёзюн.
«Келечиге ёлюм джокъ», дейдиле.
Огъай десегиз, ма ашагъыз.
Энди эркинлик сиздеди.
Бизни келген муратыбыз:
Сизден джууаб бла элибизни
Джорукъгъа салыргъа эди».
«Айхай-айхай, айт, эштейик,—
Анга биз да сагъыш этейик»,—
Делле да, хыликке этгенча,
Бары джууаб бердиле бирча.
Муратлары — самаркъау этерге,
Кесин олтуртдула тёрге,
Башлады ол сёзлеге кириб,
Тынгылайла, къулакъ ийиб:
«Сюрючю сюрюуде тургъанлай,
Булутла чыгъа башлагъанд,
Уллу къаты джауум ургъанлай,
Къалайгъа кирейим деб къарагъанд.
Минг къою къатыш бир текени
Сакъал тюрбуне сыйыннгандыла.
Джангур да тохтамай, сау кечени

Шоркъача джаууб тургъанд.
Ала джибимей къалгъандыла.
Бир къара бугъаны ал джаны
Минги Тауда отлай эди.
Бештаудан да озуб арт джаны,
Чибинлени къоруй эди.
Узакъ болмай, кетген ёмюрде,
Бу джуртда бир къуш джашагъанды,
Аны табхан гаккысы уа
Минги Таугъа ушагъанды,
Ёлчелеб кёргенлеринде да,
Ол Минги Таудан эсе да
Эки кере уллу болгъанды.
Бу къуш ол бугъаны кёлтюрюб,
Кёкде юч кюн айланнганды.
Эм ахыры аны ёлтюрюб,
Ол биз айтхан къарт текени
Мюйюзлерине къоннганды.
Анда аны ашай тургъанлай,
Джауорун къалакъ сылджыраб,
Джашны кёзюне тюшгенди.
«Неди бу?» — деб кёзюн уугъанлай,
Къолуна илиниб силкгенди.
Тура-туруб, ол сюекни
Юсюне кырдык чыкыгъанды.
Бир заманда алайда
Минг юйден бир эл къуралгъанды.
Кече сайын ма ол элни
Арты аллына айланаед.
Къартланы джюреклери уа
Мардасыз бек къыйналаед.
Бир кече, сынайыкъ, дедик да,
Сакълауул болуб тургъанлай,

Бир сары тюкюню кёрдюк да,
Ол тюкю сора алайлай
Келе-келди да, биягъы элни
Терс джанына буруб джиберди.
Биз а не билейик, ол тюкю
Джауоруннга келиб тургъанды,
Ашайма деб тартханы сайын
Хаман терсине бургъанды.
Ол сюек къатыш элибиз да,
Аланы ичинде биз да
Бурула-бурула тургъанбыз,
Ол кече тюкюню ургъанбыз.
Элге да хапар бергеникде,
Тюкюню ёлтюргеникде,
Барысы джыйылыб келдиле,
Сойланыб тургъан тюкюню
Къартла, джашла да кёрдюле.
Саулай эл аны терисини
Бир джанын беш айгъа сойгъанды,
Бирси джанын аудуралмай,
Бары тюнгюлюб къойгъанды.
Сюрюучю джашны анасы
Урчукъ ийире келгенди да,
Урчукъ учу бла тюкюню
Ары-бери да бургъанды,
Бир джартысы уа къатынны
Ол сюрюу кютген джашына
Бёрк къыйыр чыкъмай къалгъанды.
Энди элде бир къауумла,
Сюрюучю уллуд, дейдиле.
Эки бёлюнуб адамла,
Къатыннга уллуд дейдиле.
Бир къауумла да къара къушну

Эришиуге кьошадыла.
 Кимлери да чал текени,
 Дагъыда ол сары тюлкюню
 Уллуду деб махтайдыла.
 Былай бла, эриш болгъанды,
 Бир-бирине дженгдирмейле,
 Халкъ бек ашыгъыб къалгъанды,
 Бизни сизге ийгендиле.
 Сиз, акъыллыла, муну тюзюн
 Айтырыгъызыны суйгендиле».

Андан сора эмегенле
 Уллу эришге кирдиле.
 Ол уллуду, бу уллуду дей,
 Сёзню узакъгъа ийдиле.
 Бир-бирин дженгалмай,
 Уллу туююшню ачдыла.
 Ала джукъ да эслеялмай,
 Махай, Алий да къачдыла.

1. Джашчыкъ бла атасы эмегенлени ичлерине къалай тюшгендиле?
2. Эмегенле хар заманда адамлагъа джау болуб нек кёрюнедиле?
3. Бу сёзлени магъаналарын сиз къалай ангылайсыз: кюнбет, «дюккюч», «кюрюч», «такъюзюк», «ёрюш», «алтынлы».
4. Джер юсунде эмда сууда эм уллу джануарла къайсыладыла?
5. Айырыб бек джаратхан джерлеригизни кесгин окъугъуз.
6. Сюрючюден, текеден, къара бугъадан, къушдан, тюлкюден, сюрючюню анасындан къайсы уллу болгъанын айтыгъыз?

ГИПЕРБОЛА

Гипербола грек сёздю, кеси да затны уллу кёлтюртюб айтмакълыкъ деген магъананы билдиреди. Гипербола джазыучулары чыгъармаларында да тюбейди, алай а аны

кёб айтылгъаны фольклордады: джырлада, нарт таурух-
лада, джомакълада. Сёз ючюн, джигит джаш ханны къа-
ласыны башы бла чынгайды. Таурухда айтылгъаннга кё-
ре, Къарча, ачыуланыб, ёрге туруб, ызына олтургъанын-
да, Къара таш эки джарылады.

«Ким уллуду?» деген джомакъда гиперболаланы та-
быгъыз.

Айю бла къарт

Байкъулланы Даут.

Бир айюню темир ауда тургъанын,
Кёб дыгалас этгенин, мурулдагъанын
Бир къарт къошчу кетиб бара кёргенди,
Бурулуб, айюге салам бергенди.
Мухар айю, аны саламын алыб,
Башлагъанды къартдан тилеб, джалбарыб:
— Юч джыл болду, темир ауда турама,
Ёшюнюмю тёрт джаныма урама.
Суу кюсейди ауузум мени, тёзалмайд,
Тамам юч джыл суусабдан джукъ эзалмайд...
Джанад джюрегим, отдача кюеди.
Джарыкъ кюннге чыгъарыгъын сюеди,
Болуш меннге, ач киритни, чыгъайым,
Ауузум толу сууукъ суудан уртлайым!—
Бу къарт къошчу тюзюуюн да къарамай,
Джууаб берди, аны сёзюн унамай;
— Ийнаныргъа бек къыйынды сёзюнге,
Андан эсе, кёл салыб тур юйюнге,
Сен чыкъсанг, таб ашаб къоярса мени.
Къысхартырса джашау кюнлерими. —

— Ант этеме сен суйген зат бла,
Сени тюбюнгдеги къара ат бла,
Бюгюн сени джаным кибик кёрюрге,
Керек болса, сени ючюн ёлюрге.
Ач киритни, бошла мени, чыгъайым.
Аузум толуга бир сууукъ суу уртлайым.—
Къартны джумушады бютеу санлары,
Бир-бирине келишди халлары.
— Ичсин сууукъ сууну, сууутсун ауузун.
Нек инджитеме бу джазыкъны джаным? —
Дегенд да киритни ачыб джибергенди,
Суусаб ичерге эркинлик бергенди.
Айю, суудан кемсиз тоуб, ызына къараб,
Къашын-башын хыны-хуну туйгенди,
Ол къартны ашар оноугъа киргенди.
Къайырылгъанды чыгъана джалы,
Къысхасы, кемсиз бек тюрленгенди халы.
Айтханды къартха:—Ашайма сени,
Сени кибик адамла тутханд мени,
Ол къанны мен бюгюн сенден алама,
Ёмюрлюкге башыма бошланама. —
Насыбсыз къарт дыгаласха киргенди,
Былай айтыб, айюден тилегенди:
— Алай болса, сабыр эт да, барайыкъ,
Алгъын тюбеген ючеуге сорайыкъ,
Терсни, тюзю ала ачыкъ этерлай,
Мычымай атланайыкъ, джюр эрлай! —
Разы болуб айю къартны сёзюне:
— Джюр, хайда, — деб къарагъанды кёзюне.
Экиси да баралла, джолну чаба,
Элни къатында уллу чегет таба.
Эл къыйырда бир къарт атха тюбелле,
Атха сорургъа тохташайыкъ, делле.

— Кёб джашагъан кёб биледи, алаша!
Айыр бизни, арабызны тюзетчи,
Кесинг билген кирик оноу этчи!—
Къарт алаша джууаб этеди алагъа:
— Бир заманда мен аламан ат эдим,
Къарасанг да, кёз тиерча сурат эдим,
Чабсам, мени ат озмаед аллыма,
Баш эдим мен, ат сюрюуню озаем,
Кимге да атлыкъ этерге базаем,
Энди, кёресиз, ма къартлыкъ джетгенди,
Мени алгъын кючюм къалмай кетгенди.
Чабсакъ, атла бары мени озалла,

Ызларындан кемсиз узакъ созалла.
Ол себебден ием мени атханды,
Махтаулу кюнлерими унутханды.
Мулхард манга энди салгъан ашы да,
Мени хаман туюб къызы, джашы да...
Бурун сыйым къайдан келсин, кетгенди,
Мени джазыкъ, ахыр кюнюм джетгенди.
Сагъыш этиб, къарасам бу ишлеге мен,
Къартдан эсе айюню тюзсюнемен,
Тыйыншлыды, айю сени ашаса,
Сенсиз джерде кеси эркин джашаса!
Сора айю тебреди аны таба:
— Ашайыммы энди?—деб къартха чаба.
Къарт айтханд: — Энтда экеуге барайыкъ,
Айтханымча, ючюсюне да сорайыкъ,—
Разы болуб айю къартны сёзюне:
— Джур, хайда,—деб къарагъанды кёзюне.
Экиси да баралла джолну чаба,
Элни къатында уллу чегет таба,
Ала анда къоз терекге тюбелле:
— Дауубуз барды, айыр, деб тилелле...
Къоз терек джууаб этди алагъа:
— Джайгъы кюнде, исси болгъан чилледе,
Келедиле кёб адамла элледен.
Салкъынымда джукъуларын тындырыб,
Субай битген бутакъланы сындырыб,
Тюб джанымы мулхар этиб кетелле,
Ала мени хаман мыдах этелле.
Сагъыш этиб, къарасам ишге мен,
Сенден эсе айюню тюзсюнемен,
Тыйыншлыды, айю сени ашаса,
Сенсиз джерде кеси эркин джашаса!
Сора тебрегенди айю аны таба:

— Ашайма энди,—деб кьартха чаба,
Кьарт айтханд: — Энди биреуге барайыкъ.
Айтханымча, ючюсуне сорайыкъ.
Разы болуб айю кьартны сёзюне:
— Джюр, хайда, — деб кьарагъанды кёзюне.
Экиси да баралла джолну чаба.
Акь къаяны тюбю чынгылла таба.
Ала анда бир тюлкюге тюбелле:
— Дауубуз барды, айыр, — деб тилелле...
Тюлкю джууаб этед алагъа:
—Къыйынды муну мында айырыргъа,
Керек болад ызыгъызгъа къайтыргъа.
Ишни болгъан джерине биз барайыкъ,
Терсге, тюзге иш юсюнде къарайыкъ! —
Ючюсю да, разы болуб, кетдиле,
Темир аугъа кюн батхынчы джетдиле.
— Алгъын тургъан джеригизге барыгъыз,—
Дейди алагъа хыйла тюлкючюк, —
— Эшигини да кирити болгъанча,
Кьарт да джолгъа чыкъсын, кетиб баргъанча,
Айю суусабдан ёле тургъанча.
Алгъын киби, сёлешигиз энтда бир.
Айю, хайда, кеч болады, ары кир!—
Деди да тюлкю, туурадан къарады.
Айю энтда темир аугъа барады.
Кьарт да барыб, кирит салыб бегитди.
Къарайдыла, туурасындан кюлелле,
Экиси да тюз къатына келелле,
Мухар айю, ачыуланыб, къараед,
Аны къарны ачы-ачы бураед,
Темир ауда ёрге-ёрге чынгаед,
Къызгъан къаны отда киби къайнаед.
Тюлкючюк а уллу хархда кюледи.

1. Джомакълада тюбеучю энчи ышанладан бу джомакъда не кёресиз?

2. Айюню, къартны, къоз терекни, атны, тюлкюню айтханларын рольла бла окъугъуз.

3. Терекни, атны айтханларында нени тюзге санаргъа боллукъду?

4. Табигъатны сакълауну юсюнден сиз къаллай назмула билесиз?

С ё з л ю к и ш: темир ау, дыгалас, джай чилле, чынгылла.

Шохайчыкъла

Бир текечик, бир таначыкъ,
Бир къозучукъ, узаймайын,
Шохайчыкъла болгъандыла,
Бирем-бирем айланмайын.

Джаз болгъанлай, ючюсю да
Бирге оноу этгендиле.
Эртденбла эртде туруб,
Тауда отларгъа кетгендиле.

Кёб сууладан, кёб тарладан,
Ауушладан ётгендиле.
Бара барыб, гокка ханслы
Ариу сыртха джетгендиле.

Энд былайда тохтайыкъ деб,
Эрлай къошчукъ салгъандыла,
Гелеу хансдан керпеслениб,
Тоюб кюнде джатхандыла.

Иссилеучю тёбечикге
Чабыб, ойнаб чыкыгъандыла,
Башчыкъларын дукъуш этиб,
Бир-бирчигин джыкыгъандыла.

Ючюсю да уллучукъла,
Семизчикле болгъандыла.
Джолоучула шохайлагъа
Сейирсиниб озгъандыла.

Бир кече уа не эсе да
Къозучукъ бек ахсыннганды.
Не болгъанын ол айтмайын,
Нёгерлерин кыйнагъанды.

Юйге тансыкъ болгъанды да,
Ол хар кюнюн тергегенди,
Танг атханлай, «мен кетеме»
Дегенди да тебрегенди.

Текечик а аны сёзюн
Оюмсузгъа санагъанды,
Сакъалчыгъын кымылдата,
Былай айтыб къарагъанды:

«Айырылмай айланабыз
Джаздан бери ючюбюз да.
Кёб къалмайын джууукълаша.
Элге энер кюнбюз да.

Не болсакъ да, бирге болсун
Ючюбюзню джазыуубуз.
Бирге болсакъ, бёруге да
Джетерикди къарыуубуз.

Кесинг кетсенг сен, къозучукъ,
Джолда бёрю ашаб кёяр.
Сени маркъа санларынгы
Дакъикъагъа къаннга бояр».

Тынгылары келмегенди
Бу сёзлеге кьозучукъну.
Сора кетиб тебрегенди
Ол ашыгъыш бир джолчукъну.

Бара барыб ол кьозучукъ
Шоркъа суугъа тирелгенди.
Анга кириб ёталмайын,
Амалсыздан сирелгенди.

Тёбенракъда люу-люу эте
Бир кёпюрчюк эслегенди.
Къууаннгандан чабыб барыб,
Миниб ётюб тебрегенди.

«Ол джанына джетдим энди»,—
Деб къозучукъ атлагъанды.
Алайна кёпюрчюкню
Тюз тубюнден «шыб» дегенд да
Бир кёк бёрю тюз аллына
Чыкыгъанды да къалгъанды.

«Эй, джол болсун, къозучукъ!»—
Бёрю кесин ышартханды.
«Нёгерлеринг къайдадыла,
Кесинг джангыз сен къайрыса,
Къоркъмаймыса? — деб
соргъанды.

«Сау бол, бёрю»,—дегенди да,
Салам бергенд къозучукъ да.
Хапар айтыб башлагъанды,
Эсгермейин ол бир джукъ да:

«Текечик да, таначыкъ да
Къалгъандыла тауда отлай,
Мен а элге ашыгъама,
Юйюбюзню бек тансыкълай».

Хыйла бёрю, кукаланыб,
Кесин обур, джек этгенди:
«Ары айлан да, бери айланчы,
Къозучугъум, сен», — дегенди.

Алай айтыб, мухар бёрю
Аны аллын терк алгъанды.
Ары айланыб, бери айлана
Тебрегенлей, «хам» дегенд да
Къозучукъну ол джутханды.

Текечик бла таначыкъ да
Отлай-отлай тургъандыла.
Къозучукъдан хапар билмей,
Кёб сагъышла къургъандыла.

Кюз тауусулуб, эртден сайын
Джерни кырау агъартханды.
Таначыкъ да, «кетеме» деб,
Текечикге къадалгъанды.

Текечик а аны сёзюн
Оюмсузгъа санагъанды,
Сакъалчыгъын кымылдата,
Былай айтыб къарагъанды:

«Энди сен да, къозучукъча,
Керексизге бош джангылма,
Сен да кетиб къала эсенг,
Тау башында мен джангызма».

Тынгылары келмегенди
Бу сёзлеге таначыкъны,
Сора кетиб тебрегенди
Ол бир ариу талачыкъны.

Бара барыб, таначыкъ да
Кёпюрчюкню эслегенди.
Къоркъмай-юркмей, таукеллениб,
Миниб ётюб тебрегенди.

«Ол джанына джетдим энди»,—
Деб, таначыкъ атлагъанды.
Алайна кёпюрчюкню
Тюз тюбюнден «шыб» дегенд да
Бир кёк бёрю тюз аллына
Чыкыгъанды да къалгъанды.

«Эй, джол болсун, таначыкь!»—
деб,

Бёрю кесин ышартханды.
«Нёгерлеринг кьайдадыла,
Кесинг джангыз сен кьайрыса,
Къоркъмаймыса?—деб соргъанды

«Сау бол, бёрю», — дегенди да
Ол да джууаб кьайтаргъанды.
Не боллугъун эсгералмай,
Хапар айтыб башлагъанды:

«Мен ашыгъыш джолоучума,
Юйюбюзню бек тансыкълай,
Текечик а кеси джангыз
Тау башында кьалгъанд отлай».

Хыйла бёрю, кукаланыб,
Кесин обур, джек этгенди.
«Ары айлан да, бери айланчы,
Таначыгъым, сен»,—дегенди.

Алай айтыб, хыйла бёрю
Аны аллын терк тыйгъанды.
Ары айланыб, бери айлана
Тебрегенлей, «хам» дегенд да
Таначыкъны джутханды да
кьойгъанды.

Талай кюнден тау башлагъа
Биринчи кьар тюшгенди.
Текечик да кеси джангыз
Эм ахыры эрикгенди.

«Къозучукъ бла таначыкъны
Излейим»,—деб ойланганды.
Сора бир кюн эртде туруб,
Ызларындан атланганды.

Текечик да ол кѣпюр бла
Эрлай ѳтюр башлагъанды.
Быягъынлай ол кѣк бѣрю,
«Шыб» дегенд да текечикни

Тюз аллына, билмегенлей,
Чыкыгъанды да къалгъанды.
«Эй, джол болсун, текечик!»—
деб,

Бѣрю кесин ышартханды.
Негерлеринг къайдадыла,
Кесинг джангыз сен къайрыса,
Къоркъмаймыса?»—деб
соргъанды.

«Сау бол, бѣрю»,—деб, текечик
Анга хыны къарагъанды.
Къозучукъ бла таначыкъны
Кѣк бѣрюден даулагъанды:

«Не этгенсе сен аланы,
Бусагъатдан айт джашырмай,
Тюзюн айтсанг, иги болур,
Заманымы бош ашырмай», —

Деб, текечик алайна
Тыйгъанд аны тарбыууннга.
Бѣрю хахай-тууай этгенд,
Халкъ чабарча къуугъуннга.

«Мен билмейме, кәрмегенме,
Хатам джокъду»,—дегенд бөрю.
Тюз чыгъаргъа джетгендиле
Уялмаучу эки кёзю.

«Сакъалчыгъынг нек
къымылдайд?»—
Деб, бөрю эс ташлагъанды,
«Мюйюзлеринг джитимилле,
Текечик?»—деб ол соргъанды.

«Къайдадыла, бөрю, мени
Джандан суйген нёгерлерим?
Сенекден да джитидиле,
Кёремисе, мюйюзлерим.

Сенден аджал табхандыла,
Бир ажымсыз, нёгерлерим.
Сени ашаргъа излейдиле
Энд ичимде эгерлерим.

Аны ючюн къымылдайды
Мени ма бу сакъалым да,
Аны ючюн бусагъатдан
Джетерикди аджалынг да».

Хыйла бөрю, кукаланыб,
Кесин обур, джек этгенди.
«Ары айлан да, бери айланчы,
Текечигим, сен», — дегенди.

«Мен айланлыкъ тюлме ары,
Къапчыгъынгы бир алмайын.
Не былайда сени, бөрю,
Тюз ичинги бир джармайын»,—

Деб, текечик сан этмегенд
Хыйлачыны бу сёзлерин.
Джут бёрюню тюз къарнына
Чанчханды ол мюйюзлерин.

Текечик чырт къоркъмагъанды,
Кёк бёрюге ёшюн бура,
Къарнын ачыб къараса уа—
Негерлери анда тура.

Къозучукъ да, таначыкъ да
Эрлай чартлаб чыкъгъандыла,
Хапарларын башдан-аякъ
Текечикге айтхандыла.

«Сен айтхандан энд, текечик,
Биз чыкъмазбыз», — дегендиле.
Ючюсю да ойнай-кюле,
Юйлерине кетгендиле.

Ючюсю да айырылмай,
Энди бирге джюрюйдюле,
Бёрюден да, айюден да,
Асландан да кючлюдюле.

Энд алагъа къатылмайды
Дунияда чырт бир джукъ да.
Шохайлалла текечик да,
Таначыкъ да, къозучукъ да.

Джарашдыргъан Хубийланы Магомет.

1. Къозучукъ бла таначыкъны джангылычларын неде кёресиз?
2. «Текечикни джигитлиги» деген темагъа хапар айтыгъыз.
3. «Мени текечигим», «Мени таначыгъым», «Мени къозучугъум» деген темаланы бирине хапар джазыгъыз.

С ё з л ю к и ш: *аууш, гелеу, дукъуш, керпеслениб, оюмсуз.*

НАРТ СЁЗЛЕ

Таб, кесгин, къысха, адамны ойлашдырырча, суратлау халда айтылгъан акъыл сёзлеге нарт сёзле дейдиле.

Бурун нартла деб терен акъыллы, ёхтем, джигит адамла болгъандыла. Бу акъыл сёзлени да ала айтхандыла деб айтыу барды. Алай а нарт сёзле не заманда да, къайда да халкъны ичинде тууадыла.

Хапар айтхан заманда, нарт сёзню айтырны аллы бла «бурунгула айтханлай» деучендиле. Нарт сёзле сансыз-санаусуз кёбдюле. Ала халкъны къалай джашай келгенин, халкъ тюзлюкге, урунуугъа, тенгликге, джигерликге, адебге, намысха къалай къарай келгенин ачыкълайдыла. Ала адамны игиликге, тюз джолну барыргъа, аманлыкъны, терсликни эрши кёрюрге юретедиле.

Нарт сёзле адамны джашау нёгеридиле. В. И. Ленин, нарт сёзлени терен магъаналарын черте, «къалай аламатыдыла! Ма, бизни джазыучуларыбызгъа быладан юренирге тыйыншлыды. Бир айтыу бла ёрге кёлтюралмазча урады... Аланы джыяргъа эмда бир уллу джыйымдыкъ этерге керекди. Ол джазыучула бла ораторлагъа уллу хазна боллукъду», — дегенди.

Нарт сёздеде эм баш айтылгъан—тюзлюкню джакъ-

лау, терсликге к̄варшчылык̄ды. Ол себебден халк̄ны хак̄ын ашаб, башхалаг̄а джашау бермей тург̄анла нарт с̄зледе к̄б айтыладыла.

С̄з ю ч ю н, «Бий—б̄ерю», «бийче—тлюкю», «Байдан мал алг̄андан эсе, шайтандан ийман алырса», «Молла джазг̄ан бузулур, халк̄ джазг̄ан бузулмаз».

Кеси к̄ыйыны бла джашарг̄а кюрешген джарлы адам не тюз болса да, байла, бийле аны с̄зюне, кесине да баг̄а бермегенлери нарт с̄зледе к̄рюнеди: «Джарлыны с̄зю чапрак̄дан ётмез», «Джарлыны с̄зю к̄одулу»; «Джарлыны, тюеге минсе да, ит к̄абар». Аманлык̄, к̄ызг̄анчлык̄, зарлык̄, эки бетлилик, тилчилик, адеб-сизлик, махтанчак̄лык̄ нарт с̄зледе уллу хыртха уруладыла.

Джашау тюрлене барг̄аны сайын бир к̄ауум нарт с̄злени да маг̄аналары тюрлене барады, бир к̄ауумла уа, чырт да маг̄аналарын тас этиб, бизни бюгюнню джашауубузг̄а келишмейиле. С̄з ю ч ю н, «Тиширыуну чачы узун да, ак̄ылы к̄ысха», «Сени таш бла ург̄анны сен аш бла ур».

Терен маг̄аналы затны юсюнден таб, кесгин, к̄ысха, адамны ойлашдырырча ак̄ыл с̄зле бусаг̄атда да айтыладыла.

Граждан к̄азауатны, совет джашауну, Уллу Ата джурт к̄азауатны, Совет джуртубузну, партияны, белгини сак̄лаб тург̄ан джити аскерчилени, джигер урунуб, коммунист джамаг̄ат к̄ураг̄ан совет адамланы юслеринден этилген нарт с̄зле бардыла.

Джазыучула кеслерини чыг̄армаларында нарт с̄зле бла к̄б хайырланадыла. Нарт с̄зле халк̄ны тил байлыг̄ын ёсдюруге болушадыла.

Нарт с̄зле эндиге дери да джыйылг̄андыла, мындан ары да джыйыллык̄дыла.

1. Нарт сёзле деб неге айтадыла?
2. Халкыгъа артыкылыкъ этгенлени юслеринден нарт сёздеге не айтылады?
3. Адамлыкыгъа, джигер урунуугъа нарт сёздеге къаллай орун бериледи?
4. «Нарт сёз» бла «нарт» дегенни не байламлары барды?

АТА ДЖУРТНУ ЮСЮНДЕН

1. Тойгъан джерден туугъан джер ашхы.
2. Джуртубузда миллет кёб, иннет бир.
3. Ленинни иши къадама.
4. Совет власть бизге келди, халкыгъа бирден тенглик берди.
5. Тюзлюкню джокъла, Джуртунгу сакъла.
6. Совет Аскерге бардым, туугъан юйюмю табдым.
7. Туугъан джерингча джер болмаз. Туугъан элингча эл болмаз.
8. Кесинге насыбны кыралынг бла изле.

ИЛМУ, БИЛИМ

1. Байлыкъ билимде, билим этимде.
2. Билеги кючлю бирни джыгъар,
Билими кючлю мингни джыгъар.
3. Билим адамгъа къанатды.
4. Ишни билмеген ит ыйлыгъын кёрюр.
5. Окъугъан асыу, окъумагъан джарсыу.
6. Амал билген—амал бла,
Амал билмеген—аман бла.
7. Билими азны ауузунда кирит.

УРУНУУ, ДЖИГЕРЛИК

1. Бирликде—тирилик.
2. Ишлемеген—тишлемез.
3. Соруулу иш сёгюлмез.
4. Иш битмей, кюч битмез.

5. Этиллик ишге болджал салма.
6. Джер тюртмеген тэюнмаз.
7. Джигерни тангы алгъа атар.
8. Бирикген колхоз бай болур.
9. Джазгъы ишинги кыш башла.

АКЪЫЛ, АДАМЛЫКЪ, ИШЛЕНМЕКЛИК

1. Тюзню ётмеги тюзде къалмаз.
2. Ат белден, джигит кёлден.
3. Таукелни джолу нюр джанар.
4. Баш болса, бёрк табылыр.
5. Иги деген атха миннген кибикди,
Аман деген джерге кирген кибикди.
6. Чыбыкълыкъда бююлмеген—
Къазыкълыкъда бююлмез.
7. Тили аманны кюню аман.
8. Алим болгъандан адам болгъан кыйынды.

ЭРИНЧЕКЛИК

1. Ашда бёрю, ишде ёлю.
2. Сёзде бар, ишде джокъ.
3. Хазыр ашха терен къашыкъ.

ЭСКИ ДЖАШАУНУ ЮСЮНДЕН

1. Бай билгенни джарлы да биледи,
Айтыргъа къарыуу джокъду ансы.
2. Байны оноуу джарлыгъа джарамаз.
3. Аллахха ышаныб, кюнюнго кеч этме.
4. Байны шагъаты кёб болур.
5. Молла, ашны кёрсе, къуранын унутур.

1. Кесигиз юйююзде адамларыгъыздан, хоншуладан нарт сёз-
ле джазыб алыгъыз.

2. Джыйгъан нарт сёзлеригизни классда окъугъуз, андан сора
бир тетрадка алфавит джорукъда джазыб, школу «Бизни фольк-
лорубуз» деген бёлмесине салыгъыз.

ЭЛ БЕРГЕН ДЖОМАКЪЛА

ЭЛБЕРЛЕНИ ЮСЮНДЕН

Эл берген джомакъла джырладан, джомакъладан сора этилиб тебреген болурла. Ары дери джомакъ болуб тургъанды да, сора артда халкъ фольклорну бир тюрлюсюн чыгъаргъанында, анга «эл берген джомакъла» дегендиле. Бир-бирде элде эл берген джомакъгъа къысхартыб джомакъ деб да къоядыла, бир-бирде уа алагъа элберле дейдиле. Эл берген джомакълада халкъны не джерледе джашагъаны, не иш эте келгени, джашаугъа къалай къарагъаны танылады. Эл берген джомакъла адамны эслилигин, сынамын, ангыламакълыгъын, оюмун ёсдюруге болушадыла, кеслерини да айтылыу джорукълары квалгъан фольклор жанрладан башхады. Сёз ючюн, нёгери болмагъанлыкъгъа, адам джырларгъа боллукъду. Эл берген джомакъны айтыр ючюн а, азы бла эки адам керекди.

Эл берген джомакъда затны не болгъанын аны ышанлары бла биледиле. Эм алгъа биреулен затны атын айтмай, аны белгили ышанларын, башха затлагъа кёчюрюб, айтады. Сора тынгылагъанладан ол затны не болгъанын ким айтса, экинчи эл берген джомакъны ол айтады. Алай бла кёзюу биринден бирине кёчеди. Киши билмесе уа, дагъыда ол быягъы айтады. Юлгю келтирейик:

«Джети къат кийими, бары да туймесиз». Сынамы болуб, иги сагъыш этген аны къобуста болгъанын биллик-

ди, нек десенг, ол ортасы сюремге дери къат-къат чап-ракъды. Неда: «Бир ананы минг баласы». Бу айтылгъан башха затланы барындан да джулдузлагъа келишгени ачыкъды.

Эл берген джомакълада бир затны юсюнден тюрлю-тюрлю ышанла бла айтылгъанла да тюбейдиле: сёз ючюн, джулдузланы юсюнден бир айтылгъаны «юй башында ала кюйюз», экинчиси—«джерни джабхан ала кюйюз», ючюн-чю — «кёк къагъытда тюй бюртюкле»; отну юсюнден: «бир атым барды да, ол джатхан джерге тюк чыкъмайды», «тегене толу къызыл ашыкъ». Биринчи айтылгъанда от этилген джерге дженгилде ханс чыкъмагъаны, экинчиде уа отну къызыуу тёгюлюб тургъаны айтылады. Алай болмай эл берген джомакълада эки затны юсюнден бирча ышанла айтылгъаны да болады. Сёз ючюн, «не барама, барама, балта узуну баралмайма» деб тирмен къакъгъычха да, бешикге да айтадыла.

Эл берген джомакъла бусагъатда да этиледиле. Адамны сезимин ёсдюрюрге, ойлашдырыргъа юретгенден сора да, эл берген джомакъла халкъны тил байлыгъын ёсдюрюрге уллу болушадыла. Эл берген джомакъланы айтыу бу джорукъда барады:

— Бир атым барды да, мен минсем да, эл минсе да, арымайды.

— Поезд болурму?

— Огъай.

— Самолёт болурму?

— Огъай.

— Сора кесинг айт.

— Эл берсенг, айтырма.

— Хурзукну береме.

— Хурзукну игилиги мени, аманлыгъы таудан гашдан кери. Ол да неди десенг, кёпюр.

1. Эл берген джомакъла деб неге айтабыз?
2. Эл берген джомакъланы къалгъан фольклор жанрладан башхалыкълары неди?
3. Эл берген джомакъны айтыу къалай болады?
4. Сиз эл берген джомакъла айтыгъыз.
5. Эл берген джомакъланы джыйыб, алфавит джорукъда бир тетрадха джазыб, школну «Бизни фольклорубуз» деген бѣлмесине салыгъыз.

Юй бла мюлк

1. Не барама-барама, балта узуну баралмайма.
(Бешик, тирмен къакъгъыч.)
2. Бир къалада минг тешик.
(Сынджыр.)
3. Уллу тюзде къар джауа.
(Элекден акъгъан ун.)
4. Бир ёгюзюм барды да, бойнун бурмай, суу ичмейди.
(Къумгъан.)
5. Атдан мийик, итден алаша.
(Ат джер.)
6. Акка юйге кирмейди, амма эшикге чыкъмайды.
(Босагъа бла тыбыр таш.)
7. Тёрт къарнаш бир бёркню тюбюнде.
(Столну аякълары.)
8. Бурну темир, къуйругъу кендир.
(Ийне бла халы.)
9. Тёртеу ёрге тура, экеу кенгеш къура.
(Орудукъ)
10. Биз-биз биз эдик,
Бирер ариу къыз эдик.
Джиб болуб тизилдик,
Бирем-бирем юзюлдюк.
(Мынчакъла.)
11. Агъачдан агъач туугъан, агъач белин буугъан.
(Джыккыр.)

Хайуанла, битимле, башха затла

1. Суугъа кирсе, бир бола, суудан чыкъса, минг бола.
(Ат кзуйрукъ.)
2. Къат-къат тонлу, къарыш бойлу.
(Кзобуста.)
3. Бир кызым барды да, джылына джети чепкен киеди.
(Нартюх.)
4. Таш башында кызыл ашыкъ.
(Шибжи.)
5. Тышы тоб кибик, ичи от кибик.
(Харбыз.)
6. Къазандан къара, къардан акъ.
(Кзартчыгза.)
7. Суу тюбюнде мияла мынчакъ.
(Чабакъ.)

Табигъат

1. Бир акъ джабыуум барды да, саулай джерге джетеди.
(Кзар.)
2. Юч зат юч затдан тоймайды.
(Джер джауумдан, тенгиз суудан, адам джашаудан.)
3. Къолсуз, аякъсыз эшик ачар.
(Джел.)
4. Юй башында ала кюйюз.
(Кёк бла джулдузла.)
5. Бир ананы минг баласы.
(Кёк бла джулдузла.)
6. Бир къумачым барды да, къарылаб тауусалмайма.
(Джер.)
7. Онеки къуш, элли эки чаука, ючджюз алтмыш беш чакъыджик бир гаккы табхандыла.
(Джыл.)

Адам

1. Эки затым бардыла да, ала джетмеген джер джокъду.

(Кёзле.)

2. Юй тюбюнде ханс сибиртги.

(Сюркелген сабий.)

3. Кеслери ёседиле, биленмей кеседиле.

(Тишле.)

4. Чегет кыйырында тала, тала кыйырында эки кундуз бла эки джулдуз, орталары бла узун сырт, сыртны тюбюнде бир бау, бауну ичинде акъ кёзула ойнай.

(Чач, мангылай, кёзле, кзашла, бурун, аууз, тишле.)

Урунуу

1. Эртден кетер, ингир келир.

(Сюрючюню таягъы.)

2. Ашда бёрю, ишде ёлю.

(Эринчек.)

Билим

1. Алтын болуб саргълалмагъан, кюмюш болуб агъармагъан. Багъасына багъа джетмеген, артыкъ болуб киши атмагъан, кёзю кыйыб киши сатмагъан.

(Акзыл.)

2. Таууш этмей сёлешген,
Халкъгъа акзыл юлешген.

(Китаб.)

Техника

1. Къулагъынга не уллу кычырыб сёлешсе да, къараб кесин кёрмейсе.

(Радио бла сёлешген.)

2. Зынтхы ашатмайма,
Къамчи бла урмайма,
Джерге ариу джатады,
Талай сагюнджю тартады.

(Трактор.)

3. Бир къозучугъум барды да, бир сагъатха эки кере
уянады, андан сора уа джукълаб турады.

(Школ къонгурау.)

ДЖАНГЫ ДЖОМАКЪЛА

Кёб джаша

Сюйюнчланы Азамат

Джомагъыбыз—бир къапчыкъ,
Башын сизге бошлайыкъ:
Эл бериуню орнуна
Сёз беригиз, башлайыкъ.

Биреулен:

— Мен айтыучу болайым,
Сен да—аны билиучю;
Сен билмесенг, халкъ айтыр,
Сабыр болсун кюлюучю.

Биреу соруб, бири

д жууаб этеди;

— Джашагъаны юдеди,
Аякълары кюлдеди,
Табадагъын санайды,
Тапхадагъын марайды.
— Киштик!
— Огъай, джалкъау!

Кюнню ашхы заманын
Ол бошуна ашырад,
Хаман чайнаб бир сезню,
Эринмейин кычырад.
— Гугукгамы айтаса?
— Огъай, джаншакъ!
Субай санлы, акъ къанлы
Джашил чепкен киеди.
Харакети кёбдю деб,
Келген джери сюеди.
— Келин!
— Огъай, нартюх!
Башы къалын табакъды.
Юсю бир да омакъды,
Къашы сары чапракъды,
Аякълары топракъды.
— Гинджи!
— Огъай, чёблеу!
Кютсенг—къууанч болады,
Кийсенг—къумач болады,
Къараб бакъсанг—май этед,
Терк огъуна бай этед.
— Малчылыкъ!
— Тюз айтаса!
Бир арбазда беш киши,
Беш кишини—бир иши,
Уллусуна гитче—асыу,
Бир-бири бла джарашуу.
— Бир аязда беш бармакъ!
— Огъай, орус, къарачай,
Черкес, абаза, ногъай!
Сабыр туюю сары алтын,
Деб, айтабыз аны атын,

Халкъла суйген терекди,
Дуниягъа бек керекди.
—Рахатлыкъ!
—Тюз айтаса, кѣб джаша!

Мен кимме?

Хубийланы Осман

Мен эл берген джомакъма,
Кимди джууаб эталлыкъ?
Айтсын мени атымы,
Сайлагъан элин аллыкъ.

Алкъын билмеймисиз мени,
Болумуму тиземе.
Бююн сизге кесими
Танытыргъа сюеме.

Тешмей, кийиб турама
Акъ чепкенлени къат-къат,
Суу джетиб а болмайма,
Аны билед джамагъат.

Джокъду тилим, къулагъым,
Кѣзюм, бутум, не къолум.
Мени суйген, эс табыб,
Таныйды барлыкъ джолун.

Мен юретгенни алсанг,
Ауларса джерни, кѣкню.
Талмай ол джолда барсанг,
Ангыларса сен кѣбню.

Тюшмей кьолдан, кьолтукъдан,
Айланыргъа сюеме.
Джилтин джетиб, къабынсам,
Сернек тобча, кюеме.

Чепкенлерим къара бла
Джасалгъандыла мени.
Къараб танысанг, ала
Сёлешдирирле сени.

Тенгим, менден джанлама,
Мени бла сен шох бол,
Ол заманда уа санга
Джарыкъ болур джашау, джол.

Сен мени нёгер этсенг,
Бой берирле тенгиз, тау...
Не залим эсенг да сен,
Менсиз тар болур джашау.

Сездирейим кыйнамай:
Мен бир тюлме, минг-мингме.
Солутмайсыз кыйш не джай,
Айтчы энди, мен кимме?

Бу эл берген джомакъ нени юсюнден этилгенди?

САБИЙЛЕГЕ КЪОНАКЪГЪА КЕЛГЕНДИЛЕ ДЖОМАКЪЛА

Джаубаланы Хусей

Рахатлыкъны белгиси

Омаккъуйрукъ, акъкъанат
Чыпчыкъ кёкде айланад,
Чёмелтаякъ бурулады,
Ары-бери джол салады.

«Рахатлыкъны белгиси» —
Дейди анга халкъ кеси:
Сабийлени джубанчыды,
Уллуланы къууанчыды.

Юй башында, шорбатда
Къонуб тургъан сагъатда,
Мамыр джырла джырлайды, —
Аны агы къалайды?

«Рахатлыкъны белгисини» юсюнден сиз къамлай джыр, назму билесиз?

Нюрлюдюле, тюрлюдюле.

Кертмелеге ушайдыла,
Тюрлюдюле,
Фатегенсиз джанадыла,
Нюрлюдюле.

Орамлада, юйледе да
Тюбейдиле,
Къарангыны бир джанына
Силдейдиле.

Кечелени кюнча джарыкъ
Этедиле —
Барыбызны кёллюбюзге
Джетедиле.

«Сыйдамдыла, ариудула
Бир да кемсиз..
Была неле болгъанларын
Билемисиз?»

Совет адамла электрокюч бла къаллай бир кёб хайырланган-
ларындан хапар айтыгъыз.

Тум-къарачыкъ

Хансчыкълада алаша,
Чапракъ тюбге джараша,
Тау сыртлада битеди,
Къачха бишиб джетеди.

Татлы суудан толады,
Тум-къарачыкъ болады,
Мынчакъчыкъгъа ушайды,
Адам суюб ашайды.

Сиз кыйсы кегетлени билесиз? Аланы энчи ышанларын айтыгъыз.

Омакъ къонакъ

Чапракъсыз, ийнели,
Эркелете тау джели,
Этекчигин кенг кериб,
Джай да, кыш да кегериб,
Битиученди мийикде,
Къаялада эм тикде.

Джыл башында къууанчха,
Сохталагъа джубанчха,
Школгъа болуб ол къонакъ,
Джасанады бек омакъ.

Сиз билген тереклени энчи ышанларындан хапар айтыгъыз.

Сейир кюбюрчек

Бир сейир зат алгъанды
Атам тюкенден,
Ингир сайын биз анга
Къарайбыз бирден.

Юйюбюзде тургъанлай,
Концертге къарай,
Хоккей, футбол оюнда
Голланы санай.

Неда дунья болумдан
Хапарла эште,
Неда кёрюб хорламны
Туугъанын иште

Энди ох деб турабыз,
Къарайбыз бирден—
Бир сейир заг алгъанды
Атам тюкенден;

Сюеледи мюйюште,
Ушаб кюбюрге,
Ашыгъама мен анда
Кино кёрюрге.

Быллай джомакъ не заманда чыгъаргъа болгъанды?

Джырчы

Тау ёзенди къаласы,
Бугъой, бузду анасы,
Джай да, къыш да джырлайды,
Къыйын джолну хорлайды.

Къыш тазады, кюзгюча,
Тазалыкъгъа юлгюча,
Джай къобады, кёбеди,
Джол тарды деб, тебеди.

Алай эге хар къуру,
Ол барады къутуруб,
Бизге ГЭС-ле къурдура,
Сууун тюзге бурдура.

Кючюн анга берирге
Ашыгъады тенгизге,
Толкъунланыб безирге,
Кемелени сюрюрге.

Заманны чакъларына кёре сууланы къалай тюрленгенлерин-
ден хапар айтыгъыз.

ДЖАЗЫУЧУЛАНЫ ЧЫГЪАРМАЛАРЫ

ЁРТЕНЛАНЫ
АЗРЕТ

(1907—1937)

Бай бла джарлы

(Джарты поэма)

Бир къызыу кюн, кёб болмайын бу кетген джай
Салкъын юде джата эди Рамазан бай.
Къолунда таянгыч, къолтугъунда машок,
Келди мынга бир къарт, асхай-асхай.

Д ж а р л ы :

— Салам алейкум!

Б а й:

— Неди, айт?

Д ж а р л ы :

— Хакъчыгъымы

Беригиз деб, алыб келдим къапчыгъымы,

Ачдан бир кесек инджиледи юдегим,

Артын этдим мюрзеуюмю, акъчыгъымы!..

Б а й:

— Билмеген адам киби мени халымы,

«Бер», деб келесе «къыйынымы, джалымы»,

Амма, къалмагъанды менде ол кюч,

Бошагъанма бурун мюлкюмю-малымы!..

(Бай былай айтды да сыртын айландырды.

Кёлюн эски кзылыкълагъа байландырды.

Не кет, не кел, олтур, не тур, демей, къартны

Бойнун энишге бюкдюрюб ойландырды.)

Д ж а р л ы :

— Джаным, бир темирли нартюх—ашлыкъ ючюн

Не керекди адамгъа къарыуун, кючюн

Башдан-аякъ санаб, агъартыргъа кёзюн,

Не уа кзызыл этерге бурун учун?

Ма, сиз мени «сабырчыкъ эт, олду, буду...»

Сылтаула бла булджутханлы джыл толду.

Мен хакъ берир деб сан тюйген эдим санга,

Бер-бер энди, къыйнагъанынг озуб болду.

Б а й:

— Айтама да, билмейсе сен!..

Д ж а р л ы :

— Бек билемен,

Джокъду бу дуняда байладан «ёлемен»!..

Мени не ишимди сени кзызгъанчлыгъынг,

Мен кыйынымы, хакъымы деб келемен.
Нек билмейме билмезге, айт энди, джаным,
Сизни кьолугъузда таркъайды да къаным.
Бузда, къарда сизни тегерегигизге
Джорта, чаба, топал болду ма тёрт саным!
*(Къып-къызыл кызарды байны эки кёзю,
Ачудан кёбюб чыкъды кзулакъ бези.
Бай адетде уругъа тугел болалмай,
Чанчыб-чанчыб чыкъды ауузундан сёзю.)*

Бай:

— Джокъду мени сеннге берлигим, кет дейме!..

Джарлы:

— Огъай, мен да хакъымы алмай кетмейме.

Бай:

— Сюел да тур алай эсе, алырса, хо-оо,
Алалмай къалсанг, бир да бюсюреу этмейме...
*(Бу бай кёблени хакъын ашагъан эди,
Кёбню кыйынын джутуб бошагъан эди,
Джалчыланы, джарлыланы джегиб, кыйнаб,
Артыкълыкъ, кючлюк этиб джашагъан эди.)*

Джарлы:

— Хей... мен кёб зулму чекгенледенме,
Сизден тамам сууугъан, безгенледенме,
Джанлы къаршчысына сауутсузлай тюшюб,
«Фана» дуниядан умут юзгенледенме!..
Сен тоубса, мен ашарыкъсызладанма,
Джаланбашладан эм чарыкъсызладанма,
Сизни аякъ тубюгюзде кёб термилген
Мугурладан, кёзю джарыкъсызладанма,
Да... мен кенг дунияда сыгъылгъанладанма,

Эки кёзюнден эндилеге дери къан
Тамыб, сенича джаныуарланы тырнакъ
Учу бла кёрге тыгъылгъанладанма...

Б а й :

— Сен билмейсе!..

Д ж а р л ы :

— Нек билмейме джекгенинги,
Джалчы халкъны белин муккур бюкгенинги,
Кюнлерин кече, кечелерин кюн этиб,
Къамчинги бурну бла къан тёкгенинги?!
Бек билеме адам тери сойгъанынги,
Тохтаусуздан къанларындан къашыкъ бла ичиб,
Гыбы кибиб кёбгенинги, тойгъанынги!..
*(Бизни байны бети къап-къара къаралды,
Хар кёзю бирер гаккы болду, аралды,
Джалчы-асхакъ къартны сёзю кёлтюралмай.
Тапчанда олтуруб кючден чыдаялды.)*

Б а й :

— Кет, мен сенлейле бла кёб сёлешмейме,
Джокъду менде ишинг, мюлк, джер юлешмейме,
Къозгъама мени, тынч болургъа джарарса,
Амма, мен кёб адам бла кюрешмейме!..

Д ж а р л ы :

Ай... джангыла болурмуса, Рамазан!
Ол сен джукъгъа санамагъан, «учузсыман»
Онгуз джалчы сени кибибкледен таргыб
Хакъын толу алгъанды бу заман!
*(Къартны бу сёзю байны ётуне джетди,
Тилсиз болду, ёхтем байны эси кетди.
Къарт да кесини Советине бурулду,
Мени кёргеним бу болду, мында битди.)*

1. Октябрь революциягъа дери джарлы таулунаны джашаулары къалай болгъанды?

2. Совет власты ал джылларында джарлы хакъын байдан алып ючюн не этеди?

3. Рамазан байны сыфаты къалай кӊрюнеди?

4. Эки адамны селешгенине диалог дейдиле. Назмуда диалогланы табыгъыз. Аланы сӊзлерин кесгин окъургъа хазырланыгъыз.

БАЙКЪУЛЛАНЫ
ДАУТ
(1902—1942)

Бекмырзаны джашауу

I

Бекмырзаны атасы, анасы да ёлюб, кърарар адамы болмай, орамгъа атылыб кълалгъан заманда, аны кёрген хар инсанны джюрек тамырлары чанчмай кълалыргъа не аз да амалы болмай эди.

Ол заманны дуниясы Бекмырза кибиб ёксюзле ючюн къруралгъан дуния болмагъаныны себебинден, ол, кишиден болушлукъ табмай, назик ёсген субай санчыкъларын уллу кыйынлыкъ басыб, аз да ычхындырмай тебреди.

Ол джаш эди, сабий эди, анга сегиз джыл болгъан эди. Аны тенгчиклери кёб эдиле, ала тюрлю-тюрлю оюнчукъла чыгъарыб айланнган заманда Бекмырза, алагъа кьошулмай, мыдах болуб, сабий кёзчюклеринден къан къатыш джыламукулъла тёгюлюб, ахсыныб джылаучан эди.

Ол джыламаса, джыламуқъларын ол текмесе, ким джыласын, ким тексюн, аны кечеси, кюню да бир-биринден айырылмай, къарангы эдиле. Юсчюгю аман, къарынчыгъы ач, бети-къолу джууулмай джашай эди. Алай аман халда джашагъаны кимге да ачыкъ эди.

Бу затланы себебинден дуния анга къарангы кёрюнюб, быллай джашаудан эсе, мен джаратылмай къалгъа эдим деб джылагъан заманда, анга къошулуб ким да джыларча бир хал бола эди. Бекмырзаны кечинир джери болмай, кюндюз ким гырджын къабдырса, анга барыб къулланыб, кече болса, куй тыгъырыкълада, хуна джанлада ах-ох эте, джылай-джылай джатыучу заманы мардасыз кёб болуучан эди.

Муну бир эгешчиги бар эди. Ол да къарт анасында къалай болса да кечиниб тура эди. Джашаулары бек джарлылыкъдан, къайда не табсала, аны бла кечине эдиле, ууакъ-ууакъ джумуш эте, кимден унчукъ, кимден гардошчукъ алыб, алай бла джашай эдиле.

Бекмырзаны атасы, анасы ёлгенлеринде, аланы бир кесек малчыкълары къалгъан эди, алай болгъанлыкъгъа Бекмырза алагъа къараялмай, малчыкъла бла бирге, кимге болса да бир адамгъа джарашыргъа керек бола эди. Ол себебден аны тийресинде Бекмырза кибик къыйынлыкъда ёсген джарлы халкъ, аны инджилгенин кёрюб, малчыкъларын да, кесин да Къамгъутха берирге оноу этген эдиле. Къамгъут Бекмырзаны джууугъу бола эди, ол себебден адамла: «Къамгъутда джашаса, къыйынлыкъ-зауукълукъ кёрсе да, кеси адамыды. Къамгъут аны кесини сабийлеринден айырыб да кёрмез, хакъын да берир, малчыкъларын да асырар»,—деб былай умут этген эдиле. Къамгъут, адамланы сёзюне разы болуб, къууаныб, джашла Бекмырзаны юсюнден этген оноуну анга айтханларында, ол аны ушатмагъан кибик этиб селеше эди. Кертиси

уа, субайлыкыгъа алай-былай десе да, ол затха бек разы эди.

Къамгъут аны кисик кёблени джеге эди, аны да джегиб, малчыкъларын ашары кёзюне кюзгю болуб кёрюне эди. Ол себебден Къамгъут, адамланы сёзюне къууаныб, джашчыкълары кесине алыргъа разы болду.

Джарашханлары ма былай эди: Бекмырза уллу болуб, аякъ юсюне мингинчи, Къамгъут аны малчыкъларына да къараргъа, кесини къарыучугъуна кёре ишлетиб, кыйынчыгъын да берирге. Джашчыкъ да, кесини джылына, къарыуу джетгенине кёре, Къамгъутну хар ишине болушурма деб, кеси кесине былай айта эди: «Энди мен иги джашаугъа тюшдюм, атам, анам ёлгенли кёрген кыйынлыкъларымы да унутурма, Къамгъут джууугъум да болады, мени алай бек инджитмез, малчыкъларымы да ёсдюрю»,—деб къууанчлы бола эди.

Бир къауум адам (Къамгъутну халисин билгенле), Бекмырзаны джазыкъсыныб: «Къамгъут сени хакъынгы да бермез, кесинги да кыйнар, малчыкъларынгы да ашар»,—дей эдиле. Алай болгъанлыкыгъа, Къамгъут кука сёзлери бла Бекмырзаны алдагъан эди да, «Огъай, Къамгъут бизни джууугъубуз болады, мен анда къалай сыйсем, алай турлукъма», — деб, алагъа да къарамай эди. Къамгъут аны адам сёзге къарамазча этген эди.

Бекмырза Къамгъутха джарашды. Аны тузагъына тюшдю. Малчыкълары Къамгъутну малларына къошулдула. Былай бла бир галай заман кетди. Ёмюрден бери да адам хакъ бла ёсген Къамгъут бир кесек заманны ичинде ол джазыкъ ёксюзню малчыкъларындан айырыб башлады. Ол джашчыкълары малчыкъларын джоуб тебреген заманда, джашчыкъ Къамгъутха:

— Сен мени малчыкъларымы нек джояса? Сен ала ны джоймай, сакъларгъа айтхан эдинг да?—деб кёлчюгю мыдах болуб сорду. Ол заманда Къамгъут:

— Сен ала ючюн кыйналма, мени бу кьадар малым бары да сеникиди, сен киши адам тюлсе, мени э джууугъумса, — деб джашчыкыны алдады. Джашчыкь да, аны сёзлерине ийнаныб, джукь айтмай, Къамгьутну малларына меникиледиле деб, ышаныб тура эди. Къамгьут Бекмырзаны малчыкьларын къараб къарагъынчы бошады. Ёксюню хакъчыгъын къарнына джугьду.

Джашчыкыны малчыкьларын бошагъынчы, Къамгьут, анга алай кёб хыны болмай, асыры кёб да ишлетмей турду: хыны этсе неда, кёб ишлетиб, джанына тийсе, джашчыкь, андан кёлю къачыб, малчыкьларын да алыб кетиб къаллыкь эди. Олсагъатда джашчыкь малчыкьлары бла къайда да орун табыб турлугъу кимге да ачыкь эди. Алай болмай Къамгьут муну малчыкьларындан айырыб кьойса, бу Къамгьутну тузагъына тюшюб къаллыгъына не сёз бар эди. Нек десегиз, ол, Къамгьутда малларымы аллыкьма, дерик эди да, хар не тюрюк кёрген кыйынлыкьларына тёзе-тёзе турлукь эди. Къанджилек Къамгьут а аны бек уста биле эди, аллайлагъа эртде юреннген эди.

Ол себебден Къамгьут, муну малларын бошагъандан сора, аны уллу кыйнаб, солуулукь бермей, кече, кюн да ишлетиб тебреди. Къамгьутха неда аны къатынына сормай, орамгъа чыгъаргъа мадары болмай къалды Бекмырзаны. Аны дуниясы къарангы болуб башлады.

II

Бир кюн Бекмырза, орамгъа чыгъыб, анда тенг джашчыкьла бла ойнай тургъанлай, Къамгьутну къатыны келиб: «Сен орамгъа чыгъыб нек айланаса, итден туугъан ит гыбышы, ёлгенинг ит болсун», — деб бир уллу чыбыкь бла Бекмырзаны сыртчыгъына-сыртчыгъына урду. Джа

зыкъ Бекмырзачыкъ, не этсин, къычырыкъ-къычырыкъ этиб: «Ой, анам, къалай этейим!» — деб сарнаб джылады.

Алай болгъанлыкъгъа, не келсин, аны атасы-анасы табыллыкъ тюл эдиле. Ала Бекмырзаны дунияда къоуб, кеслери аны бла саламлашыб, къайтмаздан, Бекмырза не кёб джыласа да, аны сёзюн эштмезден кетген эдиле да, аны къычырыгъындан аз да хайыр болмады.

Къамгъут, Бекмырзачыкъны къатына чакъырыб: — Мен сени тутмайма, кет, къайры суйсенг да, къора! — деб чамланды. Бекмырза джылай-джылай: — Да кетейим, малчыкъларымы бер, къайда болса да джашарма, — деди. Къамгъут, ачыуланыб:

— Къара бу итден туугъанны сёзюне. Уялмай, дагъыда алай айтады! — деб бек эрши сёзле айтыб, урушду, ургъан да этди. Бекмырза, сабий санчыкълары къалтырай, джылаб, кёзчюклеринден къан къатыш джыламукъла тёнгеретди.

Къамгъут, аны джылагъанын кёрюб, мынга къара, дагъыда джылагъан этеди, — деб джаягъына-джаягъына гартды.

Адамла, Бекмырзаны быллай кыйынлыкъда джашагъанын кёрюб, Къамгъутха кёб кере селешдиле. Алай болгъанлыкъгъа Къамгъут бирини сёзюн да къулагъына алмады. Патчахлыкъны заманы Къамгъут кибик байланы, къан ичген къауумланы дуниясы эди да, джашчыкъ аз да закон-джол табалмазлыгъын Къамгъут биле эди. Ол джашчыкъны къалай суйсе, алай тута эди: суйсе, тую эди, суйсе, ура эди. Аны Къамгъутха джукъ айтыргъа не къарыуу бар эди.

Аны хоншуларындан бир къауум адамны — ол алгъын анга джарашдырыргъа кюрешгенлени — джюреклери кыйналыб: «Бу къан ичген къуртну ишине къара, джарлы сабийчикни малчыкъларын да бошаб, кесин да джегиб, джашаргъа къоймайды», — деб джюреклери кыйна-

ла эди. Алай болгъанлыкъгъа Къамгъут киби клеге аллай джарлы адамланы не айтыргъа къарыулары бар эди. Оноучула да, афендиле да Къамгъутну ёкюллери эдиле.

Алай болса да бир джолда бир къауум адам биягъы Къамгъутдан: — Сен бу ёксюз джашчыкъны быллай бир нечик къыйнайса, быллай бир нек тюесе, сен бу къылыкъларынгы къой, бу ёксюзю бир джазыкъсын, — деб тилегендиле. Къамгъут алагъа: — Джалчымды, не этерге суйсем да, этерикме, — деб къойгъан болмаса, башха джууаб бермеди. Джашчыкъ, тургъан джалчылыгъыны юсю не да атасындан кълалгъан малчыкъларын Къамгъутха ашатыб, кеси башына кетиб кълалмай эди.

«Къамгъут хар заманда да былай болуб турмазмы, бир тюшюнюрмю, огъесе, энтда мындан ары да джегиб, дагъыда джукъ бермей кыстабмы иер?» — деб сагъыш этиучен эди джашчыкъ.

Бекмырза кече да, кюн да тохтаусуз Къамгъутну хар не къуллугъун да этиб айлана эди. Алай болгъанлыкъгъа Къамгъут аны ючюн деб аз да юсюне-башына къарамай эди.

Эртденбла ашамай-ичмей, къойла бла сюрюуге кетиучю кёб заманы бола эди. Ашамай-ичмей кетгенликге, аны ючюн деб ингирде ашыгъыш шхууур бергенни къой, дагъыда кеслери ашаб бошагъынчы тутуб, артда кълалгъан-булгъанны аллына сала эдиле.

Ачдан туралмай, аны назик бутчукълары къыйылыб, олтуруб кълалырча кёб болуучан эди.

Юсюнде кийим болуб аз да джугъу болмагъанча, алай аман эди. Бир эски гебенекчиги бар эди, джайны джай узуну аны бла къымжасын джабыб айланган болмаса, башха кечинмеги джокъ эди.

Эки аякчыгъы кысты-кысты джарылыб, кълчукълары джара-джара болуб айлана эди. Ол кюндюзюн къуру иш бла ашырыб, кечеге аманны кеминде джетсе, кече да анга тынчайыу болмай эди.

Джатхан орнуну аманлыгъындан сора да, кысты-кысты джарылгъан аякъларыны ачыгъаны аны тёппе мыйычыгъына джетиб, къычырыкъ этиб джылай эди. Къамгъут кеси да, къатыны да аны, ариу айтыб тыяр орнуна, хыликке этиб кюлючен эдиле.

Ол не къадар унугъуб, не къадар туйюлюб джашай эди эсе да, дагъыда кесини тенгчиклери бла ойнаргъа, ала бла лахор этерге бек скойючен эди.

Тенгчиклери барысы ариу кийимчикле кийгенлерин кёрюб кесини эти-буту ачыла айланганына сагъыш этиб, баш тёбенине къараб: «Ай анасыны, мени да, былача, атам, анам сау болсала эди, мен да былача ариу, кирсиз кийимчикле кийиб айланнукъ эдим»,— деб ахсынган заманында биягъы кёзчюклеринден джыламукъла тегюлючен эдиле.

Аны бек суйген тенгчиклеринден бири былай хапар айтады:

Бир кюн Бекмырза бла мен суу ызына барыб джууунургъа тешингеникде, аны сыртчыгъы къара кюлтюмден толуб тура эди. «Сыртынга не болгъанды, былай къара тамгъала некди?»— деб соргъанымда, ол: — Мени былай Къамгъут бла къатыны туйюб этедиле,—деб джылады.

Сора биз да алай эте тургъанлай: «О-о Бекмырза!»—деб бир таууш келди. Аны эштгенлей, Бекмырза, бети кетиб, кърккъгъандан терлеген да этиб, джылаб тебреди.

— Санга не болду, былай нек тюрлендинг?—деб соргъанымда, ол манга: — Ол таууш Къамгъутну тауушуду, излеб келеди, аны ючюн кърккъуб болама былай, ол, джетгенлей, мени тюерикди, —деб, былай ёрге тургъанлай, Къамгъут да джетди.

Олсагъатдан Бекмырзаны бир уллу чыбыкъ бла туйюб тебреди. Ол ура, Бекмырза да къача, ол джете да ура,

ол да тѣнгерей да кете, алай бла экиси да мени кѣз туурамдан ташайыб кетдиле,—деб джашчыкъ хапар айтды.

Къамгъут аны ойнаргъа, джууунургъа баргъанса деб туйген эди.

Кесини тенгчиклери ариу кийчмчикле кийиб, джюрекчиклери къууанч болуб, школгъа баргъан заманда, ол да аланы ызларындан термилиб, школгъа барыргъа суйюб къала эди...

Бир кюн Бекмырза отунга баргъан джеринде балтасын тас этген эди. Ол эки кюнню ичинде ауузуна аз да джукъ алмагъан эди.

Муну балтагъа быллай бир къыйналгъаныны себеби: ол балтаны тас этиб барса, Къамгъут аны, туйген бла къоймай, таб кече эшикге къыстаб къоярыкъ эди.

Алай болса да Бекмырза, балтаны табарыгъындан тюнгюлюб, таукел этиб, Къамгъутну юйюне келди. Ол юйге киргинчи, Къамгъут балтаны тас болгъанын билген эди. Бекмырза юйге кирир-кирмез, ол бир мазаллы чыбыкъ бла аны туйюб тебреди. Джазыкъ Бекмырза, не этер къарыуу бар эди: къуру Къамгъутну бутларына чырмалыргъа кюрешгенден башха мадары джокъ эди. Джашчыкъны арыгъынчы туйюб, сылыт этиб, эшек баугъа атыб къойдула.

Бекмырза бек туйюлген эди. Эки кюнню джукъ ашмай тургъан эди да, ачдан къарыусуз болгъана эди. Бауда кечени кече узуну Бекмырза бек къыйналды.

Суусабдан онгсуз болуб, эрни-бурну къаралыб, уллу къыйынлыкъ бла тангын атдырды. Кюндюз да бауда, ах-ох эте, тюз экинди заманга дери турду. Тийреде къартла, Бекмырзаны бауда хапарын эштиб, Къамгъутдан тилеб, кючден джибертдиле.

Джашчыкъ баудан саулай чыкъса да, бети ѳлген адамны бети киби болгъан эди. Аны тюрсюню адамны

джылатырча эди. Бекмырзаны ол болумда кёрген халкъ Къамгъутха налат бере эди алай а кесине сёз айтыргъа не мадар.

Къамгъут джалчысын кесини малыча кёрюб тура эди. Не бош зат ючюн да джазыкъсынмакълыкъны билмеген бай Къамгъут мардасыз инжите эди аны.

Бекмырзаца джарлыланы, ёксюзлени джашаулары патчахлыкъны заманында кыйын эди, тар эди...

1. Хапарны эки кесегине ат атагъыз, планын салыгъыз.
2. Текстде тилни кесгин мадарларын табыгъыз.
3. Не сурат салыргъа боллукъду бу хапаргъа?
4. Хапарын айтыгъыз.

ХАПАРЛАУ, СУРАТЛАУ

Литература чыгъармалада хапарлау бла суратлауну орунлары уллуду.

Геройну джашаууну, аны ишини, сагъышларыны кыйгъырыууну юсюнден хапар айтыугъа х а п а р л а у дейдиле.

«Бекмырзаны джашауу» деген хапарда Байкъулланы Даут ёксюз джашчыкъны байгъа ишлегенин хапарлайды.

Табигъатны, адамны неда башха затланы болумлары, шартларын кёргюзюуге суратлау дейдиле.

«Бекмырзаны джашауу» деген хапарда Бекмырзаны, Къамгъутну болумлары талай джерде суратланадыла. Суратлау хапарда айтылгъанны ачыкъ ангыларгъа болушады.

Хапарлау бла суратлау литература чыгъармаланы кёбюсюнде боладыла. Алай а аланы бир къауумунда хапарлау, башхаларында уа суратлау болады.

1. Чыгъармаладан хапарлаугъа юлгюле келтиригиз.

2. Окъугъан чыгъармаларыгъызны къайсысында болса да табигат ариу суратланган джерин табыгъыз. Кесигизни сёзлеригиз бла табигъатны суратлаб кёрююз.

Эсимдеди

(Ёксюзю ауузундан)

Эсимдеди ёмюрю джарлы атамы
Бир кере бир къаш кериб кюлмей битгени.
Кёзюмю нюрю дуняда бир анамы,
Хурлукъга* термиле, дуниядан, кетгени.
Ол заманда ёксюзю халы белгили:
Кёлексиз, кёнчексиз, джаланнгач къалгъаным.
Байны баласы джарашыулу, юлгюлю,
Мен а худжу эм хашкен атны алгъаным.
Мени тенгли сабийчикле ойнаб-кюлюб
Айлансала, мугур-мыдах олтургъаным,
Мени ойнар кюнюм болмагъанын билиб,
Кёзлерими джыламукъдан толтургъаным.
Эсимдеди, «къарныны джарлы онгсузну
Ачын, тогъун билген барымды?» — дегеним.
Менича джарлыладан къалгъан ёксюзю
«Халындан тутмакъ да тармыды?» — дегеним.
Кечинмекге, къапчыкъ кёлтюрюб бойнума,
Юйден юйге кириб, сапал суйрегеним.
Бир джазыкъсынган гырджын сукъса къойнума,
Анга къууаныб кёбгеним, юйрегеним!..
Эсимдеди, къышхы кече боранлада,
Кирир джерим болмай, эшикде джатханым.

* Хурлук — баш бошлукъ.

Эл ичинде, босагъада, орамлада,
Киши джазыкъсынмай, сууукъдан къатханым.
Эсимдеди, бу кёзюден да къутулуб,
Бир байгъа бешд жыллыкъ къой джалгъа
киргеним.

Анда да къагъылыб-согъулуб, тюртюлюб,
Сюрюу ызындан джылаб-сарнаб джюрюгеним.
Эсимдеди, болджалымы арты битиб,
Бай «меннге токълу керек!» — деб дау этгени,
Сора джал бермей къыстагъанында, «Кет!» деб,
Ах, меннге не кючлю артыкълыкъ джетгени...
Ол дуняда онгсуз, капекге саналмай,
Эм учуз, эм сыйсыз бир зат кёрюннгени,
Зулмуну тюбюнде ёлмей неда кълмай,
Тенгликге, бююннгю халгъа термилгени.
Эсимдеди, бу артыкълыкъладан безиб,
Тентирегеним, телича айланнганым,
Ол ишлени кёбге бармазлыгъын сезиб,
Бу властха тюшюмдеча ойланнганым!..

1. Джарлы, ёксюз сабий бла байны баласыны башхалыгъы неде болгъанды?
2. Назмуда ачлыкълны, учузлукълну, мугурлукълну юсюнден не айтылады?
3. Джашчыкъл джалда кълалай тургъанды, не алгъанды?
4. Артда джарлы джашчыкъл не сезгенди?
5. Ёксюзню хапарын кесигизни сёзлеркииз бла джарашдырыб айтыгъыз.

Къартны анты

Талай джылны мындан алгъа, ишим болуб, Нарсанагъа атландым. Элкъушну туурасында атымы бойнунда акъ кёмюклерин кёрюб, асыры ашыкъгъанымы эследим. Кюн батаргъа кёб къалмагъанды. Джайны исси тылпыуун тёбенги аязчыкъ сериуун тарайды. Къаратору гёбел алаша, ауузлукъну чайнай, бойнун узатыб, джол джанында алысыннга узалады. Андан тюшюб, джюгенинден тутуб, талачыкъда отлата тургъанлайыма ызымдан бир атлы джетди. Ол, саламлашыб, кёзюме джити къарады. Болушлугъуму да излей, ол, эрлай тюшюб, атыны айылларын бошлады, ауузлугъун алды. Аты сукъланырча тюл эди. Салпыкъулакъ сары байталчыкъ адам ышаныб узакъ джолоучу болурча кёрюнмейди. Къарт, къатыма келиб, хансха бауурундан джатды. Сёзню неден башларгъа билмей къыйналгъанымы эслеб:

— Къайрыса, ашхы улан? — деб сорду. Хапарымы айтдым. Илеш къартчыкъ бла сёзге кириб тургъанлайыма, кюнню кёзю ташайды. Атла, бираз асыу алыб, терлери кебгенлей, экибиз да джолгъа чыкъдыкъ.

— Нарсанада бир-эки кюнню турлукъ болурма, джашым ауруб джатады. Азыкъчыкъ алыб барама, — деб нёгерим атына къамчини джетдирди.

Кюн Минги Тауну тёппесинден батханлай, ёзенни тубанчыкъ басыб, кёзге тюртгенни кёрмезча болду. Алашам, хар къаралды эслегени сайын бурну бла сызгырыб, тиш туруб, юркую тебреди. Атны джалындан къадалгъанымы эслеб:

— Къарнашчыгъым, ауузлугъун бошла да къой, ол джукъгъа кетерик тюлдю. Тайлыгъындан тюз юрете билмеген кёреме... Ат дегенинг акъыллы хайуанды, адамны къоркъгъанын билиб къояды, — дегенин мени ючюн айтханнга санадым.

— Мен да джаш заманымда бир да къызбай эдим,— деб ол атына къамчини джетдиргенлей, атларыбыз тенглешиб, ёзенгилери бир-бирине тийиб, тунакы зынгырдадыла. Къарт мени сёзге къошулуруму изледи, алай а сёз нёгерлик эталмадым. Ол, къанджыгъасында джамчысын тешиб, юсюне къаблай:

— Джигит, ат джолоучуну къанатыды. Сени джауунгу да миннген аты тонал болгъа эди... — деб неге эсе да сагъышланыб, сёзю эштилмей тохтады. Дагъыда мычмай, къартчыкъны тауушу биягъынлай ачыкъ чыкъды.

— Сен джашса, алкъын джашаудан хапарсызса... Бурну бла сызгъырыб, атынгы хар лыппырдан, хар забадан юргенин кёрмеймесе?.. Ол къоркъуб, сескекли болуб этеди алай... Инсагны да бир башхасы джокъду. Мен кёзюм бла кёрген затны айтайым.

— Эртде, мен былай сени кемингде болур эдим, кюз алла бла къошдан узакъ джары джолоучу болдум. Биягъы мени аллах къаргъагъан болур эди... джолум болмады. Кёпюрге киргенлей, атым къоркъуб юркдю да, бир тугъын кёпюрню тешигине бегиндирди. Бутундан тартыб, кючден бла бутдан чыгъардым, алай а, не келсин, ауур асхаб, бойнун созуб, адамча ахсыныб, азабымы берди. Хатерин этмей, къамчини сюртсем, аллына абын-сюрюн эте, ууакъ тепчилдейди. Алай эте бир терен ёзеннге кирдим. Атым, къарыуун тауусуб, атлаялмай тохтады. Барлыкъ джериме джыялмазлыгъына ажымсыз болуб, кече къалыр джерими къайгъысын эте, бир къарангы къулакъгъа бурулдум. Кирсенг, аллайгъа кир... эски стауатда

джылан джырмаш бир къалын мурсагъа, атны ташайтхан балдыргъан къауралагъа келдим да къалдым... Къайсы джанына чыгъаргъа билмей, къамчи бла кесиме джол айырыб бара тургъанлай, чачылгъан баучукъгъа тюртюлдюм. Эки джаным кёкге джете мийик тауладыла.

Терен ёзенни ичинде атымы аякъ тауушундан, ёшюнюнде сокъур чибинлени сермерге узалгъаны сайын ауузлугъуну зынгырдагъанындан сора джукъ эштилмейди. Тилли джашамагъан джерге келиб къалдым кёреме деб, тюзюн айтайым... асыры къоркъдум деб да билмейме... ёзге, бираз къайгъылы болдум. Огъай, сен джангыз тюлсе дегенча, кече чегет бауурдан бир къанатлыны сызгъыргъаны ачыкъ эштилди. Боллугъу бирди деб, секириб тюшюб, атыма юч аякълы кишенни салыб, от тамызыр къайгъылы болдум. Терен хансны ичинде талай джаркъа, чирик дюккюч табдым. Стауатны тёбен джанында, ёзенчикни эркининде, от этиб башладым.

Джаркъадан сыдыргъан тоз къабугъум къараб-къарагъынчы чыр-чыр-чыр-чыр деб джаныб тебреди.

Арабин, бу хапарны къарт мени сейирсиндирирге дебми айта тургъанлыгъыды деб, дженгил бошарын излегенча: «Сора уа»,— деб къысха сордум. Алай болгъанлыкъгъа ол, хапаргъа къызыб баргъан болмаса, мени къайгъылы тюлдю.

— Тоз къабукъла джукъланганлай, мылы тартхан чирик отунла, тютюн этиб тургъан болмаса, джанаргъа унамай, мени иги къыйнадыла. Кёзлериме тютюн кириб, чыдаямлай, къызсала — джанарла деб, артыма кетиб, къабыргъамдан таяныб сагъышланыб, сескеклене тургъанлай, мен от тамызгъан джерде бир узун акъ ауангыны эследим. Кёзлериме ийнанмай, дагъыда къарадым. Мийиклиги тереклени башына джете, акъ кийимли ауа-

нгы акъырын къымылдагъанын кёрдюм. Бутларым къыйылдыла, бетими джабдым, санларымдан джан кетди.

— Сыхан аллах... сени кючюнг уллуду, кечмеклик тилейме!..— деб шашаргъа тебрегенлей, «акъ джинле» деб эште туруучум шаркъ деб эсеме тюшдю. Сора былай эсими джыяракъ этиб, дууа окъургъа кюрешдим. Ай, джаратхан аллах, кесинг бир джазыкъсынмакълыкъ сал манга...— деб башымы да кёлтюрмегенлей, акъырын ёзен таба айла-ныб, бир кёзюмю къыйыры бла къарадым. Ой, сени къанлынга да меннге келген кюн келсин... Акъ чепкенини этеклери силкине, джин тюз къатыма джетиб келе турады... Айыб этер сёзюнгю айтайым, къарнашчыгъым: баш туклерим ёрге къобдула, къычырыкъ этерге къоркъгъан этеме... къычырсам да, ким эштирикди... Бир кесекге неми да билмей къалдым. Эс ташлагъаныма къара, акъ джинни тиширыу болгъанын кёрдюм, бетине уа караялмадым.

— Сора тиширыу болгъанын къалай билдинг да? — деб къартны ауузуна чабханымы кеч эсгердим.

— Ай, хайуан, айта турама да, нечик ангыламайса, акъ чепкенинден билдим,— деб къарт хапарны теренинден теренине кириб барады.

— Джин юсюме келиб къалыргъа башлагъанын кёрюб, «ёлеме да ёлеме, сора къанымы алыб ёлейим» деб, джанымдан кезлигими чыгъардым. «Аллах, сен болуш», — деб секириб къобуб, арам-къарам этмей, буту табасын сермедим. Алай а не келсин, къолум джукъгъа тийди деб билмедим. Къызыб тургъан отунла олсагъатдан дюр деб джандыла. Тёгерегим кюнча джарыды. Иги эс джыйыб, «арабин, биягъы юсюме сюелиб тура болурму» деб ёрге къарагъанымда, акъ тютюн бир ёзек болуб бурулуб, кёкге чыгъыб бара тура эди... Мени джанымы алгъан чирик отунланы тютюню кёре эдим... Кечеги аязчыкъ тютюню сургени джин келе тургъанча кёрюннген эди.

Э-э, кърнашчыгъым, джашай барсанг, кърмезлигинг джокъду... «Къызбай экили кърюр» деб, аны ючюн айта болурла. Ийлыкъгъандан бу хапарымы хоншуларыма да айтмагъан эдим... Ол кече мен... не джиннге, не алмастыгъа, не шайтаннга ийнанмазгъа ант этгенме. Андан бери ала бары да мени кърюмден тас болдула, — деб кърарт, кюлюмсюреб, махтанганча, таукел селешди.

Джол къроратыугъа сѣзча болушхан джокъду деб керти айтадыла.

Джулдузла джукъара башларгъа биз Нарсанагъа джыйылдыкъ.

1. Атны юсюнден не селешди кърарт?
2. Ол кесни джаш заманындан хапарны джолоучу нѣгерине нек айтханды?
3. Джаш заманында неден, нек къроркъгъанды?
4. Ол къраллай ант этгенди?

* * *

Белгили кърабарты джазыучу Шогенцукъ улу Алий 1900 джыл Кърабарты-Малкърарда Эски Кърала деген элде туугъанды. Кърабарты совет литератураны тамалын салгъанды Алий. Уллу Ата джурт кързауатда болгъанды, фашист концлагерде 1941 дж. ългенди.

1938 джыл Шогенцукъ улу «Кърамбот бла Ляца» деген романны назму джорукъ бла джазгъанды.

Ол кърабарты тилге Пушкинни, Лермонтовну, Шевченкону, Хетагур улу Костаны талай чыгърмасын кѣчюргенди.

Унну пуду

Шогенцукъ улу Алий.

Кърызыу джай. Кюн тѣзюмсюз кърыздырады. Аны исси таякълары сабанла бла биченликлени къруургъандыла.

Кырдикны юсюн букъу басыб, къауралары сыннганды, мууал болуб джерге чёкгендиле.

Чегетде джарыкъ джюрекли чыпчыкъла шош болгъандыла. Къутургъан таууш этиб келиучу суу да азайгъанды. Ол энди ташланы юсю бла кючден-бутдан шоркъулдайды. Элде адамла къайгъылыдыла, шошдула...

Бютеу дуня: сабанла да, чегетле да, кюн кыыздыргъан хауа да — бушуу этгенча кёрюнеди.

Бизни юйюрюбюзге мюрзеуюбюз къуру джаз башына дери джете эди, андан ары ачдан къыйнала эдик. Аны ючюн бир десетина биченликни чалыргъа джарашыб, атам хоншубуз Тембот-хаджиден бир пуд нартюх ун тилеб алгъан эди.

Бир кюн эртденбла эртде хаджи бизни арбазгъа ат бла чабыб кирди:

— Хамид!— деб ол атама иеча кычырды. — Мени биченлигими чалыргъа бар. Мен тюрб болама, ханс къуруйду!

Атам, тынгылауну ийиб, баш тебенине къарады: ол ач, къарыусуз эди. Алай аны юсюнден къалай айтсын?

Хоншубуз, бёркюн мангылайына басыб, къамчи бла аджирни чыдамсыз къагъады.

— Хаджи, — деб акъырын атам башын кёлтюрдю. — Мен бюгюн бараллыкъ тюлме, мен джукъ ашамагъанма. Арбамы джарашдырайым да, тамбла мычымай танг джарыгъы бла атланым!

Хаджини огъурсуз къашлары бир-бирине тийдиле.

— Къалай суйсенг, алай эт, алай джолгъа уа бюгюн чыгъаргъа керексе. Биченлик кюйюб барады, адамны бети болургъа керекди. Десетинаны чал да гебенле эт! Андан арысында нени юсюнден селешириксе? Аны магъанасы джокъду.

Къатхан гырджынны, къалгъан-булгъанчыкъланы

да джыйыб, атам мени онючджыллыкъ къарнашым бла бичен чалыргъа кетди.

Бир кюн ол шагърей адамларындан анама айтдырды: «Бек ач болабыз... Хоншуладан не болса да бир ашарыкъ зат ал да, бизге джибер».

Джарлы анам гузабагъа къалды! Элни джартысына ашыгъыш айланды, алай болгъанлыкъгъа джукъ табмады. Бушуугъа къалыб, дагъыда къуру тегенени алды да, арбазлагъа айланыб тебреди. Бир уууч нартюх уну бла къайтды. Ол хаджини, анам кирпичле этерге бойнуна алгъачында, берген садакъасы эди. Анам кече печге от этди, ашарыкъ этиб тебреди. Эртденбла эртде аркъамда да артамагъым бла мен юден чыкъдым.

Джолну джан-джанында мийик терекле тизгинлешиб сюеле эдиле, къалын бутакъларыны тюрлеринде салкъын шошлукъ бар эди.

Мени джолум тынч, зауукълу кърюне эди. Алай кёб да бармагъанлай, элден чыкъдым: джылтырагъан кюн юсюне тийген джалан джол башланды. Артамагъым имбашларымдан басыб тебреди. Джалан аякъларым джерни иссилегин, ачытырча зыбырлыгъын сездиле. Кюн тюз тёппемде тохтагъан заманда, арымакълыкъ мени хорлай башлады. Джаралы болгъан аякъларым сюрюне эдиле. Санларымы зыбыр джюнден этилген келегим кюдюре эди. Кёзлериме джыламукъла чаба эдиле — олтуруб джылаб тохтаргъа хазыр эдим.

Джол, къыйыры, башы кърюнемеген будай бачха таба айланды. Аны эки джанын да тебмей тургъан будай башла басыб эдиле. Къыздыргъандан онгсуз болгъан будай башланы къымылдата, исси джелчик, азчыкъ эслене, ура эди. Арты-аллы да тылпыу айланмай къалгъанча болду. Ингичке будай чёбле чыкъгъан джерге баууруму берлигим, аны бла бирге къалкъырым кёзюме кърюне эди. Арты-аллы да арыб къалырма деб, учу-къыйыры кърюне

меген сабанда аджашыб къалырма деб къоркъгъандан не къарыууму да салыб, мен джыламукъларымы тыйдым. Насыбха, атам бла джолугъуругъум кёзюме кёрюнюб, джюрегим къууана, ойлаша эдим: «Ма мен атам бла къарнашымы эки кюнден бери ачлыкъ къысыб тургъан балаганларыны къатына джууукълашама. Гитче, арыкъ къарнашым мени алгъа эслейди, ол манга, къууаныб, узакъдан къолун булгъайды. Андан сора атам чыгъады, аз-аз ышара, ол джарыкъ ауазы бла: «Ма мени джашым керти эркиши болгъанды. Джолну узакълыгъындан да къоркъмай, джангыз кеси бизге азыкъ келтиргенди!» — дейди. Атламымы теркирек эте, мен бу татлы ойладан ышара эдим,— артмакъ имбашларыма битиб къалгъан кибик эди. «Джарлыны санлары кёбге тёзерле» деген бурундан къалгъан сёз керти кёре эдим.

Мени артымда тачанканы гюрюлдеген, дыгъырдагъан тауушу чыкъгъанында, барлыкъ джериме джете кетген эдим. Бурулуб къарагъанымда, хаджи джегиучю эки атны таныдым. Арбачы — Мусса деген джумушчусу эди, хаджини Мурат деген гитче джашы, бир онглу адамча, олтура эди. Бютеу элибизден Нальчикде джангыз ол окъуй эди, бусагъатда уа солуй айлана эди.

Мени къатыма джетгенинде, Мусса атланы тохтатды. Мурат тачанкадан секириб тюшдю.

— Эй, сен, зыккыл Хасет! — деб ол манга къычырды. — Сен энтда джетмегенмисе? — Формалы картузун джанбаш кийиб, (ол энтда окъуй эди), хыликке эте, мени артмагъымы къакъды:

— Эй, эшек гылыу, дуняда сен не затха джарарыкъса?

Мусса атланы кереклерин тюзете башлады. Мурат а, мени мыдахлыкъ сыфатым бла безири келиб, бир бутун бир бутуну юсюне салыб, къырдышда аунай эди.

— Сен неге сюелиб тураса, олтур! — деди меннге. Мен, тачанкагъа да къаш тюблеримден къарай, хыликкеленнген да, арыгъан да этиб сюеле эдим.

Мен алкъын кеси ёмюрюмде быллай тачанкагъа минмеген эдим. «Атла бираз солусала, Мурат миниб кетер, мени миндирирге да болур. Огъай, чыртда минмем!» — деген оноуда тохтадым.

Мурат, картузун башындан алыб, кесини ариу къарачачын сылаб башлады. Ол энтда мени аллымда не бла махтанырын, кесини менден онглу болгъанын кёргюзтюр зат табды. Мен къыйналыб айырырча алай сёлеше эди. Сейирге къалгъан Мусса да иги ангыламай эди.

— Муратчыкъ,— деди халал джумушчу чыдааялмай, — сен арты-аллы да къабарты тилни унутханча, меннге алай кёрюнесе, не эсе да бир ангылашынмагъан сёзлени сёлешесе!

Мурат, махтаныб, кесин кёбдюрюб:

— Ол тил манга неге керекди да? Мен алимлеча сёлешеме. Ма ол сёлешсин сизнича. Алаймыды, зыккъыл Хасет?

Мен бир джаныма бурулдум, ачы сагъышла джюрегими кюйдюрдюле: «Алайды, зыккылма, ол а окъуйду, ол билимлиди. Биз аны атасыны джумушчуларыбыз».

Къарамым Муссаны къарамы бла тюбегенинде, мен аны меннге джаны ауругъанын ангыладым.

— Нек мугурчукъ болгъанса, къаракёз Хасетчик, арыгъанмы этгенсе? — деб ол къайгъырыулу сорду.

— Огъай, Мусса, арымагъанма, мен къаллай бир да бараллыкъма! — деб дженгил джууаб этдим. — Алкъын мени къулагъымда «къаракёзчук» деген таууш тура эди, ол а зыккыл деген сёзден кёб иги эди.

— Тохта, къара кёзлю Хасетчик,— деб Мусса шох-

лукъдан айта эди,— сен да не болса да бир иги затха юренirse!

Аны эштиб, Мурат, керти да бир кюлкюлюк затны эштгенча, харх этиб кюлдю, къабарты тилни да чалмай айтыб тебреди.

— Оллахий, быллай зыккылланы ашхы школлагъа алсала, мен анда бир джангыз кюнню къалмам! Алаймыды, Мусса, бир партаны артында быллай адам бла бирге олтургъан ийлыгъыуду да?

Мусса джууаб этерге ашыкъмады, ол, къысха къыркъылгъан сакъалчыгъын ууучуна джыйыб, сагъышланды.

— Сен, Мурат, алай нек айтаса?— деб ол ачыу тийиб сорду. — Джарлы адамла адам тюлмюдюле да? Бу джашчыкъ сени кибик тюлмюдю да?

Мурат ачыуланды:

— Тохта, Мусса, сен болмагъан затланы джаншайса! Джумушчу сёзню башха джары бурду:

— Мурат, сен алкъын сабий кёреме, кёлю бла айтады дебми тураса, мен алай бош накъырда этеме. — Мусса кесини джаш иесинден бек къоркъа эди.

Бир минутдан тачанка, мени кёзлерими аллында букъу этдире, озду. Мен, къарт кишичикча, тентирей, джангыдан къызгъан джолгъа джарашдым.

Къуу хансла бла ариу ийисли биченликле башландыла. Исси кюнде джарыкъ джырлагъан каскаланы тауушлары тохтаусуз эштите эди. Джайгъы кюнню тюрлю-тюрлю тауушларына чалкъыланы зынгырдагъанлары къошула эди.

Темирлени хыны тауушлары мени джюрегиме ачытие эдиле. Тамашалыкъ затды, чалкъыла мени атамы боюн салмазлыкъ къатылыгъыны, аны къарыулугъуну юсюнден джырлай эдиле, ала бизни ишни суйген юйюрю-

бюзню алгъышлай эдиле. Былайда мени кёкюрегимде къуанч джилтинлерге керек эди. Алай а бир пуд ун ючюн эштилген, джан аурутхан сёзле, хыликке этмеклик, мени къууанчыма ёлур от салгъан эдиле. Чалкъылыны сызгъыргъанларындан мени санларыма зыбыр къалтырауукъ тие эди. Джангы пелахланы сезгенден джюрегим титирей эди.

Алашаракъ тёбе мени чалкъычылагъа кёргюзтмей эди. Мен къайгъылы, къарыусуз болуб, аны башына ёрледим да, солууум тыйыла, кёзлерими къысыб олтурдум. Тюзню джаныуарчыкълары бир-бирине тюрлю-тюрлю тауушла бла кычыра эдиле, къурт-къумурсха тохтаусуз сызгъыра эди, джайны къууанчыны, байлыгъыны юсюнден ёзен джырлай эди. Мен къанатлылагъа да, джаныуарлагъа да, каскалагъа да сукълана эдим,— ала башларына эркин эдиле, кеслери къалай суйселе, алай джашай эдиле, аланы не иелери, неда бийлери джокъ эди. Мени уа бир пуд нартюх ун джерге ийилтгенди, къл-къарауаш этгенди.

Ингир ала болду. Тёбеден бютеу тегерек ариу кёрюне эди. Мен балаганла эледим. Джер-джерде от джана эди. Чалкъычыла шхууур бишире эдиле. Мен тёбечикден тигеледим. Джалан аякъларымы ёрге кёлтюре да джити къаураланы эслсб баса, акъырын барама.

Бир къауум балаганлада тишлик ийис чыгъа эди. Мында шош, къарангыракъ эди. Атам джангы чалынган дюрюню юсюнде кёлларына таяныб, баш тёбенине айланыб джата эди, бир кесек ары-бери аунай, ол белинден тутта эди, ауругъаны белгили эди.

Мени аякъ тауушларымы эштиб, атам багъын ёрге кёлтюрдю, ышарды да ёрге къобду. Ол минутда аны бетини сыфатын мен бир заманда да унутмам. Ышаргъанын тохтатмагъанлай, терлеген тери джабышдыргъан къалын

къашларын къол аязы бла сылады, тюз мен умут этгенча, къарнашыма былай айтды:

— Ма, джашым, сени къарнашынг да уллу киши болгъанды, турчу, хайда, ананг сеннге не зат джиберген эсе да, бир къара...

Къарнашым акъырын къобду, артмакъдан джарлыны гырджынларын чыгъарды да, атама соруулу къарады — ашарыкъ аны аз къууандыргъан эди.

— Атам, сен къалай кёресе, биз тамбла бу худжу биченликни бошарбызмы?— деди ол.

Атам, бир кесек сагъыш этиб айтды:

— Эртденбла бошарбыз деб, алай келеди кёлюме. Хаджи энтда бир зат табмай къойгъа эди ансы...

Биз барыбыз да мыдах болдукъ. Алайды, хаджи не эсе да бир зат табар! Атам артмакъны да, чалкъылыны да алды, биз балаганнга кетдик. Бир кесек гырджын ашадыкъ. Тынгылауну ие турдукъ да, джукъларгъа джатдыкъ. Мен атамы биргесине джатдым.

Балаганны эшиги ачыкъ, эркин эди. Мен, сыртымдан джатыб эдим да, къалын джулдузлары болгъан къууанчлы кечеги кёкню бир кесегин кёре эдим. Джулдузла ариу джылтырай эдиле, къалтырай эдиле, джумула эдиле. Бирбирлери уллула эдиле, ала джарыкъ тюл эдиле, башхалары ууакъ тубан инджилеге ушай, ючюнчюлери уа кёлтюре, тынчайта, джылтырай эдиле. Джюрегим ол ариу джулдузланы тёбе-тёбе этиб джыяргъа талпый, кёкге къарай эдим.

Мени къабыргъам атамы къабыргъасындан джылынган эди, атамы джылы тылпыуу бетиме ура эди... Мен насыблы эдим, кесими имбашларымы ачыгъанын, санларымда къан уюгъан табланы унутдум.

Кече кесини джарыкъ бояулары, тауушлары бла джер бла эришгенча кёрюне эди.

Бир кѣууам джулдуз, накѣутналмаз чарсха бѣлене туруб, безирге излегенча, булутланы артларына ташая эдиле. Мен ханс ауланы харлары бла омакѣланган кѣургѣакѣ, букѣу джерни, джашил чегетни, хансланы макѣамларын эште эдим. Кѣой джолну джылтырагѣаны келиб балагандан баргѣан ингичке джолчукѣгѣа тие эди,— джер бла кѣкню бу сейир ойнагѣанларын кесими солууум бла кѣоркѣутама деб кѣоркѣа эдим.

Атам таууш этдириб солуй эди. Джан-джанына бурула эди, тюшонде ынгычхай эди. Кѣарнашым терк-терк нени эсе да бир затны юсюнден гѣыр-мыр эте эди, сандыракѣ эте тургѣанлай, уллу кѣычыра эди, ынгычхай эди. Аны терлегени кѣой тери ийис эте эди. Нартюх унну пуду джангыдан мени джанымы юсюне джюкленди. Ауур кѣайгѣылы джукѣу мени кѣзлерими кѣыса башлады, атама да, кѣарнашыма да, кесиме да джаным ауруй, джукѣладым.

Эртденбла иш бошалгѣан эди. Биченни арт дюрюлери сойландыла. Биз ушакѣ эте, балаганда олтура эдик. Алай тургѣанлай, ат аякѣ таууш эштилди. Балаганны кѣатына, — джылтырауукѣ атха да миниб, хаджи джортуб джетди.

— Салам алейкум, Хамид,— деди хаджи.

— Ой, алейкум салам, хаджи, алейкум салам,— деб атам кѣайгѣылы болду. —Джууукѣ бол, хаджи!— Атам андан кѣзюн алмай эди. Ол а, атдан тюшдю да, биченлик таба атлады. Аны кѣалын чал кѣашлары гыбыны ингичке кѣынгыр аякѣларына ушай, бир ѳрге кѣлтюрюле, бир энишге тюше, бир тѣююле эдиле.

Атам сын болуб сюеле эди, алай а аны тырмыла сызлагѣан бети хаджини бетини тюрлениуюн кесича кѣргюзте кѣалтырай эди, тохтамай тюрлене эди. Ма кѣарт бѣркюн алды, ишлеб терлемегенликге, кѣол джаурукѣ бла ариу джюлюннген башын сыйпады, сора, ачыуланыб, былай айтыб башлады:

— Хамид, сен манга ашхы бюсюреу этдинг! Мен са-
нга пуд ун бергенме, сен а мени биченими саулай къатыш-
дыргъанса. Да, сен мени тонагъанса! Сен мени бютеу чал-
къы ызымы зыраф этгенсе!— Хаджи къутуруб, дюрюню
къатында сюелиб тургъан чий хансланы чуругъуну бурну
бла тюртдю. — Сен этген затха адамны тѳзерге къарыуун-
дан келмез. Шабат кюн сюд джыйылсын да, хар барысын
законнга кѳре сюзсюн.

Ол заманда мени джарлы атам сѳлешди! Аны эринле-
ри кючден-бутдан къымылдай эдиле, ауазы къалтырай,
тунчугъа, къарыусуз эштиле эди.

— Хаджи,— деди ол,— сен бир тергеу этчи: анда-
мында забаны бир-бир чѳблерин къоймай кесерча дуня-
да аллай чалкъы джокъду! Биз сени биченинги не бла
халек этген эсек да, айтчы? Ма ала бизни лыппырлары-
быздыла, аланы къыйырлары, башлары джокъду. Пуд ун
ючюн биз санга десетинаны чалыб джыйгъанбыз. Бизге
бир джан аурут!

Чамланган хаджи тынгылауну ийиб, атыны къаты-
на барды, аягъын ѳзенгиге хазырлай, джюгенден тутду.
Атам, баш тѳбенине къараб, аны ызындан атлай бара эди.
«Ашхы-ашхы, — деб хаджи энтда сѳлешди: — Шабат
кюн кел да, сюд барын сюзер!»

Сюдню къаллайла сюзеригин атам ачыкъ биле эди. Ол
пуд унну къыйынлыгъы, пелахы бизге джангыдан къай-
тырына, сабий болсакъ да, къарнашым бла мен да тюшю-
не эдик.

Огъай, андан эсе иш сюдге тюшмесин!.. Атамы халы
ол бир затны урлаб, тонаб терсленгенча, алай кѳрюне эди.
Ол, терслиги болмагъанлай, терсликге дженгдирирча, тер-
сликге джолугъурча, иш алай болгъан эди.

Хаджи бир аягъындан бирси аягъына кѳче тургъан
атха ашыгъышлы минди. Атам къолу бла ѳзенгинден
тутду.

— Хаджи, оноуну кесинг эт... Мен сени этген оноунга разы болурма. Сюдде тарыгыуну къой. Кесинг къалай сюе эсенг да, тергеу эт...

Къарнашымы кёзлери азаблыкъ кёрюб, ачыулу халда джана эдиле. Атама джаным ауругъандан, мени солуум тыйыла эди. Хаджи бусагъатда къамчи бла темирчилеб, атны төртгюллетиб, джангыдан бизге пелах этер ючюн, сюдюле бла ойлашса уа?

Келепен къарт атын чабдырыб кетмеди.

— Алай болсун, — деди ол, — алай болсун, будайынгы орсанг, манга юч пуд ун берирсе. Сен халеклеген биченни багъасы андан кёбмю боллукъду. Ма бу уа,—хаджи къамчи бла къарнашымы кёргюздю,— кыыш менде ишлер, бу осал джаш атасы бла биченликни теблейди.

Мен, кёз джыламукуларымы ичи бла къарай, дюрюлени арасында болгъан заба чёблени кызыу санай эдим, ёсгенден ёсе, кёбден кёб бола, кёлтюралмазча, ауурдан ауур бола баргъан унну пудуну сагышынын эте эдим.

Атам хаджи айтханны толтурургъа айтды. Сюдге баргъандан эсе, не да игиди!

1. «Унну пуду» деген хапар къаллай джашауну ачыкълайды?
2. Хаджи аланы сюдге берирге нек кюрешгенди?
3. Табигъат халкыны джашаууна кёре къалай суратланады?
4. Хасет бла Муратны халилеринде къаллай башхалыкъ барды?
5. Чалкычылары иш нек кыуандырмайды, аланы кюнлери къарангы некди?
6. «Тенгсизлик дуния» деген темагъа хапар айтыгъыз.

КЪОБАНЛАНЫ
ДАГИР
(1918)

Къуугъун

(«Таулада таууш» романдан)

Садакъча сюзюлюб келген атны туякъ тауушу бла дуняны уятыргъа излегенча, къыш бла джангы саламлашхан кечени тынчлыгъын буза, бир джаш адам, акъ мангылайында къара къашларын джоппу джыйыб, эки кёзюн айланч-буйланч тар джолладан айырмай, ёзенни энишге айланады. Атны сыртында санларын къатдырыб, джуммакъ болуб баргъан джаш аны юсюнде джаратылгъанча кёрюне эди. Не кечени къарангылыгъындан къоркъмай, не джолланы аманлыгъын къулагъына алмай, не джанындан суйген атын аямай келген джаш, элни къыйырына джетгенлей, белин тюзетиб, атыны ауузун тарта башлады. Къызгъан атны ётгюр джюреги тебиб, иесинден эсе бек ашыкъгъанча, ауузун къарыш ача, тохтаб къалмай, къысха-къысха тёртгюллейди. Алай болгъанлыкъгъа

узакъ джолну кызыу келген хайуанны андан ары аууз-лукъгъа къатылыр къарыуу къалмай, ауузунда джылын-нган темирлени тишлери бла чайнай, артдан артха иеси излеген джорюшге кёчюб, элни кыйырына джетди.

Атлы, мычымай элге кириб, Огъары тийрени талай тар орамчыгъы бла ётюб, бир алаша топракъбаш юйчюкню ал-лында тохтады. Терезеси болмагъан эски юйню болумун тышындан къараб таныгъан алай тынч тюл эди. Ол себеб-ден секириб атындан тюшюб, эшик юсюне келди.

Юйню ичинде адам сёлешген таууш эштмегенинде, къамчини сабы бла эшикни къакъды.

Кесин кёб сакълатмай, юйню иеси, мутхуз джаннган чыракъны да къолуна алыб, эшик юсюне келиб, кылычны ача:

— Къайсыса? — деб сорду.

Кечеги къонакъ, ауузун эшикни джарылгъанына джууукълашдырыб, акъырын айтды:

— Азретме, Бийнёгер, ача кир!

Бийнёгер, бу заманда Азретни алай бош келмегенин ангылаб, бети тюрлениб, къайгъылы болуб, джашны боса-гъадан юйге тарта сорду:

— Не болгъанды энди уа, не къан джаугъанды?

— Кийин да эшикге чыкъ... Къанаматдан бошагъан-быз! — деб, Азрет ызына атлады.

Бийнёгер, эрлай тонун юсюне къаблаб, арбазгъа чы-гъыб, къалтырагъан къоллары бла туймелерин этерге кю-реше, Азретни къатына джууукъ келиб сорду:

— Не болгъанды, айта кир?

— Къанаматдан бошагъанбыз.

— Ким бошагъанды, айыртыб айт.

Азрет болгъаныча джарашдырыб хапар айтды.

— Бирси кече Къанамат, кыш къошлагъа тюшери-бизни билиб, келиб тангнга дери олтуруб, Бойнакъны да

алыб кетген эди. Ол кечени эртденбласына Унух да, Алий да малла бла кетген эдиле, мен а, атам бла къалыб, арба джюклеј тургъанлай, кёзюмю къыйырына огъары сыртны тюз тёппесинде бир къаралды илинди. Къар джерни агъартмаса, ол мени кёзюме илинник да болмаз эди. Кёзюме кёрюне болурму деб, атама да кёргюздюм. «Бир ишексиз, ол джануарды,» — деб атам эте тургъан ишине кёчдю. Арбаны ашыгъыш джюклеб, атама къојуб, мен да малланы ызындан джетерге керек эдим. Нени эсе да кёлтюрюб арба таба атлагъанлай, къулагъыма ит чабхан таууш келди. Бойнакъны тауушу болгъанын ажымсыз ангылаб:

— Атам, ол Бойнакъды! — деб, андан сора сёлеше тургъа тёзюмюм джетмей, секириб Тарпанны сыртына тюшюб, мыллыгымы ёрге атдым. Келсенг, сени джауунг аллайгъа келсин, болгъаны къан джугъу болуб, джарлы

джаныуар сойланыб тура эди. Ит джылайды деб эштген эдим, алай а ары дери кесим кёзюм бла кёрмеген эдим. Мен къатына джетер-джетмез, эки кёзюнден джыламукъ-ла агъыб, аллына сюркелирге кюреше, аякъларымы джа-лаб башлады.

«Джыйын джанлы сойгъанды» деген болмаса, акъ-ылыма башха зат келмей, итни кёлтюрюб, къошха алыб келдим. Атам, Бойнакъны къараб кёргенлей, бети агъа-рыб:

— Андан бери муну къучакълаб келмей, дорбуннга чабсанг а! Ит Къанаматдан алай бош айырылмагъанды, — деб бу джолгъа дери мен кёрмеген бир чубур шокочу-къну да арбадан алыб, не мал, не хапчюк къайгъылы бол-май:

— Дорбуннга!— деб, джолну да билмегенлей, менден алгъа чыгъыб, мыйыкъларын джел тарай, ёрге айланды...

Джан солуу этиб, экибиз да къара суучукъгъа джет-дик. Былайтын келсем къычырыучумча, къаяланы зангыр-дата, юч кере къанатлы таууш этдим. Джууаб келмеди. Андан ары сакъламай, къартны аллына ётюб, бир да ая-май дорбуннга чабдым, алай а анда да мен къууаныр зат джокъ эди. Тоналгъан къуру дорбунну ичинде анда-мын-да атылгъан талай папирос тюбден сора джукъ джокъ эди. Кёрген затым кёзлериме къан чабдыра, дорбундан чарт-лаб чыгъыб, хырылдаб келген атамы аллына чабдым. Ме-ни бет тюрсюнюмю кёргенлей огъуна ишни болушлусун ангылагъан болур эди, джукъ да сормагъанлай, атам, джюрегинден тута, энишге олтурду. Къартны къарыусуз болгъанын ангылаб, ол соргъунчу айтдым:

— Атам, дорбунда Къанамат джокъду.

Меннге ийнанмагъанча, секириб ёрге туруб, атам, ти-ри-тири атлаб, дорбуннга кирди. Аны тюбюн теблеген аякъ ызлагъа, анда-мында атылгъан папирос тюблеге кёре,

Къанаматха игилик болмагъаны ачыкъ эди. Атам, башын энишге тутуб туруб, кеси кеси бла сёлешгенча айтды:

— Аманнга алтын чыдамаз деб, быллайгъа айта болурла...

Андан сора джукъ да айтмагъанлай, ол тышына чыкъды, мен да ызындан чыкъдым. Былайын джабхан къарда аякъ ызла кёрюнмеген себебден, къанлы джыйын Къанаматха къар джаууб башлагъынчы чабханы белгили эди. Бойнакъны сагалланыб келгени уа Къанаматны тутулгъанына ажымсыз шагъат эди.

Экибиз да, башыбызны энишге тутуб, бу терслик бизники болгъанча, кёзлерибизни ёрге кёлтюрмей, ызыбызгъа эниб баргъанлай, аллыбызда къан тамгъалагъа тюртюлдюк. Тёгерегибизге иги къарагъаныкъда, къан тамгъала кёрюндюле. Ол ызла бла барыб, аякъ кёпюрчюк болгъан джерге джетдик. Былайда Бойнакъны тюрклерин кёрюб, джатхан джерин табханыкъда, аны ызлары бизге Къанаматны къанын да кёргюздюле, — деб ахсыныб, Азрет хапарын бошады.

— Ёлмеге эди ансы, джаныбыз сау болса, биз аны энтда аланы къолларындан сыйырыр эдик, — деди.

Экиси да сагъышха кириб, сёлешиб бир кесек турдула. Тарпан, кызыб келгени бла сууукъда сюелгени татыб, тынгысыз болуб, бурну бла Азретни къабыргъасындан тюртдю. Джукъ билмей тургъанлай алай тюртгенинде, Азрет бир джанына бурулуб, джюгенни къысха тута айтды:

— Бусагъатдан джетиб, Бийнёгерге билдир деб, мени санга атам джибергенди. Юйге къайтыб атны кесек солутханлай, мычымай ызыма кетерикме. Не айтырыкъма анга?

— Энди былайда сен этерик зат къалмагъанды, бойнунгда борчунгу тындырдынг. Къанамат ючюн къолубуздан келгенин аярыкъ тюлбюз. Къайгъылы болмасын Ха-

санбий. Элге киргинчи, джолда сыйыралсакъ, андан игиси джокъ эди, алай а бусагъатда онг аладады: биз аланы къайда болгъанларын билмейбиз, Ол себебден, не эталсакъ да, элде этерикбиз, джанынга тиймесин, юйге чакъырмайма, олтура турур заманыбыз джокъду, — деб Азретни ызына ашырыб, Бийнөггер, юйюне къайтмагъанлай, бир орамчыкъгъа айланыб, тири атлай, кёзден ташайды...

* * *

Къыямытны кёзюне бюгече джукъу кирмейди. Эртдеден бери бичген муратына энди ажымсыз джетерине ийнаныб, «къыйын» ауругъанын да унутуб, къоба да ич кийимлери бла юйню тюбюнде ары-бери джюрюй, дагъыда джата да, тюлкю тешикден къарагъанча, джастыкъла арасындан хыйла кёзчюклерин джылтыратыб къарай, узун кечени кыскыныкда ашырды.

Заман тангнга джууукълаша башлагъанында, тамам тёзюмю тауусулуб, андан ары джатыб туралмай, орундукъ къулагъында тагъылыб тургъан мынчакъларын алыб, баш бармагъы бла бирем-бирем кеси таба силдеб башлады.

Ол аланы бир къат да айландыргъынчы, орамдан къулагъына аз эштилген ат аякъ тауушла келиб тебретиле. Джюреги дженгил-дженгил уруб, мынчакъларын да бир джанына силдеб, Къыямыт секириб орнундан тюшдю. Асыры ашыкъгъандан кечеги чарыкъларын къабларгъа унутуб, табанлары тышына айланган аякъларын шыртырт деб юй тюбюнде скойрей, терезеге келиб, къулакъ кемирчегине къол аязын къошуб, тонгуз шыкъыртха тынгылагъанча, тынгылады.

Ат аякъ тауушла, ачыкъдан ачыкъ эштиле келиб, Къыямытны юйюне джууукълашдыла. Нек этди эсе да, Къыямыт, джетиб лампаны энишге буруб, дагъыда тере-

зеге кѡабланды. Ол кѡзюуге келиб атлы да кѡабакъ эшикни аллында тохтады.

Итле, чаба келиб, атлыланы таныб, тауушсуз болдула. Кѡабакъ эшикни ачыб, атлы арбазгѡа киргенинде, Кѡыямыт, кѡачыб орунга кириб, кечеги бѡркюн энишге басды. Кѡапханнга тѡшген джубранча, джууургѡан тѡбюнден тѡлкю хамхотун бери кѡаратыб: «Аллах, сен онг бер»,— деб эринлерин кѡымылдатды. Кѡб турмай эшикден Кѡамгѡут кирди. Айю талагѡан адамча, юсю, башы кѡан джугѡу болуб, ата кѡарнашыны кѡатында сир кѡатыб, омакъ таууш эте айтды:

— Тындырдыкъ...

— Ёлтюрюмбю келесиз?

— Огѡай, сауду, алай а, кѡолун, аягѡын байлагѡандан сора, хамхотун-хамхотун тѡйюб, адам танымазча этгенме... кѡремисе бу кѡанланы, аны кѡаныдыла. Саулай келтир деб бѡурмасанг, мен аны джиклерин бир-биринден айырыр эдим...

— Аферим кесиме ушагѡан кѡарнашыма, былай кел, — деб тѡклю ёшюнюн ачыб, Кѡамгѡутну кѡан джугѡу кѡкюрегин кесине кѡысды.

Кѡанаматдан кѡутулгѡанына толу ийнаныб, асыры кѡуаннгандан джыламсырагѡан кибик эте, Кѡамгѡутну кѡучагѡындан бошлай, сорду:

— Адам ачымай кѡайтдыгѡызмы?

— Андан ачымай кѡутулгѡан алай тынч тѡл эди. Кючюкню ёлтюргенди, дагѡыда ючеулен джаралыдыла.

— Ай ит, ай ит, тохта, мен сени термилтиб ёлтюрюме... Биймурза заманында табылдымы?

— Табылды. Ол мыртазакѡлары бла хазыр болуб тура эди. Биз былай джетгенлей, аллыбызгѡа чыгѡыб, аманлыкѡчыны да, байланыб тургѡанлай, арбагѡа атыб, адам кѡрмезча, юсюн джабыб, аузуна да буштукъ этиб, думп этиб, алыб кетдиле.

— Бар энди, солу. Биз экибиз энишге сюд этилир кюн тюшербиз, — деб къарнашыннан туугъанны юйден ашырды.

Къамгъут эшикни бери джабханлай, Къыямыт секириб орундан тюшюб, тишлерин асыры къаты къысхандан, тюлкю хамхотунда эринлери кёрюнмей, бурнуну учу бла сакъал учу бир-бирине джууукълашыб, эки кёзюн джандырыб, алынган адамча, бир кесек сирелди. Башында къанлы иннетлери тынгы бере болмаз эдиле, дагъыда ызына къайтыб, орундукъгъа олтуруб, гитче кёзчюклери джылтырай: «А-хы-хы, ит къандан джаратылгъан хыбырттон, ууучума джыйылдынгмы?» — деб, къолларын джумдурукъла этиб, аллына узатды...

* * *

Къанамат тутулгъан кюнню экинчи ингиринде бирем-бирем келиб, Бийнёгер, Къасым, Харшим, Даут Ахматлагъа джыйылдыла. Барыны да бетлери, джауумлу къачхы кечеча, мыдах эдиле. Сёлешмегени орунда, бирери бирер джерге чёгюб тауушсуз олтургъанларына кёре, кимни эсе да сакълаб тургъанларына ишек джокъ эди.

Бир заманда, олтургъанланы «тынчлыкъларын» буза, эшикден Хасан кирди. Ол, нёгерлерине тынгысыз къараб, ауазы бёлуне, сорду:

— Айыб этмегиз, мен элге бусагъатда келгенме да, чыртда хапарсызма. Не болгъанды?

Бийнёгер башын кёлтюрюб ауузун ачхынчы, Даут, мазаллы кёзлерин Хасанга айландырыб, тамагъы къалтырай, айтды:

— Къанамат тутулгъанды...

Хасан, аны эштгенлей, къамасыны башына къадалыб:

— Къайда? Къачан? — деб, «Сора нек олтуруб турасыз былай» деген магъанада төрт джанына къараб тохтады.

Бийнөгер, Хасанны алай ачыгъанын кӱргенлей: «Энтда бар кӱреме», — деб ичинден разы бола, айтды:

— Олтуруб тур, Хасан. Былайгъа оноулашыргъа деб джыйылгъанбыз. Къанаматны тюнене кече танг аласы бла тутхандыла. Тутхандыла деб ажымсыз айтыргъа алкъын бизни толу хапарыбыз джокъду, алай а не эсе да мен анга ажымсызма. Бизге хапар кетген кече келгенди. Андан бери биз барыбыз да аякъ юсюндебиз, алай болса да, аны элге келтирмегендиле.

— Кимледиле Къанаматны тута айланганла?

— Табылгъандыла тогъуз-он ит. Башчылары Матай бла Къамгъут болгъандыла... Ахмат джангы хапар излей кетгенди. Ол не келтире эсе да, кӱрейик. Анга кӱре оноу этербиз, — деб ол алай айтырын сакълаб тургъанча, Ахмат, джан солуу эте, босагъадан атлаб къычырды:

— Къачханды! Къанамат къачыб къутулгъанды, — деб терен солуй, босагъагъа олтуруб, бӱркюн къолуна ала ышарды.

Бийнөгер, къулагъы эштгеннге джюреги ийнанмай, сорду:

— Ажымсызмыды къачханы? Ким айтды?

— Бири ӱтюрюк айта болурумуну деб, мен да ийнанмай, дагъыда тутаргъа баргъан адамланы экисинден, башха-башха адамланы ийиб, толу хапар алдыргъанма. Барыны айтханы да бирди: джаралы болуб тургъанлай къачыб, къарангыда кесин табдырмай, чегетге сингиб кетгенди. Ала, аны кесин огъай, бӱркюн келтиралсала да, махтанмай къоярыкъ тюл эдиле. Джашасын Къанамат!

Ахмат хапарын айтыб бошагъандан сора, Къанаматны къачханына толу ийнаныб, аны халал тенглери ышарышыб, бир-бири къолларын къаты къысдыла...

1. Къанамат тутулгъанында, тенглери къаллай оноу этедиле?
2. Уллу Октябрь социалист революциягъа дери бизни областны джерлеринде патчахлыкъгъа, байлагъа — бийлеге къаршчы кюрешген революционерледен кимни билесиз?
3. Юзюкню планын салыб, анга кёре хапарын айтыгъыз.
4. «Керти тенглик» деген темагъа сочинение джазыгъыз.

БОСТАНЛАНЫ
ХАСАН
(1904—1942)

Совет джуртум

Мени джуртум,
Совет джуртум,
Къурчдан кючлю
Совет джуртум.
Тенгизлеринг,
Байды сени
Кенг тюзлеринг,
Хар бир джеринг.

Фабриклеринг,
Заводларынг
Кёбдю сени.
Токъду сени
Хар бир джеринг.
Шахарларынг,

Хар бир элинг,
Колхозларынг,
Совхозларынг.

Кенг тюзледе
Тракторла,
Комбайнла
Улуйдула.

Кёбдю сени
Геройларынг,
Лётчиклеринг,
Батырларынг.

Кенг хауада
Сууукълукъда,
Мийик кёкде,

Бузлауукъда,
Илячинча,
Къанатлыча
Учханларынг.
Таукел кёлде
Кёб хорламны
Ачханларынг.

Сыйлы джуртум!
Совет джуртум,
Кёбдю сени
Школларынг,
Клубларынг,

Рудниклеринг,
Шахталарынг,
Байлыкъларынг,
Кенг джолларынг.
Къууанчлыды,
Насыблыды,
Бек джарыкъды
Совет джуртда
Джашауубуз.
Партияды
Джарыкъ тийген
Кюнюбюз,
Нюрюбюз!

1. Назмуну төрт кесекге юлешигиз, алагъа атла атагъыз.
2. Совет къралны кючлююгюн, уллулугъун, байлыгъын джигит, джигер адамларын, халкъны насыблы джашауун кёргозген джерлерин табыгъыз.
3. Ата джуртха, Коммунист партиягъа суймекликни ачыкълан тизгинлени айтыгъыз.
4. Назмуну кесгин окъугъуз.
5. «Мен насыблы къралда джашайма» деген темагъа хапарчыкъ къурагъыз.

Бизни таула

Биз джашагъан тау джерле
Мелхумдула байлыкъдан,
Сырты, кёлу таулары
Толудула джайлыкъдан.

Ол таулада кёрюрге
Сюрюу-сюрюу маллары,
Ариу битген сюзюлюб,
Нызыланы, таллары.

Ол таулада кёрюрге
Шоркъулдагъан суулары,
Джитилеге таяныб
Мараллары, буулары.

Ол таулада кёрюрге
Къанга-къанга бузлары,
Чыртда инсан ётмеген
Бек терен бугъойлары.

Ол таулада кёрюрге
Джитилени-чатланы,
Этеклери табада
Кёмюр чыкыгъан кьатланы. Сагъыш этиб къарасанг,
Кёбдю аланы байлыгъы,
Бийчесынла, Маркъала
Малчылыкъны джайлыгъыд.

Ол таулада кёрюрге
Тюрлю-тюрлю ёзекле,
Мюлкге къарыу-кюч берген
Алтын, кюмюш кесекле. Ол тауланы ичинде
Рудник, шахта кёрюрге,
Социалист таулагъа
Тамам кёлню берирсе.

Ёзенлери, чатлары
Айырылыб башхады,
Сора къая джерлери
Джукъ битмеген къашхады. Ол тауланы хауасы
Сакъатлагъа джарайды,
Тюрлю гара суулары
Этеклерин тарайды.

Бу тауланы ичлери
Хар байлыкъны анасыд,
Ичиндеги халкълары
Малчылыкъны къаласыд. Бу тауланы этегинде
Джангы сахар джасанад,
Къууанч болуб джашауу,
Ёседи, аллына барад.

1. Тауланы ариулугъуну, джер байлыкъланы, таза хауаны юсюнден айтылгъан тизгинлени окъугъуз.

2. Эпитетлени табыгъыз, поэт айтханны ангыларгъа ала къалай болушадыла?

3. Бояула бла неда бояу карандашла бла «Бизни таула» деб сурат салыгъыз.

4. Назмуну азбар этигиз.

Назму тил бла проза тил

Сиз кёб назму окъугъансыз, проза чыгъармала бла танышхансыз. Назму тил бла проза тилни башхалыгъы неди?

Проза тилде тизгинле толудула, аланы ненча бёлюмден-джикден къуралгъаныны ёлчеси джокъду, саны тенг тюлдю, строфасы, рифмасы болмайды.

Назмуда уа ёлче, джорукъ барды. Сёз ючюн: «Бизни таула» деген назмуну тизгинлеринде ненча бёлюм-джик болгъанына къарайыкъ:

Биз джашагъан тау джерле — 7

Мелхумдула байлыкъдан, — 7

Сырты, къолу таулары — 7

Толудула джайлыкъдан. — 7

Хар тизгинде джетишер бёлюм-джик барды, ол ёлче ритм къурайды.

Назмуда бир магъананы тутхан тизгинлеге **строфа** дейдиле. Бу назмуда строфа 4 тизгинден къуралгъанды.

Назму тизгинде сёзлени ахырларыны ушашлыгъына **рифма** дейдиле (байлыкъдан — джайлыкъдан).

Алай бла, назмуну прозадан башхалыгъы: ёлче, строфа, рифма.

«Бизни таула» деген назмуну айырыгъыз: тизгинлени ёлчесин (ненча бёлюмден-джикден къуралгъанын) санагъыз, назмуда строфа болгъанын айтыгъыз, назму тизгинледе рифмасы болгъан сёзлени табыгъыз.

БАЙКЪУЛЛАНЫ
АБДУЛ-КЕРИМ.

(1906)

Октябръга

Кюкюреб, къаты джашнаб,
Залимлени узакъ ташлаб
Келген, джангы ёмюр башлаб,
Октябрса, сен Октябрь!
Халкъ байрагъын тутхан ёрге,
Алгъан махтау, сый да бирге,
Кюнча тийген юсюбюзге,
Октябрса, сен Октябрь!
Аскерлени сайлаб тизген,
Зор бугъоуну уруб юзген,
Джерде, кёкде, сууда джюзген,
Октябрса, сен Октябрь!
Къурч къылычын джаугъа тутхан,
Къобусун къызыл джуудуртхан.
Джюреклени тотун къурутхан,
Октябрса, сен Октябрь!

Отну, сууну джарыб ётген,
Болушлукъгъа кысха джетген,
Кюнюбюзню мамыр этген,
Октябрса, сен Октябрь!

Кюн батхандан кюн чыкъгъаннга
Эшик ачхан джарыкъ тангнга,
Джашау болгъан урунганнга,
Октябрса, сен Октябрь!

Тенгсизликни терен кёмген,
Джерни, мюлкню халкъгъа берген,
Ишле, аша, джаша деген,
Октябрса, сен Октябрь!

Ленин башчы, туруб алгъа,
Ишчи, элли берчли къолгъа,
Джуртну салгъан керти джолгъа,
Октябрса, сен Октябрь!

Бу тизгинлени магъаналарын айтыгъыз.

1. «Зор бугъоуну уруб юзген».
2. «Джюреклени тотун къурутхан».
3. «Кюн батхандан кюн чыкъгъаннга
Эшик ачхан джарыкъ тангнга».
4. «Тенгсизликни терен кёмген».

Пионерле Октябрда

Зумакъулланы Танзиля

Биз къадалыб окъуйбуз,
Окъууда къалмай артха,
Къызыл байракъ кёлтюрюб
Чыгъабыз биз парадха.

Къарт да, джаш да къалмай,
Тепсейбиз ол тойда,
Экеу-экеу тизилиб,
Барабыз стройда.

Кёб къууанчлыкъ болады
Ол кюн тоюбузда,
Галстукла джылтыраб
Барады бойнубузда.

Колхоз бла совхозладан
Келебиз биз парадха,
Керекди толтурургъа
Хар борчун сохтагъа,

Къууанчлыкъда джетебиз
Октябрь байрамгъа.
Бирча кийимле кийиб,
Барабыз площадха.

Биз ол кюнде эштебиз
Джарыкъ, къууанч тауушла,
Бир ауаздан джырлайбыз
Ма къартла эмда джашла.

Кёб ауазла эштилед
Джашасын совет джер деб,
Бир аууздан айтабыз
Джашасын Октябрь деб.

СЮЙЮНЧЛАНЫ

АЗАМАТ

(1923)

Алтын къач

Кёзю-кёзю келелле
Джылны сейир чакълары,
Джерге бояу берелле
Джашил, къара, акъ сары.

Ма келеди биз суйген,
Биз сакълагъан чомарткъач,
Багъалыды бу келген,
Сыйлы къонакъгъа кёз ач.

Кёк да окъа бёркчюгюн —
Кюнню джанбаш киеди,
Джылтыратса да кёзюн,
Джылыуун аз иеди.

Шош болдула кьулакъда
Джарыкъ ауазлы суула.
Чапракъсыз бутакъда
Къызарадыла чумла.

Къач энеди тюзледен,
Алтын сабанны оруб,
Ол келеди мюрзеуден
Артмакъларын толтуруб.

Дамлы, ханслы джайлыкъдан
Малла элге къайталла.
Урунганла байлыкъдан
Къууанч хапар айталла.

Тау башлагъа, сыртлагъа
Чагъылалла тубанла.
Башха джылы джуртлагъа
Учадыла турнала.

Биз джигерча ишлейик,
Джараб хар не джумушха.
Хазырланыб тюбейик
Джыл къартына — чал
къышха.

1. Автор къачны багъалы нек кёреди?
2. Къачда не ишле этиледиле?
3. Къышха адамла къалай тюберге керекдиле?
4. Назмуда табигъатны юсюнден не айтылады?

ЭПИТЕТ

Тилни кесгин ангылатхан амалланы бириди эпитет. Эпитет «къошакъ» деген грек сёзден чыкъгъанды. Адамны, затны, ишни бир шартын суратлау сыфат бла кёргюзген амалыды тилни.

Эпитетни сыфатланы тюрсюнлерин ачыкълагъан сёз-
ле бла къатышдырыргъа джарамайды. Юлгю: акъ тиш-
ле — инджи тишле, джумушакъ къар — мамукъ къар.

«Къач» деген назмуда чомарт къач, алтын сабан,
джарыкъ ауазлы суула, чал къыш деген сёз къурамлада
чомарт, алтын, джарыкъ ауазлы, чал деген суратлау сёз-
ле эпитетледиле.

Сиз окъугъан чыгъармаладан эпитетлени табыб, юлгюле келти-
ригиз.

Боран

Биджиланы Асхат

Боран буруб, боранлаб,
Ёрге-энишге чабады,
Джанлы къойну сюргенча,
Къарны сюрюб барады.

Къар да, борандан къоркъуб,
Ышыкълагъа къысылад.
Ууакъ-ууакъ джыйыла,
Аны арты къорт болад.

Юйге къонакъ болургъа
Сууукъ боран сюеди,
Адам эшик ачмаса,
Эшиклени тюеди.

Ол, къонакъбайсыз къалса,
Оджакъ, эшик сынайды,
Тыгъырыкъда, орамда
Былай айтыб джырлайды:

«Мен боранма, кыыш бийме,
Баш бошлукъну сюеме.
Сыртды мени суйген джерим,
Мен джырлайма —
джарыкъды кёлюм.

Джаз тыймаса мени аллымы,
Сау кьоймазем бир
кьанлымы».

1. Тенгешдириуню табыгъыз.
2. Джансыз затла джаны болгъанча айтылгъан джерлерин окъугъуз.
3. Назмуну азбар этигиз.

БЕТЛЕНДИРИУ

Джазыучула табигъатны суратлагъан заманда бетлендириу бла кёб хайырланадыла. Ала джылны чакълары, кюнню, айны, джерни, чегетни, джелни, д. а. к. затланы джаны болгъанлача кёргюзедиле.

Сёз ючюн, Биджиланы Асхат «Къыш» деген назмуда къышны акъ мыйыкълы адамча, джазны джашил атлыча суратлайды. «Боран» деген назмуда боранны джаны болгъанча, «боран сюрюб барады», «къар да, борандан къоркъуб, ышыкълагъа кыысылад», — дейди.

Джансыз затланы, не табигъатны тюрлениулерин джанлы затлача кёргюзюуге бетлендириу дейдиле.

Къыш

Биджиланы Асхат

Ханс къатдырыб, джер бузлатыб,
Арта туракълай, къач кетди,
Аны ызындан боранлатыб,
Акъмыйыкъ мычымай джетди.

Тонла кийиб, акъмыйыкъны
Хар ким аллына бардыла.
«Ой, хош келдинг эсе!» —
Деб маллагъа аш салдыла.

«Келдинг эсе, не этейим», — деб
Джер да акъ кебинин кийди.
Къобан суу да, къапчыкъ ишлеб,
Къышхы межямына кирди.

Таула да, шекер башлача,
Чыммакъ агъарыб туралла.
Кийикле да тау башладан
Ёзен ичлеге агъалла.

Ашыкъмагъыз, ууакъ-ууакъ
Боранлай, сууукъ къыш кетер,
Джап-джашил атына миниб,
Ууакъ тёртгюллей, джаз джетер.

1. Тилни кесгин мадарларын табыгъыз (тенгleshдириу, бетлендириу — олицетворение). Ала поэт айтханны ангыларгъа къалай болушадыла?

2. «Акъмыйыкъ», «джашил ат» деб автор неге айтады?

Къыш кюнде

Хубийланы Назир

I

Кече тангига дери тохтаусуз къар джаууб туруб аязыгъанды. Кёк чууакъды. Ёзенде шоркъа суу кесини буз къабугъуну тюбуне киргенди. Тау элни юйлерини оджакъларындан бурулуб кёксюлдюм тютюнчук чыгъады. Къыш-

хы кюнню биринчи алтын таякълары тау тѣппелеге тийгендиле. Къанатлыланы тауушлары эштилмейди. Джерде къар теренди. Къулакъланы кюрт къалаулары кѣрюнедиле. Чегетледе наз, нызы, нарат терекле акъ къаргъа беллерине дери батхандыла. Аланы юслеринде джангы къар накъутналмазча джылтырайды. Къалай алааматды къышхы табигъат!

Сыртладан кюн ёзенлеге эниб келеди. Ышыкъ джерледе мал баула кѣрюнедиле. Къойчула, тууарчыла, джылкъычыла ат джегилген чанала бла маллагъа бичен келтирирге барадыла. Таулу джашланы къара мыйыкъларында акъ къырпакъ эсленеди. Алай болса да, аяз болмагъаны себебли, асыры сууукъ тюлдю.

II

Ийых кюн кесини сейирлик джашауун башлайды. Тиширыула боюнларында сууагъачлары, челеклери бла суу алыргъа барадыла. Сабийле къапхакълада, суу ызында бузда кими аякъ чана бла, кими лыжала бла учадыла. Бир къауумла да мияла бузда хойнух айландырадыла.

Бюгюн учу Керимни джашчыгъы Хасан атасыны биргесине уугъа барды. Терен къарда атасы аллында, джашчыгъы ызындан чегет таланы ёрге кирдиле. Бутакълагъа имбашы джетсе, боюнларына терекледен джумушакъ къар къуюлады. Къыш уугъа барыу тынч да тюлдю, алай а бек сейирди. Керимни Джетер деген ызчы ити джаныуарны аякъ ызлары бла бек дженгил табады. Кюн тауладан ары айлангынчы, Керим бла Хасан ууда джюрюдюле. Мазаллы ташны къобусуну тюбюнде бир къымылдагъан эседиле.

Джетер алда, Хасан ызындан алайгъа чабдыла. Бар-

сала, бир кьоян кьапханнга тюшюб тура. Керим эрлай джетиб кьоянчыкьны джаны саулай кьапхандан алыб хызенине салды. Хасанчыкь кьоянчыкьны тутханыны юсюнден сохта тенглерине хапар айтыргъа ашыгъыб юйге келди. Ол аны артда школгъа саугъагъа берген эди.

1. Къыш эртденде къаллай халла, суратла керюнедиле?
2. Хасан ийых кюн къайры баргъан эди?
3. Джашчыкь кьоянны къайры берди, тюзюм этди?

БАЙРАМУКЪЛАНЫ
ХАЛИМАТ
(1917)

Ленин джашагъан юйде.

Узакъ джерден сени юйюнге келгенлей,
Хурметинге кёлтюрюлдю джюрегим,
Юй ичинде болумунгу кёргенлей:
«Бизни ючюн инджитгенд кесин», — дедим.

Бир артыкъ зат джокъду аны ичинде:
Кёбню кёрген агъач кюбюр, салкъынлыкъ.
Ашай тургъан тузчугъу. Бары эсде
Ёмюрлюкге кёзюнгден кетмей къаллыкъ.

Бюгюнлюкде къайсы юйге кирсенг да,
Мындан эсе талай онглуду джашауу:
Бизни алай этер ючюн, Ленин а
Излемегенд кесине тынч ашауну.

Бу юйню ичине кириб чыкыгъан кесекге
Сау ёмюрню джашагъанча боласа,
Тазаланыб, нюр тёгюлюб джюрекге,
Ленин кибик атларгъа тырмашаса.

1. Москвада В. И. Ленинни Кремлде квартирини болуму къалайды?
2. Аны кёргенле не оюм этедиле?
3. Назмуну азбар этигиз.

Сени устазынг

Кечелери кетедиле джукъусуз,
Кюндюзюнде дерсге таукел кирирча.
Сен джукълайса — ол олтурад тынгысыз,
Мадар излей сеннге тынч билдирирча.

Бир-бирде сен, эс бёлюб да кюрешмей,
Ала-чула ангылайса дерсинги,
Ол а, уллу билимин да кёбсюнмей,
Окъугъанын тохтатмайды кесини.

Сен сан этмей, дефтерингде джазгъанынг,
Халат ие, ашыкъ-бушукъ чанчакълай,
Билемисе аны бек джарсытханын,
Солур заманы бошунагъа къорай.

Аны ишинде джангыз бирди мураты:
Халкъ сюрча джолгъа сени салыргъа,
Сен джашасанг, джашар устазны аты,
Терс джол алсанг, — ёлюм ашхыды анга.

1. Автор устазны ишине къалай къарайды?
2. Сизни кёлюгюзге уа не келеди устазны ишини юсюнден?
Сёзюгюзге шагъатлыкъ этген юлгюле келтиригиз.

ТХАЙЦУХ УЛУ БЕМУРЗА

Белгили абаза джазыучу Тхайцух улу Бемурза 1932 джыл Гитче Къарачай районда Красный Восток элде туугъанды. Къарачай-Черкес пединститутну филология факультети бла Москвада экиджыллыкъ литература курсланы бошагъанды.

Аны назмулары 1947 джыл басмаланыб башлагъандыла. Бемурза талай назму китабны авторуду, аны хапарлары, повестьлери, романы абаза эмда орус тилледе чыкыгъандыла.

Ленинни джашы

Джашым тёртюнчю классны бошаб, мен бюгюн ата-аналаны джыйылыуунда олтурдум. Устаз Валентина Максимовна окъуу табеллени чачды. Андан сора алаamat концерт болду. Сохтала джырладыла, тепседиле, назмула айтдыла. Кертиси да, ала алаamat артистледиле. Хар кёргюзген затларын, не кючлерин да салыб, хакъ кёллери бла тырмашыб, джюрек тамырларыны кюзгъагъынчы кюймай, алай кезгюзедиле. Боюнларында кызыл галстуклары бла, бу къара кезлю, кек кезлю, ала кезлю, кюуанч бетли сабийлеге къарагъан, аланы джырлагъанларына тынгылагъан заманымда, ма была тенгли (бир кесек тамада болургъа да болур эди) бир джашчыкыны хапары шаркъ деб эсеме тюшдю. Ол джашчыкыны ёмюрюмде кёрмегенме, кёрлюк да тюлме, алай а аны этген джигитлиги эсимден чыртда кетерик тюлдю. Аны юсюнден хапар айтыргъа борчлума мен.

...Бизни джолоучу ротабыз, джер-джерин тоб окъла чачхан букъу джолну тизилиб, уруш бола тургъан джерге бара эди. Мардасыз исси эди. Тер къатыб къаралгъан кёлклерин бла аскер джашла, аякъларын бирден да алмай,

бир-бирде котелокларыны дыгъырдагъаны эштиле, бир-бирине да сан бир сёз айта, акъырын келе эдиле. Эки джаныбызда къараууз бет алгъан къаурала ёсген джерле кёрюне эдиле. Тюнене ингирде былайда уруш болгъанды. Аллыбызда окопаланы тизгинлери сынджыр тартыб созуладыла. Окопаланы къатында, тоб окъла бла минала чачхан ызла къаралыб, белгили тура эдиле, тийгенлери да ачыкъ эди. Тоб, окъ таууш энди, узакъда, кёк кюкюрегенча, къарамланы ары джанындан эштилине эди.

Колоннаны аллында келген, кесин джыйыб джюрюген джаш лейтенант, джолну бир джанына чыгъыб, ротагъа башдан-аякъ кёз джетдириб, хырха ауаз бла: «Солургъуз!» — деб кычырыб, джол джанына къаты ханслагъа кеси биринчи чёкдю.

Рота джолну бир джанында тохтады. Тютюн тарта башладыла. Аскерчиле бираз джарыкъ болдула, ушакъгъа сингдиле. Къаураланы ичинде немча ёлюкню эслеб:

— Къара, фриц да бизни къатыбызда солургъа мурат эте болур дейме! — деб къара шинли тегерекбет сержант халкъны сагъайтды.

Бары бурулуб къарадыла.

Сержант, ёлюкню къатына барыб, бир кесек да сюелиб, хырха ауазы бла:

— Не, къачыб къутулалмадыңмы! — деди.

Сора аны къатында атылыб тургъан аскер сумкасын ийилиб алыб, лейтенантха узатды.

Сумканы ичинде документлери бла ючверсталыкъ картадан сора да, джартысына джууугъу джазылыб бошалгъан, къара тышы бла бир къалын тетрадь бар эди.

— Курганов, чыгъараллыкъмыса? — деб сорду лейтенант.

Сагъышха кетген уллу кёзлери бла акъ шинли узун джаш ёрге туруб:

— Джолдаш лейтенант, кёрейим, — деди.

Ол тыш кърал тиллени институтун бошагъанын ротада бары да биле эдиле, ол себебден кесине да «тыш къралчы» деб накъырда эте эдиле.

Курганов тетрадни биринчи бетиндеги джазыуну:

«Лейтенант Людвиг Лемкени джазгъанлары», — деб кёчюрдю. Тёгерекбет сержант:

— Къайда, ол Лемке деген не затланы джазгъанды, кёрейикчи, — деб ышарды.

«Джазгъанларыны» аллында огъуна Лемке, совет джерге биринчи киргенинде, кърккъуб, къалай къалтырагъаныны юсюнден, андан сора батырыракъ болуб, Черниговщинада бир партизан элде тиширыула бла къартланы къалай къргъаныны юсюнден тартынмай ачыкъ джаза эди. «Меннге ол зат чыбыкъ туурагъанча кёрюне эди», — деб джаза эди Лемке. Биринчи бетлеринде немца фашистлени авиациясы болгъанны къалай чачханын суратлай эди, ресторанланы атларын, ичген «шнапсны» санын, тонаб алыб посылкала бла къатынына ийген харакетни-хадекни тизимлерин махтаныб джазгъаны кёрюне эди. Курганов арлакдан арлак окъуй баргъаны сайын ол тетрадда джазылгъанла Лемкени мыдах бола баргъанын кёргюзюб башладыла. «Ой, бу партизанла!» — деб Лемке бир джеринде джекириб джаза эди. Башха джерде да: «Аллахха шукур, аякъларым къутхардыла!» — дей эди.

— Къой энди, ангылашынды! — деб, сержант бир джанына айланыб тюкюрдю.

Курганов, тетрадни къаураланы ичине быргъарыны аллы бла къагъытларын аудура келиб, бир бетде башына: «Ленинни джашы» деб джазылыб тургъан джерни эследи.

Аны къатында олтургъан солдат, сейирсиниб:

— Не-е?! — деб къайтарыб сорду. Курганов аны къайтарыб окъуду. Къазауатчы джашла бир-бирине къарашдыла, сёзню тохтатдыла.

Лейтенант къысха, команда бергенча:

— Окъу! — деди. Курганов, къырдышха табыракъ олтуруб, хар айтымны Лемке джазгъандан тюрлендирмей:

«Россияны джеринде бизге кюнден кюннге кыйын, къоркъуулу бола барады», — деб кёчюрдю.

— Мен мазаллы асланны ауузуну ичинде тургъанча болуб турама. Ол джаякъларын кымылдатханлай, мени сюеклерим гыжылдарыкъдыла. Бизге, Россияда орусладан къалгъанланы эзиб, унукъдуруб джашайдыла, ала эрлай бизни джаныбызгъа кечерикдиле, деген эдиле. Энди уа бизге ол алай айтхан келиб Къобан бойнунда элледетынч джукълаб кеси кёрсюн...»

Андан арлакъ талай тизгини мерекеб сызла бла бузуб эдиле. Лемке кесини акъылына келген ойларындан кеси къоркъгъан болур эди.

Бетни адуруб: «Шабат кюн, — деб окъуду Курганов, — бизни юч «Мессершмидтибиз» совет истребителни агъыздыла. Ол джаныб, кёкде къара тютюн ызы артындан созула, джерге къонар къайгъы этди. Элни кыйырына тюшдю. Манга бир къауум солдат бла орус лётчикни джаны саулай тутаргъа буюрдула. Биз ары чабдыкъ. Кюйюб бошаб бара тургъан самолётну къатындагъы терекледен бизге автомат атылды. Бауурландыкъ (мангылайын окъгъа тутаргъа ким сюеди). Мен полицейлени чакъырдым — быллай къоркъуулу затны ала этсинле. Мухтар деб бир мазаллы къара саласкюр киши чабыб джетди. Ол, бусагъат хыйлалыкъ этейим, деди. Кёб турмай автомат атылгъан алма терекге джууукълашыб бара тура эди, сора лётчикге мыллыгын атаргъа ёрге турду. Туура ол кёзюочюкде терекден аны бойнуна бир адам секирди. Биз эс джыйыб мадар этгинчи, сермешу бошалды, бизге энтда автомат атылыб башлады. Мен атаргъа команда бердим. Ол худжу къаллыкъ алма терекни тюбуне джетдик. Аны тюбюнде Мухтар кымылдамай сойлана эди, андан талай атлам арлакъда онтёртджыллыкъ къаракёз джашчыкъ олтура эди. Кёкенлени ичинде бир немча автомат табдыкъ. Джер джутуб кьойгъанча, ол лётчик къайры эсе да думп болуб къалды.

— Лётчик къайдады? — деб сордум мен джашчыкыгъа.

— Билмейме.

— Айтмасанг — урлукъма!

— Ур! — деди, ашыкъмай, джунчумай ол шайтан бала.

— Атынг неди?

— Аскер.

— Сен кимникисе?

Аскер, баш тѣбенине къараб, сагъышлы болду.

— Айт! — деб кычырдым мен. Ол а таб кирпиклерин да кѣлтюрмеди.

Комендатурагъа келгеникте, ариу айтыб кѣрюрге мурат этдим. Аскер терен тынгылауну ийгенди.

Сора джаякълары кѣгергинчи бетине-бетине уруб башладым. Дагъыда ауузун кысыб турду.

Элни старостасын чакъырыб:

— Бу джылан бала кимникиди, билемисе? — деб сордум.

— Билеме. Полицей Мухтарны джашыды.

Ол заманда кесинги къулакъларынга ийнаныргъа боллукъму эдинг?! Мен дагъыда джангыдан сордум, алай а биягъы джууабны алдым.

Аскер, кѣзлери джилтинлеча джаныб, джууаб берди:

— Огъай! Мен Мухтарны джашы тюлме!!

Бу къаллай халкъ болгъанын ким биледи? Кимге ийнангын? Таб староста алдай эсе уа. Ол, тонгузча, эсирибди сора.

Кѣб турмай комендатурагъа солдатла дагъыда ол элде джашагъан талай адамны сѳйреб келдиле. Ала да, Аскер керти алма терекни тюбюнде сойланыб къалгъан Мухтарны джашы болгъанын бир аууздан бегитдиле. Ол ат-

хан автомат да Мухтаргъа немча комендатура берген автомат болгъаны белгили болду.

Барысы да ангылашынады, джукъ да ангылашынмайды! — Атасы — полицейский, ақгыл-балыкъ болмагъан джашы — пионер — бир-бирине душманла. Бу сабийни залим юретгендиле! Къазауат эт да кёрчю быллайла бла!

Мен пистолет бла Аскерни бетине урдум. Ауузундан къаны чартлаб кёкюрегине къуюлду. Ол тентиреди, джыгъылмады, таб, къолларын бузулгъан эринлерине да элтмеди. Алай а джюрегини кючлю-кючлю ургъаны белгили эди. Къызыл-ала къан болгъан кёкюреги ёрге мийик кёлтюрюлюб, чёге эди.

— Сен кимникисе?!

Ол, аккыл-теккил болмай, деменгили халда:

— Мен Ленинни джашыма! — деди.

Не джашырыу: джюрегим чанчыб, илгендим, сырт узунума сууукъ чабды, тёппе тюклерим ёрге-ёрге турдула.

Бу фанатикни мен кесим къолум бла атыб ёлтюрдюм! Энди уа ол мени кече сайын тюшюмде къоймайды. Мен энди тамам къоркъакъ болгъанма. Хар кёкенден къоркъама.

Бу къралдан дженгилирек джанласакъ, бу ангылашынмагъан адамладан не къадар арлагъыракъ къорасакъ эди! Юйге кетсек эди! Мени да онтёрт джыл болгъан джашым барды...»

Джазгъаны, алайда юзюлюб, аны бла бошала эди.

Курганов, тетрадни аякъ тюбюне джерге атыб, кёзлери чыракъ барыб, сын болуб тургъан тегерекбет сержантха къараб, кёб турду. Рота къымсыз болуб тынгылады.

Сора лейтенант, джерден эрлай туруб, ачыулу къычырды:

— Стройгъа туругъуз!

Джюрюб бара тургъанлай, къоллары бла кёлеклерин джарашдыра, къазауатчы джашла бирден атылыб джолгъа чыкъдыла.

Эртдеден бери джангур кёрмеген, джер-джери терен чунгурла болуб бузулгъан джолну букъулата, кенг солдат атламла бла рота алгъа, кюнбатханнга, тебреди.

1. Бу хапар авторну эсине къалайда тюшеди?
2. Лемкени джазгъанларында не бар эди?
3. Пионер къаллай джигитлик этди?
4. Хапаргъа «Ленинни джашы» деб нек аталгъанды?
5. Хапарны планын салыб, сочинение джазыгъыз.

Сурат

Сылпагъарланы Кулина

Заура бла мен бирге окъуйбуз эмда иги тенглебиз. Аны школда, юйде да барысы биледиле. Биз шохлугъубузну ёмюрде да бузмазгъа ант этгенбиз. Къалай ант этгенибизни кишиге билдирмейбиз, билдирлик да тюлбюз. Ансы бизни сырыбызны сакълай билгенибиз неликде боллукъду! Огъай, къызчыкъла бошаууздула деб бош айтадыла. Махтанганлыгъым тюлдю, алай а Заура бла меничалагъа нени да ышаныб айтыргъа боллукъду.

Биз, Заура бла мен, дерсибизни кёбюсюне бирге этебиз. Бир — алада, бир бизде. Экибизни да энчи столларыбыз болгъаны себебли, бизни киши джунчутмайды, тега-ран, нени юсюнден болса да даулаша келиб, асыры уллу дауургъа кетиб къалмайыкъ ансы. Алай этген төребизде уа, бизге алада, бизде да кечим салмайдыла. «Биягъы

джюу-джюуле башладыла!» — деб, юйден къыстаб иедиле. Биз а «джюу-джюуле» тюл, «тырмашла» болгъаныбызны билебиз да, аллай кёзюуледе тамадалагъа ёпкелеб зама-ныбызны да къоратмай, аланы джатманы башында ариу сары саламгъа кёчебиз.

Не этериксе, хар нени да билирге, нени да джигине дери ангыларгъа излейбиз. Биз билирге излемеген джукъ джокъду. Даулашыу, ёчешиу, дауур, — бары да андан чыгъады. «Тырмашла» деб да устазыбыз бизге аны амалтын атагъанды. Кемитиб, хыны этиб тюл, эркелетиб, башыбыздан сылаб айтады.

Юйде уа аны ангыламайдыла. Да алагъа не айыб этериксе — кеслерини сабийликлерин эртде унутхандыла. Бизни нени да билирге скойгенибизни къайгъычылыкъгъа санайдыла.

Бир джолда Заура бла мен алада тюбешдик. Бизни класс бирси тенг класс бла КВН-нге хазырланган кёзюу эди. Ол себебден «мийик дараджада» кенгеширге келишген эдик.

Келгенимде, Заура, китабларын да кёкюрегине къаты къысыб, нелени эсе да мурулдай, юй тюбюнде ёрге-энишге бара тура эди. Мени кёргенинде, не эсе да хыйла ышарды, сора, этиучюсюча, эрлай меннге шиндик салыб олтуртду. Дерс этиб башладыкъ. Джазабыз, сёзлени, Заура айтханлай, джиклерин табыб, къурамларын айырабыз. Эслейме: Заураны эси къайры эсе да кетибди — джангылады, дагъыда эслеб тюзетеди. Кеси уа къарамын дженгил-дженгил столу тирелиб тургъан къабыргъагъа джибереди.

Къарамын ызладым. Къабыргъада, гитчерек ариу оюулу рамкачыкъда В. И. Ленинни сураты тагъылыбды. Рамканы башы бла акъ харчыкъ атылгъанды, тюб къабыргъасы уа, мияланы къобарыб этген болурла, къы-

зыл лентагъа чырмалгъанды. Энишгеракъда, къабыргъа-гъа бегитилген тапхачыкъда, къошунчукъ салыныбды, анда да кенг чапракълы ариу гокка ханс ёседи. Аны бутакълары, кимни эсе да буйругъу бла битгенча, эки бёлюнб ёсюб, рамканы эки джан къабыргъаларын къучакълайдыла.

— Мен суу къуяйым, Заура, бююн, — деб тиледим, аны тынгысызлыгъы да меннге кёчюб. Тамам къууандырыргъа суйсе, ол гоккагъа суу къуяргъа меннге къоюучанды.

— Кечикгенсе, — деди ол. Мен амалсыздан суратха къарадым. Саулай адам улугъа эм багъалы, эм сайлы адам. Ленин акка. Акка дерча да тюлдю, къуру да джашлай тургъан адам. Ангылы кёзлерин джумаракъ этиб, бизге ышарыб къараб турады. Ма бусагъат, кёз къысыб, бизге нени эсе да сорлукъча, меннге алай кёрюндю.

«Совет байракъны бояуу къызыл некди?» неда пионер галстукну юч къыйыр учу нек барды?» — дерик болурму? Алагъа уа джууаб эталлыкъма.

«Уллу болсанг, не ишни баджарыр муратлыса?» — деб сорса уа, джунчурукъма. Сейир ишле асыры кёбден, алкъын сайлаб бошайлайма. Былтыр лётчик неда шофер болургъа талпый эдим. Ким да не ишни суйсе, сайларгъа эркинди деб, устазыбыз Фатима Сарыевна кёб кере айтханды. Быйыл а, махтаулу звено тамадагъа — Тауджаннга Ленинни ордени берилгенли, мюрзеу ёсдюргенден сыйлы иш болмагъанын ангылагъанма. Классыбызны сынама участогуна эм бек суйюб джюрюгенлени бири менме.

Адаргы урлукъ бюртюкчюкледен мазаллы чюгюндюрле, талай качанлы мийик нартюх сабахла ёсдюремклик сейирди. Тереклеге къарау а? Муну барыны да сейирлигин кеси сезмеген ангыларыкъ тюлдю.

Фатима Сарыевна дерсе, боялгъан чыбыкъчыкъны къолуна алыб, картаны къатына сюелиб, дерсни ангыла-тыб башласа уа, аны хар нени алай кѣб билгенине сукъла-ныб, устаз болургъа ашыкъгъандан кѣзлерим къарангы этгенча болама.

Мен, бу сагъышладан къайта келиб, энтда Ленинге къарагъанымда, ол меннге алгъындан да бек ышаргъанча кѣрюндю. Ол да, атамча: «Ишни къайсысы да сейирди, аны сейирлигин сезиб, ариу, иги ишлей билирге юрен ан-сы», — дей болур.

Мен, Владимир Ильич бла ушагъымы айтайым деб, Заурагъа къарагъанымда, ол да, бизни ушагъыбызны бёлюрге сыймей, сакълаб тургъанча, аллына узалыб суратны чюйден ычхындырды да столгъа салды. Мен суратны арт джанында джазыуланы эследим. Назмучукъ.

Деу кюрешде эркин джашау къургъанла,
Емюрлени джарытхан от джилтинсиз!
Адамлыкъны сыйын мийик тутханла,
Дунианы тутуругъу — ма сизсиз! —

деб джазылгъанды. Мен назмуну талай кере окъудум.

— Ким джазгъанды быланы?

— Эртде джазылгъандыла... — деб Заура бурдуракъ джууаб этди.

— Къачан?

— Джыйырманчы джыллада дейди атам. Кавказны акъ аскерледен тазалагъанларында.

Мен сейирсиндим. Хар нени да тинтгенден, билгенден суйгени болмагъан Заура энтда не эсе да бир ташалыкъны биледи. Эндиге дери меннге джукъ айтмай къалай тургъанды ансы. Огъесе эндими билгенди? Алай а суратны хаман да алайда тагъылыб туруучусуна юренчек болгъан эдим да, аны юсюнден сейир хапар барды деб эсимде джокъ эди. Кертиди, сурат Заурагъа, пионерге киргенинде, саугъагъа берилгенин биле эдим. Атасыны саугъасыды.

Ол меннге хапарын айтыргъа ашыгъыб тынгысызлана кёре эдим. Мени андан кёб сакълаталмай, Заура хапарын башлады.

— Бу суратны, Сапра, атама къарт атам саугъагъа бергенди. Анга да — Алийланы Умар.

— Алийланы Умар?

— Хо, Умар, Джашыу улу, кеси къолу бла.

Ма санга акка! Мен Заураны къарт атасын иги та-

ныйма. Ол гитче джашы Сагъитлада джашайды. Саулай башы мамукъ бетлиди. Алай а тири къартды. Джангыз бир джайны чалкъыдан къалмайды. Талай джашдан джыйын къураб, алагъа тамадалыкъ этеди, чалыргъа юретеди. Къачда уа, Октябрь байрамда, совхозну директору, анга кёб бюсюреу этиб, эки кёолу бла кёолун кысыб, алай алгъышлайды.

— Совет властны ал джылларында, деникинчи акъ аскерле къаушатылгъанларында, аланы сау къалгъан бир къаууму, таулагъа сингиб, бандитлик этиб тургъандыла, — деб Заура хапаргъа джарашды.

Биз граждан къазауатны кёзююнден кёб затны окъугъанбыз. Алай а Заурагъа сейирсиниб тынгылайма.

— Бандитле халкъгъа уллу заран келтиргендиле: кёшлагъа чабхандыла, малланы сюргендиле, адамланы ёлтюргендиле. Джангы властха заран салыб кюрешгендиле.

— Билеме, — дедим хапарны аягъын эштирге ашыкъгъандан. Заура меннге эс бёлмеди. — Ма ол кёзюуде, акка айтыудан, 1921 джыл джай, Къарачай округну Ревкомуну председатели Алийланы Умар, ЧК-ны председатели Батча улу Магомет бла, дагъыда талай нёгери бла округда айланганды. Халкъны бандитлеге къаршчы кюреширге чакъыргъанды. Халкъ аны айтханын ангылагъанды. Эрлай уллу отряд къуралыб, Гум-Лоу къабакъда банданы башчысы Шаовну, аны нёгерлерин да тутхандыла. Акка да Умарны ма ол отрядында болгъанды эмда бутундан ауур джараланганды. Артда, бир талайдан акка Нарсанагъа не эсе да бир уллу иши бла Умаргъа баргъанында, ол акканы таныгъанды. Ариу сёлешгенди. Ашыра туруб а, столундан алыб, ма бу суратны бергенди.

Насыблы Заура, ма къаллай аккасы барды! Алийланы Умарны биргесине барыб, бандитле бла сермешген-

ди. Умардан саугъа алгъанды Мен а аккамы танымайма, билмейме. Ол Берлин ючюн къазауатда ёлгенди. Сау болса, ол да, Заураны къарт атасыча, неллай бир сейир хапар айтыр эди!

Мен Ленинге къарадым. Ол энди, аскерлени сермешге алыб тебреген бачамача, узакъгъа ёхтем, сабыр къарайды.

Заура хапарын джалгъады:

— Атам партиягъа член болгъанында, акка аны эм багъалы затын бериб алгъышлагъанды. Ол да — ма бу суратды.

Мен анга ийнанмагъанча къарадым. Заура аны эсledi шойду да, гузаба айтды:

— Ийнанмаймыса? Ма окъу, сора атам ол саугъаны алыргъа тыйыншлы болгъанын ангыларса.

Ол менге кызылдым тышлы, бетлери саргъалгъан дефтерни узатды. Заураны аттасыны дневнигиди ол. Дефтерни талай бети сабий хат бла джазылыб толгъанды. Мен дневникни окъуб башладым:

«...бир ингирде билмей тургъанлай уллу дауур келди: адам кычырыкъла, мотоцикл гюрюлдеу, итлени хайлары, шкок тауушла — бары да бири бирине къошулуб, элни зангырдатдыла. Элчиле, сабийлерин джыйыб, юйлеге къачдыла. Бир кесекден орамла немецледен толдула. Немцеде, хар юйге ючюшер-тёртюшер адам тюшюб джарашханларында, гёзенлени, мал, тауукъ орунланы къармаб, табханларын хапа-сапа этиб башладыла.

Бизге уа экеулен тюшдюле. Бири бек уллу офицер, таб, генерал болур эди, болгъаны джылтырайды. Бары да аны тегерегине аякъларыны учларында чабадыла. Ол да, джаралы айюча, джан-джанын талайды, буйрукъланы

береди. Ол анамы бѐлмесинде орналды. Бири да аны джу-
мушчусуду.

Немчаланы джууукълашханларын эштгенлей, биз (юйде къуру атам бла мен турабыз: буту сакъатлыгъы себебли, аны фронтха иерге унамагъандыла. Анам къай-да эсе да тауда партизанла блады) документ, китаб таб-ханыбызны терен асырагъанбыз. Ленинни суратын да. Сурат атамы орундугъуну башында туруучан эди.

Суратны алайдан къоратханыбызгъа чыдаялмайма. Нек, не ючюн джашырдыкъ аны? Хар совет юй — Ленинни юйдегисиди, биз Ленинни туудукъларыбыз. Сора аны суратын орнундан къоратдырыргъа кимни не иши барды? Огъай, унамазгъа керекме мен муну. Алай а не этерге боллукъма мен, он джылдагъы сабий, билмейме. Суратны асырагъа керекли болгъаныбыз ючюн, джаула-гъа къалай дерт къайтарайым? Бу сагъыш менден кет-мейди.

Арадан талай кюн озду. Джаулары джаныуарлыкъ-лары мени тѐзюмюмю бошагъанды. Джолну билсем, бу итлени сауутларын алыб, анама, партизанлагъа секирлик эдим. Алай а анам «сен атангы сакъла, санга ышанама» деб кетгенди, ол да, бу джыланланы джукъларына тийме, ансы талай хатасыз адамдан бошарыкъыла, деб эсгер-генди.

Къалай дерт джетдирейим?

Бир джолда атам биягъынлай тирменине кетди. (Ол тирменчиди. Бусагъатда, немчала келгенли, тирмен иш-лемейди. Алай а атам не эсе да ары барыуун тохтатмай-ды). Немчала да, гъажгъуж эте, къайры эсе да кетдиле. Мен хуна тюбюнде асыралгъан джеринден Ленинни сура-тын келтирдим, генералны столундан зугулбаш, бурун тюбюнде гитче къуджур мыйыкъчыгъы бла, къутсуз нем-

чалыны суратын (анга немчала «Хайль Гитлер!» деб кьолларын узатыучандыла) джерге силдеб, Ленинни суратын салдым. Кесим арбазда, терезени туурасында, джатма башында бугъундум. Мен анда кече кьалыб да кетиученме.

Атам, джукъдан хапарсыз, ингирде келиб, солургъа таянды. Джассыда немчала келдиле. Джарыкъдыла. «Хайллери» кьайгъылы болмай, генерал рахат тешинди. Столгъа олтурду. Деншиги столну джасады. Генерал бир мазаллы кьыйма тилкемни аузуна элтгенлей, кьолу хауада бузлады да кьалды. Кёзлери чыгъаргъа джетдиле. Аузу ачылгъанды. Бурун тешиклери керилгендиле, — ол Ленинни эслеген эди. Сора, кьалтырай, ёрге туруб, эшик таба ышырылды.

— Партизан... — деген джаханим кьычырыкъ тегерекни зангырдатды. Кьычыргъаны бла бирге, чорт бурулуб, генерал джумушчусуну хамхотуна берди. Нелени эсе да айтыб, кьарылыб хахайлады. Джууаб табмай, чартаб тышына чыгъыб, кьарангыгъа герохну басды. Олсатгъатдан талай немча джетдиле. Генерал алагъа буйрукъну бурчакъча кьуйду. Мен а «шнель-шнелден» сора джукъ ангыламайма. Немчала болгъанны тинтиб, кьазыб, чабышыб тебретиле.

Атамы тапчандан тартыб алыб, соруб башладыла. Аны уруб тебрегенлеринде, дертими арты кьолай болмагъанын билдим, алай а кеч болгъанды. Сора, киштикча, чынгаб тюшюб, атамы ура тургъан немчалыны кьолуна джабышдым. Иги тырнадым шой эди да, ол, итча улуб, мени алай ары силдеб, герохун кёлтюрдю. Алай а урчукъча айлана тургъан генерал анга джекириб не эсе да айтханы бла джунчутуб, окъ меннге тиймеди. Мен мешхутха кьысылдым. Немчаланы экиси коридорда сюелдиле. Эки-ючу атамы алыб тебретиле, кьалгъанлары, партизанлары из-

лей, атылыб къарангыгъа сингдиле. Генерал — биргелеринде.

Атамы алыб тебрегенлеринде, биягъы мен мыллыгъымы атарыкъ болур эдим. Алай а атам, немчалагъа нени эсе да ангылатыргъа кюрешгенча эте, къарачайча сёлешди.

— Келме бошунагъа! Мюйюште... акъ таш... Кёгюрчюннге... дженгил... Къайтма, сеннге айтама...

Немчала ангыламайдыла. Ала немчача дунияны къуядыла. Атамы алыб кетдиле. Ма санга тирменчи! Неле деди атам? «Акъ таш... Кёгюрчюн...»

Акъ таш... Сюркелиб, бурууну ташасы бла мюйюште джетдим. Акъ таш... төгерегин чучхуйма. Топракъ къатыды, ташлыды. Тырнайма. Терс ангылагъан болурмамы? Огъай, ма табдым. Къагъытчыкъ. Энди юйден арлакъ кеталсам. Немчала кёзюу-кёзюу төгерекеге, арбазгъа айланадыла. Мени аладан къанга буруучукъ джашырады. Сюркелиб, орамгъа чыкъдым. Къайда эсе да узакъда дуния къалабалыкъдады. Джер-джерде фонарла...

Хы, энди юйден арлакъ узайсам, ёрге туругъа да боллукъма, чабарма. Да тохта, не этиб баргъанлыгъымды? Сурат! Джау анга къол кёлтюралмады да? Ансы, сагаллаб, кёл кенгдирлик болур эди. Мен аны алагъа къоюб кетсем, артда атама, анама, башхалагъа да бетими не деб кёргюзюкме?

Акъ ташны тюбюнден алгъан къагъытымы хуна джанында джашырыб, хунаны тышы бла сюркелиб, юйню арт джанына айландым. Къатым бла талай немец чабыб оздула. Ала да, «партизан» деген сёзден кюрккъуб, партизанланы излегенча этиб, чабыб айланганладандыла, ишексиз. Насыбха, мени эслемедиле.

Хунаны башы бла тюшюб, арт терезеден къарадым. Немцеде, сурат болгъан бёлмеге кирмей, эшиклени ты-

шында сакълайдыла. Акъырын терезени ачдым. Раманы ёрге кёлтюререк тартсанг, джызылдамайды. Эрлай кириб, суратны кьойнума сугъуб, биягъынлай чыкъдым. Сюркелгенлей, биягъы джериме джетиб, кьагъытчыкъны алыб, алайдан узайдым.

Чалдышлагъа, буруулагъа кьысыла барама. Немецле джер-джерде кёбдюле. Тюртюлсенг, кьагъарыкъдыла.

Кёгюрчюн... Кимди ол? Эсиме тюшдю. Алгъын почтаны тамадасы кьыз... Фатима... Аны чам атыды. Алай нек атагъанларын билмейме. Юйлери алкъын узакъдады. Ашыгъыргъа джарамаз.

Юй болмагъан бош джерде кулдаланы арасында солуй, сакъладым. Дауур бираз шош болду.

Фатиманы терезесин кьакъгъанымда, кече арасы болгъан эди. Шыбырдаб, ким болгъанымы билдиргенимде, Фатима мени терезе бла ичгери кийирди. Хапарымы айтдырды.

— Сора бу кьоркьууну немчалагъа сен салгъанса. Эх, кьарнашым! — деди ол ахсыныб. Меннге гурушха этгени бла махтагъанын айыралмадым.

— Ма, ауузлан! — деб, Фатима меннге бышлакъ бла гырджын туурагъанны тутдурду. Ач болгъанымы энди эсгердим.

— Бек арыгъанмыса?

— Огъай, — дедим бираз махтанаракъ.

— Тюзю, арысанг да, тёз, эркишисе да! Бусагъатда эркиши, тиширыу да эркишилик этген кёзюудю. Мени биргеме чегетге чыгъарыкъса. Ансы нёгерим келмей кьалгъанды...

— Нёгеринг?

— Хо! Сен айтыудан, келаллыкъ тюлдю.

— Тохта... атам?

Ол, джууаб бермей, энтда ахсынды.

Тангига дери къалгъан юч сагъатха бу къарангыда чегетге чыгъаргъа тынч тюл эди. Къуру элден чыгъыу огъуна бек къыйынды. Алай болса да чыкъдыкъ. Немчаладан узайгъаныкъда уа, джолну къыйынлыгъын да стемейбиз. Мен, кертиди, таш гыйылада ёрлеб бара, инчигими аурутханма. Алай а ол ишмиди, быллай уллу ишни этген заманда? Нёгериме билдирмейме. Мылы джерге олтуруб, бир кесекчик солугъандан уллу насыб излемеген кёзююнг да бола кёреме.

Биз чегет къыйырында мазаллы къаяны къатына чыгъаргъа къайда эсе да гугурукла экинчи-ючюнчю кере къычыра эдиле.

Фатима, тохтаб, къузгъунча къычырды. Анга да бир сейир къанатлы джууаб этди. Сора къарангыдан ауанала чыгъыб, кёб къолла бизни аякъларыбызны джерден айырдыла.

— Мариям, нёгериме айлансанг а,—деди Фатима арыгъан ауазы бла. Мариям мени анамы атыды. Тюз эштим болурму?

Кертиси бла да, джаякъларымда анамы исси къолларын сездим. Мен ол къолланы ёмюрде да башхала бла къатышдырлыкъ тюл эдим. Алай ийнакълай билген къоллары къуру анамы барды. Анама мыллык атханым бла ангымы бир къарангылыкъгъа батыб кетгени тенг болду. Йшексиз, анам къойнуна къысханы бла джукълаб къалгъанма.

Экинчи кюнюнде билдим, биз бек керекли къагъытны келтиргенбиз. Фатиманы кече огъуна ызына ашыргъандыла. Меннге уа къайтыр амал джокъ эди да, суйселе да, суймеселе да партизанлыкъда къалама. Насыб болса, атамы къутхарыугъа къошулурма...

Дневникни окъуб бошагъанымда, Заура да, мен да кѣб заманны сагъышланыб олтурдукъ. Игидда, аллай джашха уа бере билгенди атасы саугъа! Эм багъалы затын бергенди. Ол да, заман джетгенинде, кызын саугъалагъанды. Бу сурат Заураны джолун джарытыб туруп ючюн...

Суратны артында джазыуланы магъанасын мен энди тамам да ангыладым. Сора Заурадан тиледим:

— Кел, бу дневникни отрядда окъуюкъ.

Ол огъай демеди.

1. Ленинни сураты бла Заураны къарт атасын ким эмда не ючюн саугъалагъанды?

2. Заураны атасы къазауатны кѣзююнде къаллай джигитлик этгенди?

3. Уллу Ата джурт къазауатны кѣзююнде партизан кюрешни юсюнден билгенигизни айтыгъыз.

Ол аджалны хорлагъанды

Къобанланы Ахмат

Эл школну ал эшигин ачханлай,
Эсимдеди Ленинни атын джазгъаным,
Назмуну окъуб деу Ленинге этилген,
Устазымдан иги белги алгъаным.

Олсагъатда окъумаем Ленинни
Адамлагъа джол кѣргюзтген томларын.
Билмей эдим халкъгъа насыб орнатхан
Ол адамны терен ою болгъанын.

Ленинни хазнасындан бюртюк излеб
Ачдым энди кызыл тышлы китабларын;
Заман джетди... Ангыладым мычымай
Дуниягъа джууукъ болгъан оноуларын.

Бююнлюкде къарайма мен, кёреме
Ленинни уллу ишлерин джашауда.
Джугулалла СССР-ни джаулары
Халкъ бирикген татлы шохлукъ къарыуда.

Ленин сауду!

Ол аджалны хорлагъанды.

Биргебизге джашайд аны мураты.

Эркинликге къанат керген халкъланы

Джюрегинде сакъланады нюр аты.

1. В. И. Ленинни сыфатыны, окъууну, ишини джашауда уллу магъанасы болгъанындан назмуда не айтылады?

2. «Ленинчи джаш тёлү» деген темагъа хапар джазыгъыз.

Таулада

Эртденнгиде салкъын аяз, джелчик

Тору атымы джалын тарай,

Мен келеме Къарачай таулада,

Хар тауушха къулакъ ийиб, тынгылай.

Тёгерегим къарлы мийик таула

Танг шошлукъда мынгайлла.

Таууш этиб, бузлу шоркъа суула

Баш энишге тохтаусуз саркъалла.

Ингичкебел мени тору атым,

Ёхтем бойнун ёрге тутуб,

Тар джоллада, мийик ауушлада

Барад, тамам садакъ окъча, учуб.

1. Атлыны кёлюнде къууанчны къайсы тизгинле билдиредиле?

2. Табигъатны юсюнден автор не айтады?

3. Бу назмугъа къаллай сурат салыргъа боллукъду?

Тенгле

Хубийланы Осман

Ауур тобланы узакъ улугъан тауушлары чыкъды. Немча самолётла огъартын кюн батханнга оздула. Чегет къулакъчыкъда минометланы къуруб тургъан аскерчиле, ишлерине асыры бек эслери кетгенден, бир-бири бла сёлеширге да излемейдиле. Ала, джау бла къарыуларын тауусхунчу сермешиб, аякъ тиреялмай, уруш эте, артха кетиб баргъанлы бюгюн ийыкъ болду.

Джай чиллени къыздыргъанына тёзалмай мууалланган чапракъла, хансла, кюн батаргъа къысылгъанында, бираз тирилдиле.

— Алан, билемисе, аягъымы чурукъ ашагъанды да, тешмей чыдаялмайма, — деб къара шинли къатангы джаш, Борис, къырдышчыкъгъа олтурду. — Ма бу берчни кёремисе? Бу мени онгуму алыб, таякъдан атлагъысыз этиб къойду.

— Ба, ба, ба! Аягъынгы терисин сойдуруб къойгъанса да! Ой, сени огъесе... Тешиб бир къарасанг а! Мен сени орнунгда болсам, эндиге тынкайыб бошарыкъ эдим.

— Э-э-эй, Заур, бармагъынг сыдырылгъанлыкъгъа тынкайырыкъ эсенг, сора джауну сюнгюсюне къалай тёзериксе?— деди Борис.

— Мени джаугъа кёкюрегими тутарыгъымы ким айтады? Мени джюрегими ургъаны тохтамай... — деб сёзюн бошагъынчы, сыртны ташасындан беш самолет кёзпю джумгъан тенгли бирге чегет къулакъчыкъны башындан энишге айландыла. Аскерчиле пулеметланы, шкоккланы кёкге тутуб джандырдыла. Алай а самолётла

аланы стемей, окъ атылгъанча, энишге тюше келиб, бомбаланы быргъадыла.

Терек бутакъла, тамырла, кулдала къатышыб, кёкге чыгъыб, ызларына акъырын тюшдюле. Ёзенчикни ичи джаханим болду. От бла тютюн джукъ кёргюзтмейдиле. Анда-мында кычырыкъла, ахсынган тауушла эштиледиле. Ауур джюклерин бошатыб, самолётла, къулакъчыкъны башын аулаб, пулемётладан къуйдула. Джюзген окъла сызгъырыб, булчукъланы агъызадыла. Борис, автоматын терек бутакъгъа тиреб, кёкге тутуб атды.

— Эх, анасыны, бусагъатда бир зенит тобум болуб сермесем, аны тютюнюн кёкге чыгъарыр эдим,— деб нёгерин джокълаб къарагъанлай, Заурну эследи. Ол ашыгъыш къолун байлай тура эди. Эрлай къатына келиб, джарасын кёргенинде:

— Огъай, хаталы тюлдю. Мен къолунгу алдырыбмы къойдунг деб тура эдим. Патронларынг джетише болурла? — деди Борис. Экиси да сауутларын джерлеб, кёкге буруб чакъдырдыла. Алларында кюнбетчикде мырышкы къайынчыкъла, джерден ёрге айырылмагъан шхылдыла, чёртлеуюк кёкенле кёрюнедиле. Кёкден атылгъан тохтаргъа, къулакъны баш джанында чегет ичинде, къурмач чартлагъанча, ачы тауушла чыкъдыла.

— Была немча автоматладыла! Юсюбюзге келиб къалыргъа башлагъандыла,— деб Борис тегерегине къарады.

— Джетдиле. Келгенлени кёремисе, бас, хомух!— деб ол шкогун от чакъдырды. Алай а олсагъатдан, бузча, къоргъашын юсуне джауду. Борисни: «Серме!»— деген тауушу бла аугъаны тенг болду. Заур джетиб суулугъундан суу ичирирге мурат этди. Алай а эки джеринден окъ тийген Борис, кёлю кетиб, несин да билмей къалды. Заур тегерегинде тенглеринден киши кёрмеди. Нелени эсе да дыгъырдай, ауузлары от чагъа, джашил кийимли немча-

ланы джетиб келгенлерин эследи. Джан-джанын къармай, дыгаласха кирди. Заурну кёзлери бир аууб тургъан тенгине, бир да джетиб келген къанлылагъа илинди. Ол, Борисни бетин сылаб, «Кеч, амалсызма» дегенча, энишге ийилиб, башын булгъады, сора, белин тюзетиб, джауланы ктычырыкълары келген джанына айланды.

— Къан ичген мурдарла, келигиз!— деб амалсыздан тишлерин кыжылдата, ёзенчикни ичин энишге тебреди. Къулакъ джаны бла джоуулдеб озгъан окъладан башын энишге тутханлай, ызына къарай барады. Къалын чёртлеуюк кёкенни ичинде сойланыб тургъан Борис, эс джыя келиб, кёзлерин ачды. Къатында адам кёрмей, башын ёрге кёлтюрюрге кюрешиб:

— Заур! О Заур! Къайдаса?... Мени къоюбму кетдинг?! Джаулагъа теблетме мени!— деб сёзю ауузундан чыгъар-чыкъмаз кёлуне кириб, биягъынлай аралды.

* * *

Къыйын айладан юч ай озду. Къачхы сууукъла кеслерин таныта башлагъандыла. Эркишиси болмагъан элдеде эрлерин, къарнашларын, тенглерин сакълаб тургъан тиширыула къадалыб ташыуул этедиле.

Тобла биягъынлай улуйдула. Немча самолётла, мыллыкчы къушлача, адамны къалынын, учхара джерлени марайдыла.

Аскер бёлек таша джолланы келиб, кёз байлана, Гавриловка элни туурасына джетди. Адам аякъ тыннган заманда аскерчиле автоматларын джерлеб кёлтюрдюле. Эки юлешиниб, элни эки джанындан кирдиле. Шкок, автомат тауушла къулакъны сангсытадыла. Джаны саулай къолгъа тюшген немца офицер джууаб этерге унамаса да,

элде тилли кьалмай чегетге кьачханы белгили болду. Немчала, джер юледе тобланы, чардакьлада пулемётланы кьуруб, былайдан кетер акьыллары болмай тургьанлай, джаханим от юслерине джаныб кьалгьанында, алгьасадыла. Алай болса да эс джыйьиб, кьарыуларын тауусхунчу сермешдиле, саламбаш юле, кьаудан кьабынганча, кьарангы кечени джарытыб, джилтинлери сынджырча тизилиб, мийикге чыгьыб джукьландыла. Отну джукьлатхандан эсе, джауну кьаушатыргьа бек ашыкьгьан аскерчиле, кьара терге тюшюб, бир-бирине билек болуб, танг аласына дери деулеча салышадыла. Кечени кьарангысы бозара башлагьанлай, бираз сёл бола тебреген шкок тауушла джангырадыла. Джер юледе бугьунган немчала амалсыздан чыгьыб, арт кьарыуларын сынаргьа изледиле. Алай а артыкьлыкьгьа джюреклери кьайнагьан аскерчилени джартыларындан асламысы ёмюрлюкге кьобмаздан алайда кьалса да, джаугьа мыллык атханларын тохтатмадыла. Чегет ичинден чыгьыб, джюзге джууукь адам, тарх деб шкок атмагьанлай, немчаланы кьачар джолларын кесдиле. Аланы партизанла болгьанларын сезиб, душманла умутларындан тюнгюлдюле. Алай а бой берирге унамадыла. Эртденблагьа кёсеу баш болгьан юлени джалан печлерини ташасында джашыныб ата тургьан кёб мурдар кьобмаздан кьымсыз болду.

Кюн боз бетли, сагалланган булутланы ичинден чыгьыб, тютюнлей тургьан элни таякьлары бла ийнакьларгьа излегенча кёрюндю. Башы, терзелери кюйген школну джалын кьаралтхан кырпыч кьабыргьасындан сора элни ичинде тёрт мюйюшю тургьан бир сау межам кьалмагьанды. Экеулен школну окь тешиклери кёрюне тургьан мийик кырпыч кьабыргьасына кьызыл байракьны такьдыла.

Партизанла бла аскерчиле бир-бирине кьууанчлы тюбөб кьучакълашдыла. Былайда сермешиде кёб адам кьорады, алай болса да аскерчиле душманладан джерибизни сыйырыб алгъанларына кёллерин басдыла.

Чубур мамукъ габрайлы партизан, автоматны кёкюрегине тагъыб, юр-сюр эте келиб:

— Борис, сен Борис шойса да?! Тоба асто! Саумуса?!— деб аз сынчыкълагъан, кьатангы аскерчини кесине кысыб кьучакълады.

— Заур, мен да сени кёрюрден а тюнгюлген эдим...

— Сора нек? Мен ёлюрге хазырладан тюлме. Мен эркишиме! Быладан кьаныбызны алмай ёлюрге мурат этме!! Борис, тоба-тоба, энди бу сенсе!— деб кёзлерине ийнанмагъанча сейирсиниб, Заур хапарын аскерчилеге айтды:

— Ёлюб бошагъан эди. Базыкъ бутунда эки ауур джарасы бар эди. Сол билегин да окъ джыргъан эди. Ай юйюнге, сиз нени айтасыз, мен кесим ийилиб, кьан тамырына тийиб кёрген эдим. Ёлген адет бар эсе, Борис ёлюб бошагъан эди.

Аскерчиле бир-бирине кьарашдыла. Сора сары шинли севкилбет джаш, Заургъа айланыб:

— Сора ёлюб бошагъанны кёргенинде, не этдинг да? — деб сорду.

— Да не этерик эдим... Ёлгенге кимни не мадары барды...

— Огъай, Заур, сен соруугъа джууаб эт. Борис ёлдю дейик, кесини джанына тиймесин ёзге... Сен а кьатында тураса. Андан ары хапарыгъызны айтчы.

Заур бу соруугъа онгсунмай тынгылады. Алай а, башын алып мадар табмай:

— Да фашистле тюз юсюбюзге чыгъыб кьалдыла да,

не этерик эдик... тенглеримден да сау кьалгъан кърмедим. Патронларым да бошалгъан эдиле...

— Тенгинги алайдан кьораталмадынг эсенг да, «алагъа теблетмей, басдырайым» деб кълюнге келмедими?!

Заур энтда тынгылады. Сора бир кесекден:

— Сен ол кюн алайда болумну билемисе? Бюгюн былайда уа барыбыз да бек джигитлебиз... Джаниган отну ичине тюшсенг, нёгерлерингден бир тилли кьалмаса, сау бир аскер ызынгдан джетиб келсе, не кьарыуунг боллукъду?!

— Да, Заур, мен сени орнунгда болсам, тенгими алай кьоюб кеталлыкъ тюл эдим.

— Кетмесенг да, кесинги ёлтюрлюк эдиле! — деди Заур, башын ёрге кёлтюрмегенлей.

— Ёлтюрселе, биргелей ёлюр эдик. Тенг деб аны ючюн айтадыла! Борис, сен кертда деб кълюнге джукъ келтирме, мен, Заур алай этерикди деб, кеси ауузу бла айтмаса, ёмюрде ийнанлыкъ тюл эдим. Ёзге, тенгликни тутар ючюн, суймекликден сора да, эркишилик керек кёреме...

— Эс джыя келиб, Заур, ызынгдан да бир кьычырдым, алай а кърмегенимде, бир ишексиз, сенден да бошагъандыла, деб тура эдим, — деди Борис.

Къыйынлыкъда бир-бирине дагъан болгъан таукел джашла Заурну терссиниб сёлешдиле.

Олсагъатдан, кёк джашнагъанча, элни юсюне от джанды. Аны кюн батхан джанындан кириб, эсирик немча солдатла, мотоциклетлеринден тюшмегенлей, аллары айланган джерге кьоргъашынны бюркдюле. Къайдан эсе да узакъдан келген минала джоппу-джоппу тюшюб, джерни кьырдышын бускаклайдыла. Ма, энтда сыртдан аууб келгенле сансыз-санаусуздула. Аллары элни ичине

кириб, кьурум бла учхум басхан эски элни орамларында, автоматларын сёлешдире, ёрге-энишге мыллык атадыла. Джер юйлеге сугьуладыла, алай а аладан чыкьмайкьалгьанлары да кёбдюле. Атлагьан джоллары, от этилген юйде тыбыр ташлача, кьызгьандыла. Асыры иссиден хауа тохтаб тургьанча кёрюнеди.

Эки джаны да кьызыу атыша тургьанлай, Заур, терен ахсыныб, автоматын кьолундан ийди. Борис, аны эслегенлей, чабыб джетди.

— Заур, Заур! Не болду сеннге, Заур! Кёзюнгю бери бир ач! — деб джарасын излей келиб, сыртында кьан

джугъу болгъан джерин эследи. Окъла джююлдеб озадыла. Кёзлери къысылыб баргъан Заур, ачы илгениб, къолу бла имбашын сермеди.

Джартысы кюйюб бошагъан къанга бурууну джанында Заур сыртындан тюшюб, несин да билмей тургъанлай, Борис эрлай эки джарасын да байлады. Олсагъатдан, юсюнде экеулени бла, ачы таууш этиб, мотоцикл чыкъды. Борис, автоматын тутуб, аллын тыяргъа мурат этди. Алай а мотоцикл, тохтар оноу этмей, озуб тебрегенинде, ызындан автоматын сёлешдирди. Эки чархлы мотоцикл, чалыу этгенча, онгуна-солуна тентирей келиб, тюз къабыргъасындан тюшдю. Аны чархлары кёкге айланыб къалгъаны себебли, кеслери алларына бурулуб, бир талайны турдула. Ызындан келгенле да, ышанлаб кюрешмей, къоргъашынны мардаламай къуядыла. Борис энтда экеуленни аудурду. Элни тёбен джанында мурдарланы ууадых этиб, бизникиле алларына тебиндиле. Аны эслеб, немчаланы къалгъанлары да алайгъа юрюлдюле. Борис, автоматын бойнуна тагъыб, Заурну къутхарыр муратда, кёлтюрюб алыргъа изледи. Алай а, несин да билмей тургъан Заур, саулай да къоргъашындан къуюлгъанча, ауур кёрюндю. Борис, суулугъуну тюбюнде къалгъан уртламын ауузуна къуюб, аны аязытыргъа дыгалас этди. Заурну, кёз къабакълары ачылгъан огъай эсенг, бир къымылдагъан джерчиги да болмады. Аны къобарындан тюнгюлюб бошаса да, Борис, аскерчи тенгин мурдарланы тюбюнде къоймаз ючюн, эки аягъын ат этиб, джангыдан кюч, къарыу киргенча тирилди. Чёгелеб, Заурну кесини сыртына миндириб, белибауу бла къаты байлады. Акъыртын кёлтюрюб, тютюнню-чарсны ичи бла элден чыгъарыб, зыгыт чегетчикге джетди. Борбайлары къыйылыб, солуун алыргъа Заурну къырдышчыкъгъа салды. Сескелениб къулакъ салгъанында, аз шоркъулдагъан таууш-

чукъ эшилди. Кесине ийнанмай, дагыда бойнун созуб тынгылады. Ажымсыз болгъанында, баууру бла сюркеле барыб, чегет джарчыкъны тубюнде кёзлеу суучукъгъа тюртюлдю. Эрлай суулугъун толтуруб, ызына къайтды. Заурну аузуна уртлатды, бетине, кёкюрегине бюркдю. Басдырыкъланыб уянганча, Заур, кирпичлерин, эрнин къымылдатыб, терен ахсынды. Сора, кёзлерин ачыб, шашхынлы адамча, сескекениб, тегерегине къарады. Борисден сора киши кёрмедиди.

— Къайдабыз? Къалгъанла уа не болдула? — деб къалтырагъан къарыусуз ауазы бла, Борисге битди. — Къалай хорлатыб къойдукъ?!

— Хорлатханыбызны ким айтды сеннге?! Биз джаны саулай хорлатыучуладан тюртюбюз! — деб, Борис аны байлауларына тийиб кёрдю. Бусхулладан ётуб, къаны энтда тохтамагъанын эслегенинде, къайгъылы болуб, секириб ёрге къобду. Алай джаралары къоркъуулу болгъанларын кесине сездирмезге кюрешиб:

— Заур, былайдан терк къорамасакъ, юсюбюзге келиб къалыргъа боллукъдула, — деб биягъынлай аны сыртына миндирирге узалгъанлай, Заур, къолун силкиб:

— Мени къой да, башынгы къутхар. Мен бошалгъанма. Чыкъмагъан джаным ичимдеди ансы, менден къол джуу. Эштемисе бу тауушланы?... Джетиб келедиле! Джанлай кир, Борис. Мен сеннге селешеме, эштемисе? — деб онгсуз болду. Борис, аны сёзюн къулагъына алмай, сыртына кёлтюрюб, тереклени ташалары бла чегетникъалынына кириб барады.

Заур, эс джыя келгени сайын Борисни джаралы болгъан заманын кёзюне кёргюзюб, джюрегини бир джери, мыдыхны басханча, ачыйды. Джетген кюнде кеси хомулук этгенин эсгериб, ийлыкъгъан бетин къайры сугъаргъа билмейди.

Заур, не сагъыш этсе да, тенгине зарлыкъ, суймегенлик неда сансызлыкъ этиб билмейди. Ол бир адамны абындырыргъа излемегенди, бир адамны артындан сёлешмегенди, кишиден тил этмегенди. Къзауатны не къыйын джеринде да къызбайлыкъ этмегенди. Буйрукъ болмаса, бир атламы артха турмагъанды. Сора муну джюрегин эмиб баргъан не затды?

Тоб атылгъан, шкок тауушла джууукъдан чыкъдыла.

— Борис, тилейме, мени амалтын кесингден бошатма. Мени бу чегет ташада эркин ёлмеге къой. Сени насыбынга, хатанг джокъду, сен къутуллукъса. Белим да, билек къошум да чачылгъандыла. Мен кесими халымы кёре турама.

Борис, джууаб этмей, шкок тауушлагъа эришгенча, гузаба атлаб, терек тюблери бла, кёкен ичлери бла ашыгъыш барады. Ол, солууун кючден ала, мангылайындан акъгъан терин дженги бла сюртдю.

— Ий, марджа, джерге сал да къой, мындан ары тёлзалмайма, термилтме, мен ёле турама, — деб Заурну къарыуна джетди.

— Ёллюк тюлсе! Адам къатында адам ёлмейди. Мен сау болуб, сени былайда къоярыкъ тюлме! Ёлсек, джер кёлтююр. Джугъу сыдырылгъан ёрге къобмаса, джаралыны къутхармасакъ, хар ким башы къайгъылы болса, джау бла ким уруш этерикди?!

Заур ичинден нелени эсе да айтыргъа дыгалас этди, сора:

— Борис, сен джаралы болгъанынгда, мен...—деб джюрегин кемирген затны ачыкъларгъа тебреди.

— Мен аны сормайма. Джуртубузну къутхаргъынчы, ёлурге эркинлигибиз джокъду, дейме. Къоркъма, хо-

мух! Бусагъат кесибизникилени табыб къояйыкъ. Бизге джетдирген азаблары ючюн, джаулары кеслерин ёкюндюрмесек, биз эркиши тюлбюз!—деб Борис таукел сёлешиб, Заурну да кёлтюргенлей, кюнбетчикге чыгыб, чегетде джаяу джолчукъгъа джолукъду.

Узакъ бармай, бизни аскерибизни джууукълашыб келгенин кёрдюле. Джаяу аскерле, танкала, джюк машинала да чегет ичине ташайдыла.

— Заур, кёре болурса ол келгенлени! Былай «тюу» деген минутха немчаларынгы тютюлерин кёкге чыгырыуларына иги къара — деди Борис.

Къутхарылгъанына сейирсиниб:

— Джигитлик бла адамлыкъгъа джетген зат а джокъ кёреме!—деди Заур.

1. Совет аскерчиле бла партизанлары бир иннетде джаугъа къаршы къалай кюрешгенлерин айтыгъыз.

2. Тенгешдириулени табыгъыз.

3. Бу сёзлени магъаналарын ачыкълагъыз: «берч», «таякъдан атлагъысыз», «тынкайыб», «сюнгю», «шхылды», «ташыуул», «алгъасадыла», «мыллыкчы къушча», «деулеча».

«Борис бла Заурну тенгликлери» деген темагъа хапар джазыгъыз.

Тиширыуну джигитлиги

Гочияланы София

Асият Къарачайда айтылыб тургъан бир къыз эди. Ол джашагъан элде Асиятсыз той той тюл эди, оюн оюн тюл эди. Асият тойгъа келлик тюлдю деб эштселе, кеслерин хазырлаб тургъан джашла мыдах бола эдиле. Асият

келген кюн а дуния джарый эди, кенгден огъуна кьобузну кьонгурауу башха тюрлю эштилгенлей, Асиятны бюгюн тойда болгъанын биле эдиле. Тепсесе Асият, акъ чилле джаулукъну саудан юсуне тегъуб, башын ерге тутуб, къара къашларын да кериб, аллына къараб, ышара-ышара тепсеучен эди. Ол ёзендеги джашладан Асиятха кезю къарамагъан джожъду дерча, алай эди...

Тойла да тохтаб, джаш, къыз да чачылыб, Асият да бу кюнлеге джетер деб, кимни акъылына келе эди? Энди Асият кьобузун кьолгъа хазна алмайды. Джангыз Учкуландан машинала бла джашла аскерге озарыкъдыла деб эшитсе, эртденбласында ол, тийредеги къызланы джыйыб, кьобузну да алыб, джол юсуне чыгыучанды. Биринчи машинала элге джетерге, ашыра чыкгъан къызла, биягъы акъ чилле джаулукъланы да тегъуб, Асият да кьобузу бла араларында, дуадакълача сюзюлюб, школну къатын сакълаучандыла. Кенгден къараб, айланчдан машина чыкгъанын кергенлей мыдахлыкъларын кергюзмей, джарыкъ болургъа кюрешедиле, машинала къатларына джетиб, джашла берклерин тешиб, кьол булгъаб тебреселе, кьобузну тауушу бла къыз кезлени джыламукълары тенг чыгъадыла.

...Къазауатны ал ачысы адамланы, юйдегилени, сюйгенлени, тенглени бир-биринден айырылгъан заманлары эди. Алай а къазауат — къазауатды, ол дуниягъа кыйындан кыйын сынаула кергюзте бара эди.

Бир кесек заманны ичинде элге бир тюрлю бир кьуушуулукъ киргенди. Джашла мында заманда ныгышла да лахор эте олтуруучу къартла, джангыдан бел къатдырыргъа кереклисин ангылаб, халкъгъа эс табдыра башладыла.

Бир кюн къартла да, тиширыула да, Советге джыйылыб, элни ишине оноу эте эдиле. Къартланы барындан да

тамадаракъ Таубий эди. Ол, сёз алыб, ёрге къобуб, былай айтды:

— Къыйынлыкъ соруб келмейди. Саулай къралыбыз къалай болса, биз да алай болурбуз. Хомухлукъ керек тюлдю. Хар ким кесибизни къатдырайыкъ. Бизни джашларыбыз, къолларына шкок алыб, къралыбызны къоруулагъан заманда, биз артыбызгъа аууб турсакъ, джарамаз. Барыбыз да, къарыуубузгъа кёре, бирер ишге джарайыкъ. Тохтар, мен билген бла, сен бизни аллыбызгъа сюелирге керексе, сен тирилинг бла халкъгъа тирилик берирсе деб кёлуме келеди.

Таубийни айтханына джыйылгъанла бары бирден разы болдула. Тохтар да, кесини сёзюнде бир талай затны айта келиб, Асиятха къараб, былай айтды:

— Асият, джаным-кёзюм, сеннге мен айтыр керекли тюлдю, кесинг кимден да ариу ангылайса нени да, ким биледи бизни бюгюнден ары не кёрлюгюбюзню. Тиширыула бир кесек мугур болгъандыла адамларын аскерге ашыргъанлы. Сен ала бла ишни къолгъа алмасанг, боллукъ тюлдю. Алгъын къобузну да къолгъа алыб, эртден сайын къызланы алларында ишге чыгъа эдинг. Бусагъатда сени ол тирилинг алгъындан да бек керекди. Мен айтханны ангылагъан болурса.

Асият, къартладан джунчуяракъ да болуб, къызара-къызара ёрге къобду.

— Ангылайма, Тохтар, къарыууму аямаз, — деди.

Бюгюнден ары Асиятха башха тюрлю джашау башланды. Аны кечеси, кюню да этген иши бла биргеди. Хар айтхан сёзю бла, кесин джюрютгени бла Асият тенг къызлагъа, джаш тиширыулагъа бир тукъум бир ёхтемлик сала биледи! Кеси да билмейди анга ол къарыуну къайдан чыкъгъанын. Эртденден ингирге дери тышында айланыб,

эшмелерин да джелкесинде чох чырмаб, эки джаягъы да къызарыб, ингирде юйге келсе, анасы:

— Ий, къызчыкъ, бир кюнню юйде къалсанг, не бол-лукъду, къралны иши санга къалмагъан эсе?—деучен эди.

— Огъай, анам, мени кибиб къызла аскерде къазау-ат да этедиле, заманында аскерге кете билмегенден ары, элде бир затха джарамасам, къарнашларыма не айтыб бетими кёргюзюрме?

Асиятха аскерчи джашладан кёб письмо келе эди. Письмола тюрлю-тюрлю эдиле. Алай а Асият аланы бирин да джууабсыз кёймай эди, тенглик халда барына да элден хапар айтыб, письмола джаза эди.

Алай бла арадан талай заман озду. 1942 джылны да джазы кетди. Бир кюн, Асият ингирде ишден келгенинде, анасы тюрлю хапар айтды.

— Исламны джашы Хопай аскерден отпускагъа келгенди, дейдиле. Кеси да немчала Эрмебирге джетгендиле, деб айтады дейдиле. Къан джауарыкъла бери джетиб къаладыла.

— Къоркъма, анам, бери джетселе да, былайда болур аланы артлары. Аман Хопай аман хапар айтырыкъ эди ансы... Ол къачыб келген да болур, аны кибибле этмейдиле къазауат, къалгъанла да бир келселе уа отпус-кагъа.

— Тоба, тамбла-бирсибюн дегенча, бери джетедиле, деб айтады дейдиле.

— Анам, кёрюрбюз кесибиз, келселе да, мындамы къаллыкъдыла, башларын ууатыб къайтырла, ма кёрюрсе...

Экинчи кюн эртденбладан огъуна кюн мыдах, мутхуз эди. Эртден сайын тауланы джарытыучу кюн бюгюн тау артындан чыгъалмай къалгъанча эди.

Асият, юйден чыкъса, эм алгъы бурун Мариямны ар-
базына кире эди. Мариямны эри аскерде эди, кеси эки
сабийчиги бла къайын атасы бла къалгъан эди. Эртден
сайын Асият Мариямгъа келиб, юйюне-башына болушуб,
сора сабийлени да къарт аталары бла къоюб, экиси да
ишге кетиучен эдиле.

Бюгюн да Асият эртденбла эртде къобду, Мариямгъа
келгенинде — арбазда бир эркиши тауукъ орунну эшикле-
рин ача тура. Джитирек къараса, ол Мариям кеси.

— А къыз, неди бу этиб тургъанынг?

— Да, кёrese, атабызны тону бла кечеги бёркюн кий-
иб турама.

— Нек сора?

— А къыз, бир тюрлю хапарла айтадыла ол худжу-
ланы юсюнден, къоркъуб кийгенме, кеслери да тёбен элге
джетиб келедиле дейди. Бюгече Тохтар да, къалгъан
къартла да колхозну малын Тау артына аудуруб кетген-
диле, эшитмегенмисе? Дуня джылау-сыйыт болуб тура-
ды, сен къайда къалгъанса?

— Сора былай нек кийингенсе?

— А къыз, сабийлени аталары письмосунда Украина-
дан алай джазгъан эди бир джолда: фашистле джетген
джерлерине салмагъан къыйынлыкъ джокъду, не тиши-
рыуну, не сабийни хатерин этмейдиле. Джаш тиширыула-
гъа артыкълыкъ этедиле мурдарла, деб джазгъан эди.
Эркишиге ушатсала деб, кийингенме. Аття да, колхозну
ёгюзлерин сюрюб, таугъа чыгъыб кетгенди. Былай кийи-
ниб, сабийлени да алыб, сизге барайым, бир оноу этербиз
деб тура эдим.

— Да, этиб не оноу этейик. Ислам бла джашындан
сора элде эркиши болуб киши къалмагъан эсе, сабийлени
джыйыб, биз чегетгеми чыгъарыкъбыз, былай элибизде

бир турайыкъ. Сабийлени ал да бизге кел, анамы къатына кысылырбыз да турурбуз. Аллах айтса, бизникиле башы бла джетерле, худжуланы былайдамы къоярыкъдыла! Кийимлеринги ары теш, эркишиге ушатсала, сени сау къоймазла...

Элни ичи, бир кымылдагъан джан кёрюнмегенча, кымысыз эди. Тиширыула сабийле бла, экеу-ючеу бирге болуб, юлеге джыйылыб, эшиклени бегитиб тура эдиле. Бир заманда элде болмаучу ачы тукъум тауушла эштилдиле. Итле юрүб, дуня букъудан толуб, джерни титирегиб, джол бла бир затла озуб башладыла. Бир кесекден туура Асиятланы арбазда бир дыгъар-дугъур тауушла эштилдиле. Орам бла озгъан да тохтамагъанлай, эшикле ачы-ачы къагъылдыла, автомат бла къагъа болур эдиле. Асият бла Мариям, башларын да чох кысыб, экиси Мариямны эки джашчыгъын къоюнларына алыб, олтургъан джерлеринден къобмай турдула. Эшик ачылгъанлай, кёкюрегинде автоматы бла, бир къолу бла да аууз къобузну согъа, бир семиз сары эшикден тюшдю. Сора, къобуз сокъгъанын да къоюб, дженгил-дженгил орундукъ тюблени, шымпылдыкъны артын, болгъан мюйюшню фонарь джандырыб къармады. Бери айланыб, джырлагъан кирик эте, Асият бла Мариямны къатларына келди. Экисине да кёзю-кёзюу къараб, Асиятны къойнунда джашчыкъны къулакъчыгъындан тарта:

— Где твой папа? Где твой мама?—деб бир затланы дыгъырдады. Джашчыкъны къулагъы ачыгъан болур эди, олсагъатдан огъуна кычырыкъдан алыб, Асиятны къойнуна кысылды. Немчалы уа, джырлагъанын да тохтатмагъанлай, хар затын тешиб, орундукъгъа салыб башлады. Дагъыда ючеулен кириб, дженгил-дженгил тешилиб тебретиле. Сора бири, бери айланыб, тиширыулагъа бармагъы бла эшикни кёргюздю. Чыгъыгъыз дегенин

ангылаб, сабийлени да алыб Нюрхан алларында, бары да эшикге чыкъдыла. Эшикде дуня кыжггыл эди. Кими кып-кымыжа, кими ич кийими бла, тегерекни алыб. Бир кыаууму от эте, бир кыаууму тауукъланы сюре, бир кыаууму, кымыжа болуб, Къобанны бойнуна джайылгъан эдиле...

* * *

Эки кюнню эталгъанларын этиб, ючюнчю кюн, не эсе да эртдеден огъуна ёрелеб, джолгъа чыгъар кыайггылгъа кирген эдиле. Ислам, къолуна да бир тюрлю резин къамчини алыб, юлге айлана, Нюрханланы алларына джетди.

— Кёресиз былада бу байлыкъны, бу сейир затланы, ёмюрюмде къараб кёрмегенме мен быллай сыйлы кампетлени, — деб уучу бла бир кампетни чыгъарыб, Мариямны кёйнунда джашчыкгъа узатды. Тиширыула сёз кёшмадыла.

— Оллахий, аллымда джангыз ийнегими сойсала да, разы эдим бу асуулу рысхыны джюрютген адамлагъа мен, — деди дагъыда Ислам, не айтырыкъдыла дегенча, тиширыулагъа кёзюу къарай.

— Да, санга соруб соймазла да джангыз ийнегинги, элни таууггуну джигине дери да кёймадыла, иелерине соруб да уллу кыйналмагъанлай, — деди Мариям.

— Сен акъырын селеш, хай-хай-хай, была пюрерни аскеридиле, кёрмеймисе саулай джерни башын алыб келгенлерин?

— Да не эсе да, кёораймыдыла бизден? Сизге айта болурла оноуларын. Элни ичинде эркин джюрюрге да кёймадыла бизни.

— Была былайтын Тау артына ауарыкъдыла, ма Къарачайны алгъанча, Тау арты эллени да былай алыб чыгъарыкъдыла. Бизде бюгюнден ары бурунгу джашау ачылады, аллах айта эсе, ансы элни кирлиси-битлиси да тенг болуб, къутуруб тебреген эдиле. Хе-хе-хе,—Ислам, кёл кенгдире, хапаргъа къызды. — Нюрхан, къызынгы энди тилей келсек, не айтырыкъса экен? Кёремисе бизни кине ол абычар кийимлени да джарашханларын! Энди уа сёз табарыкъмыса? Хе-хе-хе...

— Аллахны буюргъанын кёрюрбюз, энтда дуня не болады не, къалады, — деди Нюрхан.

— Къайры барады джашынг ала бла, Ислам?—деб сорду Мариям, хыликкерек эте.

— Хопай аланы Учкуланнга дери ашырыб къайтырыкъды. Учкуланда аланы тамадалары турлукъду, бу бизни ууакъ элlege джашчыкъды энди тамада, бир-экиси да къаллыкъды Хопайгъа нёгерге.

— Тоба-тоба, бжма Хопайгъамы къалды бизни артыбыз энди?—деб силдеди биягъы Мариям, алай а Ислам, аны эштмегенча этиб, аллына силкиниб кетди.

Исламны кетгенин эслеб, Асият юйден эшикге чыкъгъанында, Мариям:

— Эштдингми, Асият, ол сен хыликке этиучю Хопай бюгюнден ары элибизни тамадасыды?

* * *

Толу челеклери да бойнунда, Асият къапхакъдан ёрге чыгъыб бара эди. Хопай, аны эслегенлей, атына къамчини джетдириб, аллына силкинди. Ат къапхакъгъа чыгъаргъа эрингенча кёргенинде, Хопай тюшуб, атны ба-

шындан тарта, аллында тебреди. Кёзлери уа Асиятда эдиле. Аны келгенин эслеб, Асият бир джанына туракълагъанында, Хопай:

— Кюн ашхы болсун, Асият. Саламлашырыкъ болурса. Ол сен турсунмаучу заманла кетгендиле, — деди.

— Да, заманла тюрленнгенликге, адамла тюрленменгдиле, хар ким кесини орнунда къалгъанды. Джашауну тюрлениую уа адамланы иги танытыучанды,—деб джууаб берди Асият.

— Огъай, энди арабыз аманнга айланмасын, мен сеннге иги умут бла сёлешиб башлагъанма. Аскердеги тенглеринги сакълайма десенг, къарт боллукъса. Ала да бери къайтамыдыла, къаламыдыла. Кесинг да бу эки-юч айны ичинде бир бек тюрленнгенсе, кёзюнгю-къашынгы да бир джарытмайса.

— Сени джарыкълыгъынг болады кимге да. Бирси кече эсирген немчаланы алыб барыб, тёбен элде Идрисни къызына этген къыйынлыгъынгы джарыкълыкъдан эте болур эдинг, аны беш къарнашыны бир да къуруса бири къайтыр аскерден, ол зорлукъ алай къалмаз.

— Аны ючюн сени ненг къорайды, мен ол къызыны суйген зат этсем, бир иш эди ансы... аны атасы ючюн дертими мен андан алдым. Дуния кёзюудю...

— Хо, сен айтханлай, дуния кёзюудю, бюгюн сени кибик бир-эки ит джаугъа сатылыб, элдеде ат оюн этдиргенликге, тамбла Къарачайны керти джашлары орунларына келирле деб турабыз.

Хопайны бети тюрленди, асыры ачууланнгандан ол къамчиси бла кесини аягъына-аягъына уруб, къамчи да чурукъ башына тийгени сайын, от чартлагъанча, таууш этдире эди.

— Тейри, къызчыкъ, сени ариу сёлешир къанынг джокъду бюгюн. Дагъыда бир тюербиз ансы. Бир кесек

сагъыш эт, иги къыз, бизни ачыуландырмай. Оноу бизни къолубузда болгъанын унутма, ариу бла ангыласанг, иги болур, эшта...

Хопай, эрлай тегерек айланыб, атына минди, сора Асият таба айланыб, онг къолуну эки бармагъын тюзетиб, фашистлеча честь берирге кюрешди, алай а Асият аны эслерге унамады...

Танг аласындан башлаб, шкок-тоб атылгъан тауушла элни эртде огъуна тынгысыз этген эдиле. Асхакъ Харун, тѳбен элден эртденнгиде чабыб келиб, орамда бир къауумну тегерегине джыйыб, улу хапар айта эди:

— Тюнене бизникиледен бир отряд келиб, сууну ол джанына атлаб кетгенди. Бусагъатда джангыз бир отряд джолну осмакълай келгенди ансы, ызындан аскер келликди.

— Аны ючюн къозгъалыб айланадыла бу итле кечени арасындан бери. Учкуландагъылары да бери джыйылыб къалгъандыла. Тохтаусуз ол тырылдауукълары бла джюрюйдюле ары бла бери. Хопай бла атасы да кѳрюнмейдиле,—деди Мариям.

— Хопайгъа уа не боллукъду, тѳбен элде Зуйкъунну джашы Зулкъарнай да, ол да, атла бла келиб, Исламланы алларында тюшдюле,—деди къайсы эсе да.

Былайдагъыла сѳлеше тургъанлай, бир джанлары бла, бир семиз тананы да аллына сюрюб, Ислам озуб бара эди.

— Бюгече джашынг сау къалгъанына къурманлыкъмы этериксе, Ислам?—деб силдеди сѳлешгенлени бири.

— Огъай, келин келтирликме. Сиз былай джыйылгъаныгъызны аман этесиз, штабха тил болса, кесигизни къырдырыб къоярсыз.

— Сенича бериулен тил этмесе, джукъ да болмаз.

— Асыры ёхтем сёлешесиз. Бусагъатда штабдагъыла ачыуланыбдыла. Бюгече сууну ол джанында уруш болгъанды, эштмегенмисиз? Къайдан эсе да бир отрядчыкъ келген эди да, бюгече кесин къырдыргъанды алайда. Герман аскерге къатылыу къыйынды, сакъ болугъуз,—деди Ислам.

— Отрядла энтда келирле, Ислам, сен бизни къайгъыбызны этме, джашынг бла сен къалай боллукъсуз ансы, биз а кёббюз.

Исламны бети бир минутну ичине джюз тюрлю болду —бир агъара, бир къызара, бир кёгер...

* * *

Кюн ызына айлана, Мариям, уллу джашчыгъын да алыб кёпюр бла сууну ол джанына ётдю. Тюртю джыя, Мариям бла джашчыгъы къулакъгъа иги терен кирдиле. Кеч болду, кетейик, деб, ызларына айланыр заманда, чегет джанындан адам ынгычхагъаныга ушаш бир таууш эштилди.

Мариям, къоркъуб, джашчыгъыны къолундан тутуб, къачар къайгъыгъа кирди. Сора бир кесекни сескекли болуб, керти да адам ынгычхагъанын билгенинде, ол таууш чыкъгъан джер таба айланды. Тюртю кёкенлени ичлери бла сыбдырыла барыб къарагъанында, бир уллу ташны джанында баууру бла джерге къабланыб тургъан адамны эследи. Мариямны эсине эртденбла Асиятны айтханы тюшдю. «Бир ишексиз, бу адам ол отрядданды», — деди ичинден.

Дагъыда бир кесек тёгерекге къараб, туура кесини бир джанында ханс бетли пилотка атылыб тургъанын кёрдю. Узалыб къолуна алгъанында, ал джанында—къызыл джулдузчукъ. Энди уа чыртда ишексиз болду, сора

къркыгъаны-юркгени да кетиб, мыллыгын аскерчи таба атды, алай а ол башын кёлтюрюб, эрлай онг кёлу бла автоматха узалыб, орусча: «Келме къатыма, атарыкъма», —деб кычырды.

Мариям, не этерге билмей, пилотка да кёолунда, не аллына атлаялмай, не артына туракъламай, сюелиб къалды. Сора аскерчи, биразны къараб: «Тёгерекде киши бармыды? Кёолларынгы ёрге тут да, къатыма джууукъ кел», — деди. Мариям айтханын барын да ангылай эди, алай а джууаб этерге керек болса, бир кесек сиреллик эди. Аскерчи кеси джангыз болгъаны амалтын, кърккыб кыджырагъанын билиб, анга кесини ким болгъанын ангылатыргъа изледи: «Мой муж на фронт, Красная армия, Украина...»

Аскерчи, автоматын бир джанына салыб, кёлу бла баууру таба узалды. Мариям иги къарагъанында, аны къатында джерде, ташлада къан ызланы эследи. Аскерчи ауур джаралы эди. Мариям, белинде хотасын тешиб, аскерчини къатына барыб да кълалмай, аллына атды. Джаш, хотаны да кёлуна алыб, бир джанындан джатаргъа изледи, алай а джарасы ачыб, ауур ынгычхаб, башын энишге ийди. Мариям, джылай тургъан джашчыгъына да: «Кърккъма», — деб, акъырын атлай, аскерчини къатына барды. Башында ич джаулугъун тешиб, энишге ийилди. Джаш кеси узалыб джаулукъну алыб, чырмаб башына салыргъа кюрешди. Мариям кёлуна алыб, ариу бюклеб джашны башына салды.

— Мен Къызыл Аскерденме, джаралыма... элде ким барды? Бизникеле келликдиле, алай а мен бусагъатда аланы табаргъа керекме. Биз дженгил къайтыб, хапар берирге керек эдик, алай а менден сора ары къайтырча киши кълмады... кърдыла... Ангылаймыса? Биз аз эдик, кърдыла. Джарамы къаны тохтаса, башымы кеси-

бизникилеге атмай боллукъ тюлме, ала бизни сакълаб турадыла. Ангылаймыса?..

— Понимайт, понимайт... Асият хороша понимайт... Я Асият скажет...

— Кимди Асият?—деб аскерчи биягъынлай къоркъгъан халгъа кирди.—Нек айтаса Асиятха?

— Асият...—деб Мариям Асиятны ким болгъанын къалай айтыргъа билмей тирелди. — Асият наша, — деди. Аскерчи тынгылады. Мариям, къолун булгъаб, джашчыгъын къатына чакъырды.

— Бу джаш, сени атангча, къызыл аскерчиди. Сен къоркъмай, муну къатында тур, мен барыб, Асиятны алыб келейим.

Асият бла Мариям Мишаны элге келтиргенлеринде, кечени арасы болгъан эди. Элни ичи шыкъыртсыз эди. Джангыз Хопайны юйюню къатында часовой сюелиучюсюн къызла биле эдиле да, ала, элни башы бла келиб, акъырын Мариямны юйюне кириб, къылычны бегитиб къойдула. Мариям, эрлай от этиб, суу джылытды. Экиси да Мишаны сыртындан джатдырыб, джарасын джуудула. Мариям, тапхадан хазыр балхамны алыб, кюбурден акъ гетен чыгъарыб, экиси да джараны ариу байладыла. Алай этерге, танг иги белги берген эди. Энди туракъламай, Мишаны бир джерге джашырыргъа керек эди. Юйню ичинде къояргъа боллукъ тюл эди—кюндюз кирген-чыкъгъан кёб бола эди. Ол себебден Мариям чыгъыб, юйню артында былтырдан къалгъан гебенни ичин къазыб, гырын этди. Юйден тешек, джастыкъ чыгъарыб, орун салды. Мишаны джукъусу келсе да, Асият орусча билгенин эслеб, аны бла селеширге излеб турду.

— Мен сизге ышанама, сиз мени былайдан сау ашырырсыз, мен дженгил кетерге керекме.

— Ашырырбыз. Къанынг кёб кетгенди, бир да къу-

руса да бир-эки сутканы ашаб, джукълаб, къарыу алыргъа керексе.

— Энди бу ариу джашны ушакъгъа тыйыб турма, кесинги суйдюрюб къоярса, танг джарыгъынчы ары элтейик,—деб чам этди Мариям.

Мариям, дагъыда чыгъыб, тегерекге къараб кирди, эл алкъын джукъуда эди. Миша, исси шорпаны бошаб:

— Сау болуб къалдым дейме, — деб ышарды. Сора Асият бла Мариям, биягъынлай Мишаны экиси эки къолтугъундан тутуб, эшикке чыгъардыла.

— Чыртда къайгъы этмей джукъла, биз сеннге келиб турлукъбуз,—деди Асият. — Иги болгъанлай-

ынга, ашырлыкъбыз, — деб, Асият бла Мариям, тешикни аллына биченни къалаб, акъырын юйге кирдиле.

Ол кюнню ингири эди. Нюрхан эшик аллында отунчукъ джара тура эди. Бир заманда, джукъ билмей тургъанлай, эшик аллысы талай атлыдан толду да къалды. Нюрхан абзыраб, эсин джыйгъынчы, Зуйкъунну джашы Зулкъарнай, атдан тюшюб, Нюрхан таба айланды.

— Ингир ашхы болсун, амма! Сени аллынга быллай къонакъла келмегенли кёб бола болур эди. Кёремисе, Къобан ёзенни маджал джашларын алыб келеме сени юйюнге. Ислам санга келечиле ийгенди... Асиятны тилей...—деб Зулкъарнай нёгерлерин юйге джыяр къайгъы этди.

— Да мени къонакъ алыр кюнюм джокъду, иги джаш, «маджал джашланы» кесинги анангы юйюне элтсенг а, мени джашларым Къызыл Аскерде болгъанларын билесе да...

— Сагъынма былайда Къызыл Аскерни, ма ол абычар гёроху бла уруб къоярыкъды, — деб Зулкъарнай бир немчалыны кёргюздю.—Лампангы джандыр, бизге Асиятны таб, къобузун сокъсун, биз тепсеген этерикбиз. Кюеулюгюнге да къараб къал, хе-хе-хе, — деб Зулкъарнай Хопайны юйню арасы таба тюртдю.

— Ёлюрге къутургъан итлеча, нек этесиз, мен сизге юйюмде той этдирмезлигими билмеймисиз,—деди Нюрхан, санлары ачыудан джызылдаб.

— Къатын, мен сени акъ чачынгы хатерин этиб ариу сёлеше турама ансы, ма бу гёрохну учу къалайгъа кёргюзсе, алайгъа барлыкъса, таб бусагъат Асиятны!— Зулкъарнай, гёрохун чыгъарыб, эки кере ёрге атыб, юйню титиретди. Къарт адамгъа алай адебсиз сёлешген эркишини Кавказда излеб табхан да къыйынды, алай а аман къайда да аманды...

Нюрхан, не этерге билмей, тентиреб тургъанлай, ар-базгъа Асият кирди. Эшик аллында автоматы бла скулген немчалыны кёрюб, бир ишексиз, аскерчи джашны билиб къойдула деб къоркъду Асият. Алай а энди ызына къайтса, боллукъ тюл эди,—немчалы анга джити къараб тура эди. Ол себебден, бир зат да билмегенча этиб, юнге кирди. Кирсе уа, аллайгъа кирсин, беш-алты эркиши столну арагъа алыб, алларында ашау-ичиу. Асиятны кёргенлей, Хопай бла Зулкъарнай ёрге къобдула, нёгерлери немецле эдиле, ала ашарыкыгъа асыры мыллык атхандан, Асиятны сан да этмедиле. Асият, Хопайны кёргенлей, «дагъыда бир тубербиз» дегени эсине тюшдю. Алай болса да ол гебенде джукълаб тургъан аскерчиден хапарлары болмагъанын ангылаб, Асият эс джыйды. Биягъы Зулкъарнай сёз башлады.

— Кел, Асият, кел. Айыб этме юйюнге джыйылыб тургъаныбызгъа. Мен барыб бир-эки къыз алыб келейим, тойчукъ да къагъарбыз, сёзюбюзню да сёлеширбиз, — деди. Асият, сир къатыб тургъан болмаса, сёз да айтмады. Аны акъылына келмеген сагъыш къалмады бир кесек заманны ичине. Неден да бек, бюгече къыз башына зорлукъ джете эсе, мындан ары джашаууна этген муратларындан тюнгюллюгюне сагъыш эте эди.

«Ким къутхарсын мени башымы бюгюн? Къарачайны джигит джашларындан бир-экиси болса, бусагъатда былайгъа джетер эдиле. Алай болса да, джаным саулай мен Хопайны юйюне бармазма», — деб ичинден алай айта эди. Хопай, бёркюн кёзлерине ийиб, къубулургъа кюреше эди. Нюрхан, акъырын Асиятны къатына барыб, неге эсе да узалгъанча этиб:

— Къызчыкъ, кесинге эришдирме. Не айтырыкъ эселе да, бюгече бир тынгыла. Ансы экибизни да ёлтюрюб кетерге уяллыкъ тюлдюле, — деб шыбырдады. Бир кесек-

ден эшикден Мариям—бир джашчыгы аркъасында, бири да этегинден тутуб, тийреден эки къыз, биргелерине да онюч-онтёрт джыл болгъан джашчыкъ, барыны да ызындан Зулкъарнай кирдиле.

— Бу фыргъауун бизни шок бла аллына сюрюб келеди, не этерик эсе да, — деди Мариям, Нюрханга шыбырдаб.

— Да ким биледи. Ала адам къандан тоймагъан бирледиле. Эллеге азмы кыйынлыкъ салгъандыла. Майна, тюнене кече тебен элде асхакъ Харунну юйюне барыб, кесин да ёлтюрюб, анасына да эталгъанларын этиб кетгендиле. Бююн да эслерине не тюшгенди, къайдам,—деб акъырын джууаб къайтарды Нюрхан.

Зулкъарнай, эшикден киргенлей, дженгил атлаб, столну къатына барды, къан джалагъан итча, ашай тургъанлагъа кёзюу-кёзюу, эринлерин кымылдата къарады, алай а нёгерлеринден киши анга рюмка толтуруб бермеди. Сора акъырын Хопайны арлакъгъа тебериб, экиси бир шиндикге сыйындыла.

— Алан, Хопай, бу джыгыраларыбызда уллугъа орун къойгъан адет-зат болмаз дейме.

— Эй, къой, Зулкъарнай, ол ариу Асиятчыкъны юйюме джыйсам, кёлюм бир кесек иги боллукъ тюл эсе, бу эки-юч кюнден бери бир-бирде кеси кесими ма бу гёрох бла уруб къояйым дерча болама. Артыкъсыз да башыбыздан самолёт келиб къагъытла атыб кетгенли. Къызылла бизни бир хойнух айландырмагъа эдиле.. Энди уа Къарачайгъа ие болдукъ деб тургъанлай, кёрдюнгю, бир джанындан отряд, башыбыздан да самолёт келиб къалгъанларын...

Сора экиси да бир кесекни мыдахланыб, баш энишге къараб турдула, сёлешгенлерин киши эштмей эди.

— Хомухлукъ этме, Хопай. Мени джангыз бир джунчутхан зат барды. Бу джюйюсханлагъа биз не кече, не кюн демей, талагъыбыз туруб, Къобан ёзенни ёрге-эниште, айтханларын джерге тюшюрмей, айланабыз, аны ючюн бир сау болугъуз деген сёзю да эшитмедик, алан.

— Да, къазауат бошалса, биз сизге этмезлик джокъду деучен эдиле алгъын. Энди уа кеслери да не этерлерин билмей тура болурла дейме. Айхай, бир да къуруса да тиллерин ангыласакъ, бир джукъ сезерик эдик, кесибиз джангыз быланы ичлеринде аджашхан къойлача, — деди Хопай.

— Алан, сен а чыртда артынга аууб тура кёреме. Къоркъма, быладан джукъ чыкъмаса, чегет уллуду — къачарбыз, анасы бергенни тёксюн, — деб Зулкъарнай ёхтемленирге кюрешди.

— Чегетден а къайры къачарбыз?...

Была сёлеше тургъан заманда бир сары немчалы, къызыл бетин тер басыб, ауа-сауа ёрге къобду. Юй тюбюнде тепсеген кибикле эте, тиширыула джыйылыб тургъан мюйюшге барды.

— О-о, барышня, — деб къызланы бирин билегинден тутаргъа узалгъанлай, ол биргелерине келген джашчыкъ, тёрт атлаб, къызны аллына сюелди. Немчалы олсагъатдан кесин эрши этиб, ауузу от чагъа, герохуна узала башлагъанлай, бир джанында Асиятны эрши къараб тургъанын эслеб, джунчуб, эрлай ызына бурулду. Бир кесекден биягъы Зулкъарнай ёрге къобду.

— Асият, бир-эки сокъсанг а, кёлюбюз иги болур эди.

— Къобузуму тиеги сыныб турады, къарнашларым аскерден келгинчи, мен къобуз согъарыкъ тюлме, — деди Асият.

Асият къарнашларын сагъынганлай, Зулкъарнай

бла Хопай, джукъудан илгенлиб уянганча, тебджилдеб, санларын къымылдатдыла.

— Сен айтхан болсун, Асият, сора биз сеннге тынгылагъанча, сен да бизни сёзюбюзге тынгыла. Сени ананг тургъанлай, биз санга аллай затланы сёлеширге тыйыншы болмаз, алай а анга да бир келечи ие айланьргъа заман джокъду, биз сёз тауусургъа келгенбиз, джангыдан санга келечилик айта турлукъ тюлбюз, Хопайгъа сени сёз табарыкъ джеринг джокъду. Эндиги шабат кюннге хазыр бол, — дегенинде биягъы Зулкъарнай, Асият бир кесек эс джыйды; бир ийыкъ деген ол заманлагъа кёре кёб болджал эди, ол ийыкъны ичинде энтда не болур, не къалыр...

— Айтыр сёзюнг бармыды?— деб Зулкъарнай Асиятны кёзюне къарагъанында, Асият:

— Огъай, мени сизге айтырым джокъду, сиз уллугитче айырмай, бетигизге кёре сёлешесиз, мен ол затны юсюнден сизни бла сёлешмегеннге санагъыз,— деди. Сора Зулкъарнай, ышаргъан да этиб, Хопайгъа айланыб:

— Тейри, Хопай, сен бу къызчыкъны кёб хатерин этдинг, мен сени орнунгда болсам...— дегенлей, эндиге дери къубуллуб тургъан Хопай, ёрге къобуб:

— Джекдирчи, Зулкъарнай, атланы, мындан, къалгъанла чыгъыгъыз эшикге, — деб, герохун да къолгъа алыб, Асиятдан къалгъанланы эшикге къыстады. Нюрхан, кычырыкъ этиб, Аситха къадалды.

— Джылама, анам, джылама,— дей эди Асият, кеси да не этерге былмей. Эсирген немчала да, не болгъанын ангыламай, ёрелеген эдиле. Мариям биргесинде къызлагъа:

— Бир кыйынлыкъ болургъа тебрегенди, джарлы Асиятдан бошаб къоядыла. Ол, джаны саулай, ала бла тебрерик тюлдю, тебремесе уа,—была бир кыйынлыкъ саладыла,— деди.

Сора, кёб сагъыш эте туругъа заман болмагъанын ангылаб, сабийлени да ол къызлагъа къоюб, мыллыгын юйню арты таба атды.

Кече къарангы эди, эшик аллында лампы джарыгъындан ары тайгъанын киши да эслемеди. Бир кесекден Мариям, Мишаны автоматын къолуна алыб, Нурханланы юйню джанындагъы хунаны артындан къарады. Эшик аллы джарыкъ эди. Хопай атны къатында, Зулкъарнай Асиятны билегинден тартыб, Нурхан да Асиятха къадалыб тура эдиле. Асиятны башында джаулугъу джокъ эди, эшмелери бойнундан энишге салыныб, къарыусуз болгъаннга ушай эди. Мариям бир кесекни къараб, сора автоматны хунаны юсюне салыб, бир къолун да аны Миша кёргюзген джерине узатды...

Танг аласында ай бир джарыкъ тийген эди. Къачхы аязчыкъ чегетни шууулдата эди. Миша бла Асият алда, Нурхан ызларындан тикни ёрге барыб, чегетни къыйырына джетген эдиле.

— Джылама, Асият, биз Мариямны къанын алырбыз. Энди кёб къалмагъанды. Джарлы Мариям, — деб Миша кеси да бек тыгъылыб сёлеше эди. Мишаны джолу чегетни ичи бла эди. Нурхан бла Асият аны ашырыб къайтырыкъ эдиле.

— Къарачы, Асият, кюн бла ай бир-бирине тюбедиле, сизде ол игиликге болады дей эдинг да. Сен энди джылама. Тауланы мыдах кюнлери бошаладыла, — деб Асият таба къарагъанында, аны ариу мыдах кёзлери джыламукъдан толуб тургъанын эслеб, джунчуду. Къызны ахсыннганы бла бирге кёкюрегине эки тамчы акъгъаны тенг болду.

«Мен бу сейир адамланы ичинден къалай кетиб барама? — деб келди джашны кёлуне, — ким биледи, энди биз ёмюрде тюбемей къалсакъ а? Джашау деген зат сен

сыйгенча болмайды. Къазауат, къазауат, къазауат, биз аскерчиле, бусагъатда бизге неден да аскер борчубузну толтуруу багъалыды»,—деб кеси кесине кёл эте тургъанлай, Асият, кёзлерин да сюртюб:

— Миша, экибиз эгеч бла къарнаш болдукъ. Сен кесибизникилеге бараса, ким биледи, тюбеш къалсанг а. Ма бу суратдагъыла,— деб джашха конвертни узатды. Аскерчи, аны эрлай джан хурджунуна салыб:

— Сау къалыгъыз, анам,— деб Нюрханны къучакълаб, Асиятны да къолун къаты къысыб, юретген джерле-ри бла ташайыб кетди...

Окъугъуз. Тиширыуну джигитлигини юсюнден хапар айтыгъыз.

Джигер къолла

Сюйюнчланы Азамат

Къобанланы Нузула 1928 джыл Хурзукда туугъанды. 1945 джылдан башлаб, Нузула чюгюндюр совхозда звено башчы болуб ишлегенди. Къысха заманны ичинде ишни эбине тюшеди. Билимин тюз хайырландырыб—джерге заманында ашау бериб, суу салыб, хансын этиб, кесини джигерлиги бла чюгюндюрден уллу битим алады.

Ол 1947 джыл совхозда, план бла гектар сайын 270 центнер берирни орнуна, 823 центнер чюгюндюр битдиргенди. Джигитлиги ючюн, Совет кърал звено башчысы Къобанланы Нузулагъа Социалист Урунууну Джигити деген атны атаб, Ленинни орденини биргесине Алтын Джулдуз медалны бергенди.

Нузула, уллу джетишимге къалай джетгенинден ха-

Къобанланы
Хачияны кызы
Нузула

*Социалист Урунууну
Джигити
(1928—1980)*

парайта келиб: «Суу салгъан сайын, хансы чага бла алынады, тюбю бошатылынады, ёсюмню джыйгъынчы, къол айырылмайды. Биригиб ишлесенг, не иш да къыйын тюлдю». — дейди.

Юлгюлю усталыгъын, бу ишинде билимин совхозда ишчилеге юретиб тургъанды.

Бизни кърал урунганланы къаласыды, хар кимни болумуна кёре сыйын чыгъарады.

Къобанланы Нузула баш, сыйлы саугъа алгъан джигерлени бириди.

1. Совхоз иште Къобанланы Нузула къалай ишлегенди?

2. Нузулагъа джигерлиги ючюн кърал къайсы саугъаланы бергенди?

3. Капиталист къраллада ишчилеге быллай сый боламыды?

4. Нузуланы юсюнден бу хапарны кесигизни сёзлеригиз бла айтгъыз.

НАРТ СЁЗЛЕ

Ишлемеген—тишлемез.

Бирликде—тирилик.

Джигер адамгъа—къыйын иш джокъду.

Къолу билген — бал ашар.

Нечик игиди ишлеген

Зумакгулланы Танзиля

Чалкъы алыб бичен чалгъан,
Сенек алыб дырын джыйгъан —
Нечик игиди, колхозда
Иги ишлеб, алчы болгъан.

Фермада ийнекле саугъан,
Токда будай ариулагъан —
Нечик игиди, колхозда
Иги ишлеб, алчы болгъан.

Эртде туруб ишге баргъан,
Бачхалада суу сугъаргъан —
Нечик игиди, колхозда
Иги ишлеб, алчы болгъан.

Заводлада бышлакъ сыкъгъан,
Къыпты алыб, къойла къыркыгъан —
Нечик ииди, колхозда
Иги ишлеб, алчы болгъан.

Ашхы тракторист болгъан,
Джылдан выставкагъа баргъан —
Нечик игиди, колхозда
Иги ишлеб, алчы болгъан!

Джаз башында урлукъ салгъан,
Кюз артында тирлик алгъан —
Нечик игиди, колхозда
Иги ишлеб, алчы болгъан.

«Адамгъа сый берген урунууду» деген темагъа хапар айтыгъыз.

Мамурач

Лайпанланы Хамид

Къач кетди, кюн бетле саргъалдыла, чапракъ агъыб, чегетле кымыжа болдула. Кёб да турмай акъмыйыкъ, джырылдаб джетиб, дуняны агъартды, наз тереклени ингичке бутакълары, къарны кёлтюралмай, джерге бюгюлдюле, суу ташла къар бёркчюкле къабладыла. Сууукъ джел, эшикге, терезеге ёшюн уруш эте келиб, Къобанны сюзюлме джерлерин бузлатды. Сууукъ кечеле терезелеге омакъ оюула салдыла. Мал, джаныуар да кышхы мекямларына джарашдыла. Гынттылы бойнакъ айю да эски кюркесин джокълады.

Алайда салам, чапракъ табханын къадалыб кюркесине ташыды: джумушакъ орун этиб, кириб джатды. Мамурач келиб анасыны къатына кысылды... Мамурач бу кюркеде мартда туугъан эди, сокъур мамурачны киштик баладан онглулугъу да джокъ эди...

Къарт айю, ачлыкъ къарнын кысыб, тынчлыкъ кёрмеди, кёзюне джукъу кирмеди. Танг аллы бла кюркесинден чыгъыб, айю, мамурачы да биргесинде, къабарыкъ излей, томала-томала къалын чегетге сингди. Шауешик къулакъда бир кесек къатхан дугъум табыб къабдыла. Алай болса да тоярча болалмадыла. Иги танг ата бир тик кюнбетни башындан энишге къарадыла.

Кёкен тубюне кысылыб, не бар, не джокъ деб төрт джанын джыйлады. Къайгъы болмагъанын эслеб, экиси да кюнбетни башындан энишге айландыла. Итча чёмелиб, сюркеле, томала, саламны шыбырдата, кертме талагъа тюшдюле. Джыйлай барыб, айю бир къумурсха тебе табды, аны аягъы бла къаза, къабарыкъ излей, ол алайда иги кесек мурукку этди. Къачда кертме ашагъаны эсине

түшүб, мамурач да джортуб ачыкъ талагъа чыкъды. Къоркъа-къоркъа, төрт джанына къарай, энчи ёсген бир кертме терекни түбуне барды. Джаякъ таууш этдире, силегейи төгюле, эки-юч кертме табыб къабды. Джыйлаб, мушулдаб, терек башына къарады. Артына туруб секириб, ыргъакъча терекге илинди. Тири къымылдаб, кыйналмагъанлай терекге ёрледи. Кертме къаба, терекни төшесине чыкъды. Бутакъдан бутакъгъа чыгъыб, терекни силкинديرгенлей, къатхан кертмеле джерге түшдюле. Олсагъат алайгъа, бир-бирин теблей, бир чочха сюрюу чыкъды, чабыб келиб, чаукалача басыныб, кертмелени чёблеб башладыла. Мамурач къоркъуб, ашыгъыш түше

келиб, бир бутакъгъа чынгайма деб ычхыныб кетиб, доб деб сыртындан чочхаланы арасына томалды. Чочхала, илгиздик болуб, хыр-хур эте, төрт джанына чачылдыла. Мамурач, секириб туруб, бир ташны сермеб алыб, къолтукъ тюбю бла чочхала таба быргъады. Таш барыб, бир къаралдым чочханы джелкесине тийиб чөмелтди. Чочха, чегетни зангырдатыб, бойнуна бычакъ джетгенча, къычырыкъ-хахай этди. Олсагъат алайгъа, джалкъасын да къайырыб, хур-хур эте, бир уллу чал къабан чыкъды.

«Мени джуртума келиб, тынчлыгъымы бузгъан ким болду?»—дегенча ачыуланыб, мамурачха хыны къарады. Къылычлача, эки уллу азау тиши салына, эрши тукъум гюрюлдеб, мамурач таба атылды. Къыйынлыкъ тюшгенин ангылаялмай, мамурач, арсар болуб, бир кесекни симси-реб турду. Къабан джууукълаша тебregenлей, мамурач, аягъы басханны кёзю танымай, мукъут болуб къачды. Ауур санлары дженгил болуб, ол чартлаб терекге ёрледи, асыры бек къоркъгъандан санлары джызылдаб, джюреги тыпырдады. Къабан, хырылдаб, терек тюбюнде урчукъча айланды. Азаулары бла уруб, къарны, чапракъны төрт джанына чачды. Олсагъат алайгъа мамурачны анасы чыкъды. Къарыу-кюч сынагъанча, къабан да, айю да, бир-бирине къараб, мынгайыб, бир кесекни турдула. Анасын кёргенлей, мамурач, къууанч тыбырлы болуб, къоркъгъаны да, къууанганы да бир-бирине къошулуб, тум къара кёзчюклерине джыламукъ урду. «О хахай, анам, бери чаб, къан джаугъанды, мени джанымы бир къутхар», — дегенча, сынгсыб мурулдады. Баласыны сынгсыгъан тауушун эштгенлей, айюню къаны-саны къызды, дуниясын унутуб, къабаннга мыллыгын атды. Къабан андан къачмады, джанламады, экиси да сермешдиле, талашдыла. Айю къабанны сермеб, къулакъ артындан алыб, бир джанына быргъаб, тиш турду.

Къабан, урчукъча, эрлай ызына бурулуб, айюню джукъа джамызына джити тишин джетдиргенлей, аны семиз ичи джерге тѣгюлдю, акъ къар къызыл-ала къан болду. Бир-эки минутдан айюню дюрген санлары къыйылдыла, кѣзлери алас-булас этди, тентирей келиб, чынар терекни тубюнде сойланды. Къулакъ джанындан къаны агъа, къабан да чоччала таба бурулду. Кѣкен тубюнден тарх деб шюк атылгъанлай, къабан башы-тубюне болуб томалды. Олсагъат бир уучу ит, алайдан чартлаб чыгъыб, хап-хуп эте, къабан таба атылды, уучу да, шкогун къолуна алыб, мамурач таба чабды. Уучу, терекге ёрлеб, ёксюз къалгъан мамурачны башлыгъына чырмаб, къойнуна къысыб, джибермеди, ит да джетиб ёшюн уруш этди. Мамурач, андан къоркъуб, уучуну кѣкюрегине къысылды, къоркъгъандан санлары къалтыраб, джюреги тыпырдады. «Къабаннга да, айюге да адамла алыб келirme», — деб, уучу эл таба айланды. Мамурачны юйюне келтирди. Дуния басынды, мамурачны эркетдиле, ийнакъладыла.

Уучу мамурачны юйюню бир мюйюшюне сынджыр бла такъды. Мамурач кийик, бырناق болуб, къатына баргъанны тырнаргъа, къабаргъа чабды, анасына, чегетге таралыб, талай заманны къыйналыб турду. Ашха, суугъа джарашмай, арыкъчыкъ болду.

Кимден да бек мамурачха джан аурутуб, уучуну гитче джашы Хасан къарайды. Мамурачны кереклисин джашчыкъ устазына соруб биледи, мамурач скойген ашарыкъны табыб, эркин береди, кече-кюн демей, юсюне ёрге туруб, не кереклисине да къарайды, шышадан эмизик бла сют ичерге юретеди. Алай эте кетиб, мамурач юйге кѣл салды.

Токълуча, кютю болуб, орамда, арбазда сабийле бла ойнай башлады. Хасан аны хар ийыкъ сайын джылы суу бла джууундуруб турду, талай затха юретди. Мамурач

Хасанны белинден кьадалыб, кьапхакъдан чана бла учаргъа уста болду.

Бир-бирде джашчыкъ да, мамурач да джумушакъ тапчанда кьалкъыб кьалыучан эдиле.

Бир ийых кюн Хасанны атасы кесине отун келтирирге колхоздан ат арба алды. Хасан, «чух» деб, джюгенле бла атланы сыртларына кьагъыб, орамгъа чыкьгъанлай, мамурач чабыб джетиб, секириб арбагъа кьонду.

— Тохта, мамурачны юйде кьояйыкъ,—деб кюрешди, Хасан унамады. Мамурач да арбада чёмелиб, атла да джортуб элден чыкьдыла. Бир кесекден кьалын чегетге кирдиле. Хасанны атасы балта бла отун этерге кьызды. Хасан да, атланы алларына бичен салыб, мамурач бла кёкен тюбледе ары-бери чабыб ойнайды. Бир кесекден джашчыкъ атасы этген отунланы арбагъа ташыб башлады. Экиси да кюрешиб, арбаны отундан кьаладыла. Хасан, мамурачны джокълаб, тёрт джанына кьарады. «Мамур-Мамур»,—деб чакъырды. Алай а мамурач кёрюнмедди. Чегетде иги кесекни айландыла, алай а табалмадыла, думп болду. Хасан кьыйналыб, джыламсыраб:

— Анасы эсине тюшюб, чегетге кетген болур, — деди.

Атасы баласына кёл берирге кюрешеди.

— Кьыйналма, джашчыкъ, кютю мамурач алай узакъгъа кетерик тюдю, келиб кьалыргъа болур, келмесе да, мен сеннге башха мамурач тутарма.

Хасан мамурачха эл бла бир кьыйналды. Арба дыгъырдаб элге киргенлей, суу джагъада джеркде бир хапхуп таууш чыкьды. Кьарасала, эки уллу ит сюрюб, мамурачны мукъут этиб бара. Суу ташлагъа абына, мамурач иги кьачалмады. Бойнакъ, джетиб, мамурачны тюбюне басды. Мамурач ачы-ачы кьычырды. Джити тырнагъы маджал джетген болур эди, итле мамурачдан бир джанына чортлаб, ызларына айланыб хырылдадыла. Мамурач

чынгаб, ыргъакъча терекге минди. Игле терекге ёшюн уруш этдиле. Олсагъат Хасан бла атасы, чабыб джетиб, итлени чартлатдыла. «Мамур-Мамур!» — деб тауушну эштгенлей, мамурач, секириб тюшюб, Хасанга мыллыгын атды...

Джашчыкъ да, мамурач да къучакълашдыла. Сынаб къарадыла, алай а мамурачда ачыкъ джара кёрмедиле. Джолда, юйге бара, мамурачны арт аягъындан асхагъанын эследиле.

«Арабий, не болду экен?»—деб Хасан мамурачны санларын тинтиб кёрдю, алай а джукъ эслемеди.

Экинчи кюннге мамурач аягъын джерге басмай, ауур асхады, ойнагъаны да тохтады. Ючюнчю кюнне санлары кюйюб-бишиб къаты ауруду, кёзлерин ау басыб, «ы-ы» деб тамам сабийча ынгычхады. Хасан, мамурачны тапчаннга салыб, габрай бла юсюн джабыб, бауурланыб сёлешди:

«Айтчы бери, насыбсыз, не хата болду сеннге! Айтчы, къалайчыгъынг ауруйду, харибчик? Айт бери, джанчыгъым, мен санга болушурма». Джашчыкъ, аны тёрт джанын тинтиб кюрешди, алай а джукъ да табмады. Мамурач, башчыгъын джашчыкъны тобугъуна салыб, кёзчюклерин къысыб: «А марджа, Хасан, ёлеме, бир мадар»,—дегенча мурулдаб,—«ы-ы-ы»,—деб ынгычхады. Исси тили бла Хасанны сууукъ къолун джалады.

Джашчыкъ излей, къармай кетиб, мамурачны табаны кёбюб тургъанын эследи. Бармагъы бла излеб, алайда бир къаты затны табды. Ол къаты затны бычагъыны бурну бла къазыб алды. Къараса, бир узун мияла кесек. Къолу бла басыб, иги кесек ирин бошлады. Дарман салыб, бинт бла ариу джарашдырыб байлады. Эки-юч кюнден мамурач ачылды, кёзю-башы джарыды. Биягъынлай камсыклыкъ этиб, сабийле бла ойнаб башлады.

Джазгъа мамурач уллу болду. Тауукъ, бабуш къоймай эзиб башлады. Тауукъ этни татлы болгъанын сынады.

Апрелни аллында Хасан, мамурачны элтиб, заповедникге берди. Заповедникни тамадасы джашчыкъгъа уллу бюсюреу этди, анга чегетлени, керекли джануарланы хар ким да сакъларгъа борчлуду деб акъыл юретди.

Мамурач, бир кесек заманны заповедникге илешмей, бырناق болуб къыйналды. Талай кюнден Хасанны мамурачын аны тенгли бир мамурачха къошдула, ашарыкъны эркин салдыла, мамурачла бир-бирине къууандыла.

1. Хапарда не кёзюню юсюнден айтылады?
2. Мамурачны къалай тутхандыла?
3. Анга ким къарайды?
4. Хасан мамурачны заповедникге бергенин тюзюмю этгенди?
5. Тенглешидирилени табыгъыз.

ХАПАР

Хапар уллу болмагъан суратлау чыгъармады, проза халда джазылады. Хапарда сёз асламысына алай уллу болмагъан бир затны юсюнден барады. Сёз ючюн, «Мамурач» деген хапарда Хасанны не юйюню, не элини юсюнден джукъ сагъынылмайды, джангыз мамурачха тюбегени, анга къалай къарагъаны айтылыб къалады.

Москва

Байкзулланы Абдул-Керим

Совет джуртуму исси джюреги,
Джылтырайса сен, джашнайса,
Кючюнг уллу, тюрсюнюнг ариу,
Оюлмаз темир къаласа.

Салам санга, къызыл Москва,
Бютеу уллу Кавказ тауладан,
Зорлукъда туруб, энди кюн кёрген,
Кёзюн ачхан мутхуз ауладан...

Талпыб кёрюрге узакъ джерледен
Кёб къонакъла санга келелле,
Таза джюрекден бары да
Санга къарнаш салам берелле...

1. Совет джуртну ара шахарына поэт салгъан махтау тизгинле-ни табыб окъугъуз.
2. «Москва-шохлукъну шахары» деген темагъа хапар къура-гъыз.
3. Назмуну азбар этигиз.

*БОТАШЛАНЫ
АБИДАТ
(1902)*

Биринчи къуш

Биринчи къуш, алгъышлайбыз ишинги!
Быллай таукел, сейир джетишиминги,
Биринчи учуу сени бла башланады,
Бюгюн халкъым сени бла махтанады.

Бютеу джер джюзюнде болгъан миллетден
Быллай сейир учуу алкъын чыкъмагъанды.
Гагаринни таукеллиги кишиде,
Бир адамда мынга дери болмагъанды.

Юрий, сеннге кёбле, эшиклерин ачыб,
—Келген джигит бу не затды?—дейдиле.
Ай да, кюн да сейирсиниб къарайла:
«Биринчи къонакъ», — деб салам бередиле.

Илму бла техника биригиб,
Джылтыратхан джарыкъ кюню джанады,
Партияны башчылыгы хар иште
Табылмагъан хорламланы табады.

Венера да, тюрлю-тюрлю джылтыраб,
Сеннге къараб бир ариу ышарады,
Энди учууунг мындан джууукъ боллугъун
Билиб, сеннге къууаныб ышанады.

1. Назмугъа «Биринчи къуш» деб нек аталгъанды?

2. Совет алимлени космосда этген джетишимлеринден хапар айтыгъыз.

Биринчи майгъа

Зумакъулланы Танзиля

Джылыуун ийиб,
Джашил кийиниб,
Май айы бизге келеди,
Бютеу да халкъгъа,
Сабийге, къартха
Кёб къууанчылыкъла береди.

Къадалыб ишлеб,
Къралны кючлеб,
Джетебиз джылдан май айгъа
Биз ойнай, кюле,
Джырлай, суйюне,
Тюбейбиз Биринчи майгъа.

Ленинчи джолда,
Эркинлик къолда,

Къууанчыкъда барабыз,
Къууанчы айда,
Биринчи майда
Биз кёб махтаула алабыз.

Джерни джарытыб,
Къууанчы айтыб,
Май айы бизге джетеди,
Къум тюзлени,
Къарлы ёзенлени
Джап-джашил кырдык этеди.

Уллу къууанчыда,
Хар къарт да, джаш да
Сакълайбыз биз майны айын.
Къууанчы айгъа
Тюбейбиз биз хар джыл сайын.

Джылдан джетеди.
Къууанчы этеди
Джарыкъ джылны май
айыбыз.

Бек кёб джылланы
Кёб заманланы
Джаша, Биринчи майыбыз!

1. Май байрамгъа урунганла къалай хазырланадыла?
2. Майда табигъат къалай тюрленеди?
3. Назмуну ёлчесин, строфаларын, рифмаларын табыб кёрдю-зюгюз.

Гокка хансчыкъ

Бостанланы Хасан

Ол ариу ёсген бусакъ терекчик
Тамырын терен ийгенди.
Джауумдан тойгъан гокка хансчыкъ да
Ариу кийимин кийгенди.

Чегетден чыгъыб, бал чибинчик да
Къанатчыкъларын къагъады,
Гокка хансчыкъдан алгъан азыгъын
Артмакъчыкъ этиб тагъады.

Тюрлю оюлу ол гокка хансчыкъ
Джарытыб кёзге тиеди,
Кюнден, хауадан азыгъын алыб,
Алтын чашчыгъын иеди.

Тюрлю-тюрлюдю аны бояуу,
Кюмюшге алтын салгъанча,
Ючгюлдю аны чапракъчыкълары,
Кёз этиб бирин алгъанча.

Ол кюнсюз, суусуз бир да болмайды,
Хауаны да кемсиз сюеди.
Джарагъан джерге тамыры тюшсе,
Алтын чашчыгъын иеди.

Алтын чашчыгъы джим-джим джылтыраб,
Ол гокка хансчыкъ турады;
Къатына джууукъ баргъанлайынга,
Ариу ийиси урады.

1. Джаз тереклени, хансланы тюрлениулерин текстде окъугъуз.
2. Назмуда тилни кесгин амалларын табыгъыз.

Тауу суучукъ

Хубийланы Назир

Булутланы тюблеринде къарладан
Бёгеклениб, кёмюклениб чыгъаса,
Арымайын хапар айта башладан,
Ёзенлеге мыллык атыб бараса.

Джай чилледе джитиледен аязчыкъ,
Иссиликден сени сакълай келеди,
Кёлеккесин субай ёсген джаш назчыкъ
Сеннге къараб кюзгюдеча кёреди.

Джолоучуну сукъландыра кесинге,
Джюрегинде сагъышларын чачаса,
Тюрсюнюнгю унутмазча эсине,
Тауушунгу къулагъына саласа.

Суу алыргъа келген таулу къызланы
Джырларына ариу эжиу этесе,
Джагъалада ёсген гокка хансланы
Ийислерин сен биргенге элтесе.

Джугъутурла эртден, ингир тизилиб,
Уучуладан къоркъа-къоркъа энелле,
Кёб кюнлени тауушунгдан илгениб,
Суудан тоймай, ызларына кетелле.

Сыбызгъысын согъа, таулу сюрюучю
Эртден сайын санга салам береди,
Тюрсюнюнгю кёкден къараб кёрюучю
Кюн башынгдан къанатларын кереди.

1. Тауу суучукъ неге джарайды?
2. Назмуну къуралыуун айырыгъыз.
3. Текстни азбар этигиз.

Чалкычыкъ

Эзеланы Шахарбий

Алтын кюзде,
Колхоз тюзде
Чалкычыла чалалла,
Джерни джюгюн,
Джашил тюгюн
Дюрюлеге салалла .

Мен таблайма,
Хыршылайма
Чалкычыкъны ауузун.
Алама да
Тынгылайма,
Эштемисиз тауушун.

Кёз ачыгъыз,
Кёл ачыгъыз,
Ишни кьолгъа алайыкъ.
Ингирала,
Бичен чала,
Кёб дюрюле салайыкъ.

Кюн тийгинчи,
Ханс кюйгюнчю
Ойнатайыкъ санланы,
Заман кетсе,
Кёзюу джетсе,
Ач этмезбиз малланы.

Колхоз кызла
Чалкы ызда
Дюрюлени тырнайла.

Суу джетмезча,
Джел элтмезча,
Капналагъа быргъайла.

Биз аладан,
Капналадан,
Къош гебенле къалайбыз.
Мийик-мийик,
Таула кибики,
Антаулары санайбыз.

1. Чалкъы иги чалыр ючюн, не этерге керекди?
2. Чалкъычыла ишге къалай, не заманда чыгъадыла?
3. Джыр ишчилени неге чакъырады?
4. Бусагъатда чалкъы чалыу асламысына машина кюч бла баргъанындан хапар айтыгъыз.
5. Джырны азбар этигиз.

Джур балачыкъ

Блимгъотлары Мунир

Хапар

Буруш Сыртында танг жарый башлагъанды. Къошлары алларында бирем-бирем адамла къымылдай тебрегендиле. Огъартын ургъан сууукъ аязчыкъ чалкъычылары джукъусурагъанлары терк огъуна кетереди.

— Тур. «Тур-турдан хапар келсе, джукъудан хайыр къалмаз», — деб джашла, бир-бирин ашыкъдыра, ишге хазырланадыла.

— Ий марджа, джигитле, терк болугъуз, чыкъ кебинчи бир-эки сермейик, — деб джыйынны тамадасы Хамид сыртлыкъны ёрге таяныб башлайды.

Джашла, чалкыларын боюнларына атыб, Хамидни ызындан тири-тири атлаб, бир-бирине чам эте, барадыла.

— Эй, Солманланы маджал джаш, артха нек къала-са, джылы орнунг эсинге тюшген болурму, алан? Къай-тыб энтда бир кесекчик къалкырма эдинг?—деб джый-ында къуру да хар кимни кёзюн ачыучу Мусса биягъы накъырдаланы джассы-джассы келтиреди.

— Алан, Мусса, джолда джукълаб бараса деб тура эдим, уяныб тура кёреме,—деб Солман улу да, джууаб излей, хурджунуна узалыб къыйналмайды. Джашла, ойнай-кюле, дюрю башына келиб, бешкъарышлагъа джаныу этиб, Хамидни ызындан турналача тизилиб, эниш сюрем тартыб башладыла.

Кенг джауорунлу, узун сюекли Хамидни сингир къоллары чалкыны суйгенлерича ойнатадыла. Ол, аякъларын да кенгирек салыб, аллына бююлерек болуб, керилалгъанын керилиб, тартханы сайын дюрюге бирер кюлте джашил хансны къошады. Чала барыб, аллына тюбеген забаланы, тюблери бла къобарыб, бир джанына быргъайды. Къыйын болса да, ишни эбин билген джашла, джыйын тамададан хазна артха къалмай, тири-тири кымылдайдыла. Джассы дюрюле, асламдан аслам болуб, сыртлыкъны башындан аягъына дери тюшедиле... Гокка хансланы ариу ийислери да къошулуб, эртденги тау хауада кёкюрекле эркин-эркин солуйдула.

Джыйын ючюнчю хыршысын башларгъа, Минги Тауну джаякъларын джылтыратыб, кюнню таякълары тегерекге хурмет тегедиле. Къулакъ суучукъну бирча шууулдагъаны бла чалкы тауушха чыпчыкъланы джарыкъ джырлары къошулады. Аргъы джанында кюнбетге къойланы джая келген къойчуну орайдасы къаяланы, къулакъланы зангырдатады.

— Алан, джашауну тутуругъу кюн кёреме, тау артындан кёзю къарагъанлай, хар неге джан салыб къояды. «Тынгылачыгъыз табигъатны уяныб келгенине»,—деб Солман улу кюн таякъланы джылыуларын сезгенин билдиреди.

— Эй, хомух, белингми талгъанды, кюн джылыу-чукъгъа нек тынгылайса, ол къыздыра кетсе, биягъы сени салпыландырыр, — деб Мусса энтда джашланы харх этдирди. Джыйын тамада уа, чалкъысына кёзуюу бла джануу эте, ишге къызгъандан къызыб барады. Ол, джыйындан да бир-эки сажнаны алгъа бара, гатлешчикни кыйырындан киреди. Ханс белденди. Бираз кюч тийиб, Хамид энди алгъындан да гыртчыракъ сермейди. Иги керилиб тартханлай, аны чалкъысы, гъыжт деб бир затха тирелиб тохтайды. Араби, бу уа не болду эке деб къараса, баш джартысын да чалкъы юздюрюб алыб, бир джур балачыкъ тыпырдай тура. «Ай медет а!»—деб Хамид, тобукъланыб, джан бере башлагъан улакъчыкъны къойнуна къысды.

— Алан, Хамид, не болду?—деб джашла да олсагъатдан аны тегерегине басындыла. Улакъчыкъ, Хамидни къойнунда бир-эки да тыпырдаб, аякъчыкъларын созады, кесилмей къалгъан баш джартысында бир кёзчюгю да ёмюрлюкге джумулады. Хамид, аны акъыртын дюрю юсюне салыб, бети-къуту кетиб, къатына олтурады. Бу хыянатсыз балачыкъны ёлтюрюб къойгъанына асыры бек кыйналгъандан, сёлешалмай, талай заманны армау болуб турады. Ол заманда анга къарагъан адам кёзлерини суудан толгъанын эслерик эди.

Джашла, тамаданы кыйналгъанын эслеб, джукъ айталмай, бушуулу болуб тынгылайдыла. Бир кесекден Хамид, джур балачыкъны юсюн ханс бла джабыб, чалкъысын кёлуна алыб, дюрюсюне киреди. Алай а ол энди

алгъынча таукел сермеялмайды, хаман аллына къараб, сескекли болуб чалады. Ханс ичинде джукъ къымылдагъанча кёрюнсе, аны кьоолу артына тартханча болады. Къалгъан чалкъычыла да, накъырдыны, чамны кьоюб, тамаданы бу тюрлениуюне уллу сейирсиниб, аны кеслерини соруулары бла ишден, этген сагъышындан да бёлмей, ингирге дери чалдыла.

Ашхам къарангы болгъанды. Къош аллында от джагъаны тегерегине олтуруб, чалкъычыла лахор этедиле. Шапа къайнай тургъан къазанны башын ачыб къарагъаны сайын, хар кимни бурнуна эт ийис урады.

— Алан, Хамид, айыб этме, бир сорлугъум барды. Биз сени къаллай адам болгъанынгы сынар ючюн къалмагъанбыз. Ата джуртубузну фашист юзюкден къоруулауда этген джигитлигинги да билебиз. Анга ол къадар аскер саугъаларынг шагъатлыкъ этедиле. Къысхача айтыргъа, ётгюрлюгюнг, тирилигинг болгъан адамса. Ёзге, бюгюн алай джумушакъ кёллююк къалай этдинг? Аллай бир кыйналырча, ол джур балачыкъны неси бар эди?— деб сорады джыйынында джаш адамланы бири, Ахмат.

— Эй, Ахмат, алкъын сен джашса. Нек кыйналындынг дейсе... Бир джыл мен Джамбот-хариб бла Дорбунлу къулакъда мал кышлата эдим. Сууукъ кечелени биринде, болгъан боран-гылан эте, мен да от джагъада олтуруб, баш къагъа тургъанлай, бауда кьойла бир аман юркъюле. Къолума шкокну алыб, чартлаб эшикге чыгъыб, малла таба мыллык атдым. Четенни бир джанына этиб, баугъа былай киргенлей, бир зат, юсюме чынгаб, сыртымдан салды. Ол ёшюню бла асыры бек ургъандан, къолумда шкогуму да тюшюрдю. Къалын габрайымдан ётдюрюб тишлерин сол имбашыма илиндиргенинде, аны бёрю болгъанын билдим. Араби, кесимден бошатыб къояргъамы башладым эке деб, белимде бычакъны сермеб алыб, кычырыкъ

этиб, уралгъанымы урдум. Алай а бёрю, бычакъ киргенлей, имбашымы бошласа да, терк огъуна тишлерин чакъдыра, болгъанымы дуккуллаб тебреди. Не болса да болур деб, мен да бычакъ бла хыршыланыб талай кере сермедим. Сора джаныуарны санлары къыйылыб, юсюмден бир джанына сыбдырылды.. Бёрю ол кече танг кесек заран салгъан эди. Алай а мен да кёл кенгдирир ючюн къалмагъан эдим.

Эртденбла туруб къарагъанымда, аны бычакъ бла сагалланмагъан джери къалмагъан эди...

Да, ма алайды, Ахмат, джаным. Фашистле да бизни къралгъа джыйын джанлыча чабхан эдиле. Ол себебден аланы къыргъан сагъатыбызда бирибиз да джумушакълыкъ этмегенди. Халкъны аллай асси душманыны богъурдагъын тишлеринг бла юзсенг да, кёлюнге джетерик тюлдю.

Бу хыянатсыз улакъчыкъны уа джашауун алай табсыз юзгениме бек къыйналдым. Харибчик, дунияны джарыгъын джангы кёрген эди. Анасы да излей келлик болур...

1. Чалкъычыла къалай ишлейдиле?
2. Хамидни джюреги неге къыйналды?
3. Хамид къаллай адамды?
4. Тилни кесгин мадарларын табыгъыз.

Огъурлу къарт

Джаубаланы Хусей

Кюнорта. Джай чилледе кюн асыры бек къыздыргъандан, джерден бетинге джылы тылпыу урады. Бюгюн аяз да болмай, хауа бек шошду. Тау башлагъа биягъынлай кёксюл чарс чабыбды.

Джууукъда чегетчикни ичи бла айланч-гуланч баргъан джолну, ауур джюклю атларыны да башларындан тутуб, талай малчы сыртдан эниб келеди. Ала джолну огъары джанында бир мазаллы ташны тюбюнден чыкыгъан къара суучукъну къатында тохтадыла. Быргычыкындан, боркъ-боркъ этиб, агъач тегенечикге акыгъан къара суучукъ бек тазады.

Джолоучула, алгъы бурун атларына суу ичириб, сора кеслери къайгылы болдула. Тегенени тегерегинде къанга ташлагъа олтуруб, алайда къайын терекге сынджырчыкъ бла тагылыб тургъан туч кружканы алыб, кезюулетиб суу ичиб башладыла.

— Быллай исси кюн болуб да ким кѳрген эди, суусабдан ёлюб къала эдик, ох-ох,—деб бир къызылууурт мыйыкылы сууну джутланыб-джутланыб тогъуйду. Сора бир къолу бла бетинде терин сюрте: «Кѳб джаша, Гюргокъа, ашхы сууунг барды», — деб кружкагъа кезлик бла джазылгъанны къалгъанлагъа да эштдириб окъуйду.

— Тейри, ким эсе да, бу Гюргокъаны керти алапат сууу барды. Сау болсун бу тегене бла бу кружканы былайгъа джарашдыргъан адам. Сууну джолоучулагъа багылы болгъанын бек ариу ангылай кѳре эдим,—деб бары да, кружканы кезюу-кезюу къолларына алыб: «Кѳб джаша, Гюргокъа...» — деб джазылгъанны къайтарыб-къайтарыб айтадыла...

* * *

Гюргокъа бизни элибизни джамагъаты сыйын кѳрген, огъурлу къартланы бири эди. Ёмюрю совхозда ишлеб келиб, пенсиягъа чыкыгъанлы юч-тѳрт джыл бола эди. Ол

кесини акъыллы сёзю бла, тюз иннети бла сабийлеге ата кибики, уллулагъа да къарнаш кибики болгъан эди.

Элчиле айтханнга кёре, кимге не бла джарайым, къайсыгъа игилик этейим деб тургъанды. Хурметли къарт, джолда джюрюген сагъатында да таш, агъач тюбесе, бир джанына ата, суу ашагъан ырхыланы тюзете айланганды. Табсыз ойнагъан сабийлени эслесе: «Балачыкъла, ма муну терс этесиз, быллай чюйре къылыкъланы киши кёрмесин, ишлеген адамла болугъуз», — деб юретмей, бир кере да озуб кетмегенди.

Малны, затны ургъан, къыйнагъан адам джолукъса уа: «Бу адебсизликге къарачы, сен аны сютюн ичесе, этин ашайса, ол затны ырызын этмей, халал малынгы къалай ураса?» — деб иги адамыча кереклисин бериучен эди.

Ахыры, Гюргокъаны кёзю кёрюб, къулагъы эштиб, ол бир терслиги болгъанны, къайдам, бир джангылгъанны кёрсе, не урушмай, не да юретиб тюшондюрмей къоймагъанды. Эсирген тюбесин, хауле кёрсюн, гитчени, онгсузну къыйнагъан болсун, тиширыугъа табсыз селешген эштисин—бу затланы барысына Гюргокъа тёзюб болмагъанды.

Джамагъатына, элине джарауну эм магъаналы затха санагъанды. Хар кюн сайын, аз, кёб болса да, бир ашхылыкъ этмесе, кёлуне чыртда джетмегенди.

Бир кюн Гюргокъа, адетича, танг аласы бла туруб, кёк эшегин да джерлеб, къургъакъ чымыртала алыб бир келейим деб, сыртха тебегенди. Эшеги аллында, кеси да аны ызындан сыртлыкъны ёрге таяныб барады. Бара барыб, джолну огъары джанында къара суучукъда кеси ишлеб джарашдыргъан тегенени къатында тохтаиды.

Къарт, эшегин хансдан джол таба буруб, тегенени не болумда тургъанына къарайды. Тюбюнде ташларын джарашдыра, табсызыракъ кёрюб, бир-бирлерин ауушдура,

алайда кѣб тюртмюрт этеди. Сора, терекчикге такъгъан кружкасы бла къара суудан алыб, эки-юч кере уртлайды. «Эх, асылуду туугъан джерими бу сууу! Ичигиз, джолоучула, ичигиз! Джуртугъузну чокъракъ сууу анагъызны сютю кибикди. Иннетигиз мунуча тап-таза болсун»,— деб акъ сакъалын сылай, терен сагъышха киргенча, талай заманны турады. Эшегини окъугъанындан сагъайыб, бир кьолу бла белинден тута, бири бла да таяна, ынгычхай-ынгычхай, ёрге къобады.

«Эй, къартлыкъ, энди олтургъан джеримден туругъа да кыйын бола тебрегенди»,— деб тегенесини туюне, башына дагъыда бир кере кѣз джетдириб, эшеги таба атлады.

Бир кесек замандан улоууна къургъакъ чымыртала джюклеб, ызына къайтады. Эшек джол кыйырлада ёсген чырпыла, чыгъанала бла джубана, алгъа кеси аллына барады. Гюргокъа да, артха къалыб, джолгъа арба, балас тюшюрген ташланы, кулдаланы бир джанына ата келеди. Алай бла юйюне джетеди...

Бююн, бююче да джолоучула Гюргокъаны тегенесини къаты бла озадыла, андан чокъракъ сууну суюб ичедиле. Къартны кружкасын къолгъа алгъанла аны юсюне эртде, ол сау заманда ким эсе да джазгъан сѣзлени къайтарыб-къайтарыб окъуйдула: «Кѣб джаша, Гюргокъа, ашхы сууунг барды. Кѣб джаша...»

1. Джолоучула къартха не ючюн бюсюреу этедиле?
2. Гюргокъа ким эди, аны къаллай халиси болгъанды, ол эм магъаналы затха нени санагъанды?
3. Иги адамны юсюнден къаллай нарт сѣзле билесиз?

Урун энтда

Байкзулланы Абдул-Керим

Махтанама, кьойчу, сеннге джырлайма,
Тынгыла сен, соймеклигим джырдады.
Саугъанг бла алгышлайма, сыйлайма.
Урун энтда — насыбыбыз кьолдады.

Алтын джулдуз ёшюнюнгу джасайды,
Къууанама, атынг алчы сандады,
Джигер отну, боранны да хорлайды,
Урун энтда — насыбыбыз кьолдады.

Къой кютесе, ишинги бек сюесе,
Джаша, кьойчу, байлыкъ иште, кьолдады.
Иш джашауду, джашау ишди, билесе,
Урун энтда — насыбыбыз алдады.

Къууан энди, биз Айгъа да минебиз,
Майна, шохлукъну джулдузу андады.
Кёк кьойнуна, Чолпаннга да киребиз,
Урун энтда — насыбыбыз кьолдады.

Барабыз тюз тамблагъа ийнамлы,
Къанатыбыз ленинчи кенг джолдады.
Бизбиз джарыкъ джашау ючюн джууаблы,
Урун энтда — насыбыбыз кьолдады.

1. Назмуда урунуугъа къаллай сый бериледи, кьойчуну не къууанчы суратланады?

2. Сизни элде, районда, областда сиз билген белгили малчыланы юсюнден хапар айтыгъыз.

Сюйген джуртумда

Хубийланы Осман

Кириш къаяла,
Шоркъалы суула,
Чегет талала
Кёзню алдайла
Сюйген джуртумда.
Отлайла малла
Майна алайда,
Нартюх сабанла
Бирден чайкъала
Сюйген джуртумда.

Тюзде, таулада
Элле, шахарла
Юйреб ёселле,
Халкъ насыблыды
Сюйген джуртумда.
Таза иннетде
Къарнаш миллетле,
Уруна бирге,
Къууанчлыдыла
Сюйген джуртумда.

БАШЛАРЫ

Ал сөз. Китаб джашау нөгерди	3
Ана тил. <i>Биджиланы Асхат</i>	5

КЪАРАЧАЙ ХАЛКЪНЫ ФОЛКЛОРУНДАН

Фольклорну юсюнден	7
Джомакъла	9
Къызчыкъ бла къозучукъ	10
Батыр джашчыкъ	18
Акъыллы устаз	28
Байлыкъ, Насыб, Акъыл	34
Къара къуш	36

ФОЛКЛОР ТЕМАЛАГЪА ДЖАЗЫЛГЪАНДАН

Къайсы уллуду? <i>Байкъулланы Даут</i>	45
Гипербола	52
Айю бла къарт. <i>Байкъулланы Даут</i>	53
Шохайчыкъла. Джарашдыргъан <i>Хубийланы Магомет</i>	58

НАРТ СӨЗЛЕ

Ата джуртну юсюнден	69
Илму, билим	69
Урунуу, джигерлик	69
Акъыл, адамлыкъ, ишленмеклик	70
Эринчеклик	70
Эски джашауну юсюнден	70

ЭЛ БЕРГЕН ДЖОМАКЪЛА

Элберлени юсюнден	71
Юй бла мюлк	73
Хайуанла, битимле, башха затла	74
Табигъат	74
Адам	75
Урунуу	75
Билим	75
Техника	75

ДЖАНГЫ ДЖОМАКЪЛА

Кёб джаша. <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	77
Мен кимме? <i>Хубийланы Осман</i>	79
Сабийлеге къонакъгъа келгендиле джомакъла. <i>Джаубаланы Хусей</i>	80

ДЖАЗЫУЧУЛАНЫ ЧЫГЪАРМАЛАРЫ

Бай бла джарлы. <i>Ертенланы Азрет</i>	85
Бекмурзаны джашауу. <i>Байкзулланы Даут</i>	90
Литератураны теориясындан. Хапарлау бла суратлау	98
Эсимдеди. <i>Ертенланы Азрет</i>	99
Къартны анты. <i>Хубийланы Осман</i>	101
Унну пуду. <i>Шогенцукъ улу Алий</i>	106
Къуугъун. <i>Къобанланы Дагир</i>	117
Совет джуртум. <i>Бостанланы Хасан</i>	127
Бизни таула. <i>Бостанланы Хасан</i>	128
Литератураны теориясындан. Назму тил бла проза тил	129
Октябргъа. <i>Байкзулланы Абдул-Керим</i>	131
Пионерле Октябрда. <i>Зумакзулланы Танзиля</i>	132
Алтын къач. <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	134
Литератураны теориясындан. Эпитет	135
Боран. <i>Биджиланы Асхат</i>	136
Литератураны теориясындан. Бетлендириу	137
Къыш. <i>Биджиланы Асхат</i>	137
Къыш кюнде. <i>Хубийланы Назир</i>	138
Ленин джашагъан юйде. <i>Байрамукъланы Халимат</i>	141
Сени устазынг. <i>Байрамукъланы Халимат</i>	142
Ленинни джашы. <i>Тхайцух улу Бемурза</i>	143
Сурат. <i>Сылпагъарланы Кулина</i>	150
Ол аджалны хорлагъанды. <i>Къобанланы Ахмат</i>	162
Таулада. <i>Къобанланы Ахмат</i>	163
Тентле. <i>Хубийланы Осман</i>	164
Тиширыуну джигитлиги. <i>Гочияланы София</i>	174
Джигер къолла. <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	194
Нечик игиди ишлеген. <i>Зумакзулланы Танзиля</i>	196
Мамурач. <i>Лайпанланы Хамид</i>	197
Литератураны теориясындан. Хапар	203
Москва. <i>Байкзулланы Абдул-Керим</i>	203
Биринчи къуш. <i>Боташланы Абидат</i>	205
Биринчи майгъа. <i>Зумакзулланы Танзиля</i>	206
Гокка хансчыкъ. <i>Бостанланы Хасан</i>	207
Тау суучукъ. <i>Хубийланы Назир</i>	209
Чалкъычыкъ. <i>Эбзеланы Шахарбий</i>	210
Джур балачыкъ. <i>Блимгъотланы Мунир</i>	211
Огъурлу къарт. <i>Джаубаланы Хусей</i>	215
Урун энтда. <i>Байкзулланы Абдул-Керим</i>	219
Сюйген джуртумда. <i>Хубийланы Осман</i>	220

*Лайпанов Казий Танаевич
Суюнчев Азамат Алимович
Хубиев Магомет Ахьяевич*

Р О Д Н А Я Л И Т Е Р А Т У Р А

учебник для IV класса
На карачаевском языке

Редактор А. Д. Баучиев.
Художник Н. Г. Крицкий.
Худож. редактор М. П. Бертник.
Техн. редактор Г. М. Хомякова.
Корректор К. А.-К. Салпагарова.

Сдано в набор 8.08.80.
Подписано в печать 18.03.81.
ВУ 12608. Формат 70x90¹/₁₆.
Бумага типографская № 1.
Гарнитура школьная.
Печать высокая. Усл. п. л. 16,4.
Уч.-изд. л. 10,1. Тираж 4000 экз.
Заказ 4425. Цена 20 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
357100. Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.
Карачаево-Черкесская укрупненная типография,
357100. Черкесск, ул. Первомайская, 47.

